

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ГОЛУБНИЧА-ШЛЕНЧАК ЮЛІЯ ВІКТОРІВНА

Гриф

Прим. № _____

УДК 94(477)"1921/1924":355.426]:[343.819.5(438):655.4/.5](043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ІНТЕРНОВАНОЇ АРМІЇ УНР
У ТАБОРАХ ПОЛЬЩІ (1921 – 1924 РР.)**

Спеціальність 032 «Історія та археологія»

Галузь знань «Гуманітарні науки»

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело Голубнича-Шленчак Ю.В. _____

Науковий керівник: Срібняк Ігор Володимирович, доктор історичних наук, професор

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Голубнича-Шленчак Ю. В. Видавнича діяльність інтернованої Армії УНР у таборах Польщі (1921-1924 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія. – Київський університет імені Бориса Грінченка, Київ, 2021.

Дисертація присвячена дослідженню видавничої діяльності інтернованої Армії УНР у таборах Польщі (Ланцуті, Александрові Куявському, Вадовицях, Пйотркуві Трибунальському, Пикуличах, Стшалкові, Щипіорно та Каліші) впродовж 1921-1924 рр. Аналіз наявної історіографії засвідчив, що тема не була предметом спеціального комплексного дослідження. Переважна більшість документів з даної теми не була опублікована і потребувала детального опрацювання та введення до наукового обігу. Опрацювання наукової літератури, опублікованих та архівних джерел дало можливість комплексно проаналізувати всі етапи становлення процесу таборового видавництва, встановити джерела фінансування, визначити жанрові групи часописів та коло їх дописувачів. Опрацювання документів, що зберігаються в архівних установах України, Польщі, Чехії та Великобританії дало можливість детально дослідити та відтворити діяльність таборових видавництв та друкарень.

Опинившись у таборах, інтерновані були змушені долати цілу низку проблем (обмеженість продовольчого забезпечення, недостатня кількість вугілля для опалення бараків та сама їх непристосованість для побуту взимку, поширення інфекційних хвороб через недотримання санітарних норм під час скупчення великих мас вояцтва та ін.). Окрім цього потрібно було вжити негайних заходів задля покращення психоемоційного стану вояків та подолання відчуття пригнічення, відчаю та зневіри аби запобігти процесу деморалізації серед інтернованих. Час інтернування потрібно було використати з користю для самих вояків, підготувавши їх до подальшої боротьби за незалежність України та перебування в умовах іншомовного культурного оточення. За ініціативи Головного Отамана С. Петлюри у таборах було розпочато культурно-освітню працю, однією

з важливих складових якої мала стати видавнича діяльність. Відповідальність за це було покладено на дивізійні (або загальнотаборові) культурно-освітні відділи у таборах, в структурі яких діяли видавничі секції, що співпрацювали з дивізійними друкарнями та іншими видавничими осередками, зокрема, таборовими видавництвами, видавничими секціями таборових осередків товариства «Просвіта».

Аналіз матеріалів таборових часописів дав можливість встановити, що таборова преса виконувала цілу низку надзвичайно важливих функцій. Це, зокрема, інформативна (інформування інтернованих про ситуацію в усіх сферах життя на теренах України та за кордоном, а також можливість розміщення оголошень та різноманітних повідомлень), комунікативна (підтримка зв'язку між інтернованими з різних таборів та представниками українських еміграційних осередків на теренах Польщі та за кордоном), психологічна (можливість поділитися своїми переживаннями на сторінках часописів та знайти підтримку та душевну розраду), творча (можливість проявити свій творчий потенціал) функції.

Аналіз архівних документів видавництва «Чорномор», яке діяло у таборі Каліш, дало можливість реконструювати механізм роботи самого видавництва та провести аналогію з іншими таборовими видавництвами. Опрацювання облікових книг «Чорномору» допомогло встановити склад працівників видавництва та їхні обов'язки. Віднайдені рекламні брошури та звіти допомогли встановити обсяги та жанри виданої друкованої продукції.

На основі опрацювання масиву опублікованих та неопублікованих джерел було комплексно охарактеризовано діяльність таборових видавництв «Наша зоря», «Веселка», релігійно-наукових видавництв Братства Святої Покрови 6-ої Січової стрілецької дивізії та «До світла».

На основі інструкцій та звітів дивізійних друкарень були розкриті механізм та методи їхньої роботи, стан їх технічного та матеріального забезпечення, встановлено редакції та видавництва, з якими вони співпрацювали.

На основі статистичних даних було визначено, що найбільшим попитом серед читачів користувались загальноінформаційні (зокрема «Нове життя»,

«Залізний стрілець», «Український сурмач», «Запорожська думка») та літературні видання (перш за все «Наша зоря» та «Веселка»). Протягом 1921 р. затребуваними були гумористично-сатиричні часописи (зокрема, «Окріп», «Будяк», «Сич», «Полин») та літературно-гумористичний журнал «Око», що було зумовлено напруженим психоемоційним станом вояків, які потребували психологічної розрядки і сміх мав стати у цій ситуації дієвим інструментом.

У ході дослідження було встановлено, що основними джерелами фінансування видавничої діяльності у таборах інтернованих були: дотації від міністерства преси та пропаганди Уряду УНР, матеріальна та фінансова допомога з боку польських комендатур таборів, благодійні пожертви від самих інтернованих та представників української еміграції на теренах Польщі та за кордоном на видавничі фонди таборової періодики, передплата та подання оголошень на сторінках таборових часописів.

У роботі проаналізовано динаміку видавничого процесу та визначено періоди наймасовішого видавництва таборової періодики. З огляду на джерела надходжень та аналіз кількісних та якісних показників було встановлено, що найбільше зразків таборової перси було видано у 1921 р., що було зумовлене спорадичною фінансовою підтримкою комендатур таборів та міністерства преси та пропаганди Уряду УНР. Наприкінці ц.р. фінансування з боку цих установ було фактично припинене, у зв'язку з ускладненням загостренням економічної ситуації в Польщі. Надалі підтримка видавничого процесу у таборах залежала від благодійних надходжень читачів, авторів та особистих внесків представників командного складу Армії УНР. Встановлено, що кількість назв часописів у таборах інтернованих значно скоротилась, однак їхня якість стала значно вищою, адже переважна їх більшість виходила вже у типографському виконанні.

Дослідження матеріалів таборових часописів, звітів з культурно-освітньої діяльності, листування між авторами, замовниками та редакцією, щоденні відчити таборових друкарень та видавництв дали можливість встановити наклади, періодичність друку, вартість, географію розповсюдження таборової періодики, коло авторів та редакційний склад.

У роботі *вперше* було комплексно проаналізовано діяльність таборових видавництв та друкарень, які діяли у таборах інтернованих вояків-українців Армії УНР. На основі архівних та опублікованих джерел, реконструйовано специфіку видавничого процесу, встановлено обсяги накладів таборових видань та назви книжок, зокрема, опублікованих видавництвом «Чорномор», джерела фінансування пресо-видавничого процесу в таборах, умови праці та матеріальне забезпечення співробітників друкарень, встановлено імена співробітників та посади, які вони обіймали. Було визначено місця розсилки таборових часописів та книжкової продукції. Уперше було детально проаналізовано тематичне та змістове наповнення часопису «Окріп», адже дисертанткою опрацьовано віднайдені номери часопису (№2-6). Проаналізовано зв'язок між зміною психоемоційних потреб інтернованих зі зміною тематики часописів впродовж періоду інтернування. *Уточнено:* обсяги, об'єм, тираж, вартість, дати виходу часописів в таборах; місця видання таборових газет та журналів; редакційний склад колегій. *Подальшого вивчення набуло* дослідження видавничої діяльності інтернованої Армії УНР у контексті загального культурно-освітнього процесу в таборах Польщі як складової процесу національно-патріотичного виховання.

Теоретичне і практичне значення результатів дисертації полягає в тому, що дослідження видавничої діяльності інтернованих вояків Армії УНР дає можливість цілісно реконструювати важливу сторону таборового соціуму, інтегрувати значний масив фактичного матеріалу до узагальнюючих праць з історії України, української військової еміграції у міжвоєнний період, історії української журналістики, військової та видавничої справи. Синтезовані в дисертації матеріали можна буде використовувати для написання програм та навчально-методичної літератури із царини національно-патріотичного виховання, зокрема, підручнику «Захист Вітчизни» та навчальної літератури для навчально-виховної роботи у Збройних силах України.

Ключові слова: інтернована Армія УНР, табір, видавнича діяльність, часопис, журнал, газета, дивізійна друкарня, таборове видавництво, Польща.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікація у виданні, включена до переліку

наукових фахових видань України з присвоєнням категорії «Б»:

1. Голубнича Ю. Видавнича діяльність інтернованої Армії УНР у таборах Польщі (1920-1924 рр.). Вісник Черкаського університету. Серія: «Історичні науки». Черкаси, 2016. С. 114-118.

Публікації в періодичних наукових виданнях інших держав,

які входять до Організації економічного співробітництва та розвитку

та/або Європейського Союзу:

2. Голубнича-Шленчак Ю. Діяльність видавництв та друкарень у таборах інтернованих військ УНР в Польщі (1921-1924 рр.). European philosophical and historical discourse. Praha. Czech Republic. 2019. Vo. 5. Is. 1. P. 59-69. ISSN 2533-4816.

3. Голубнича-Шленчак Ю. Видання часопису «Табір» українською військовою еміграцією в Польщі (1923-1939 рр.). European philosophical and historical discourse. Praha. Czech Republic. 2019. Vo. 5. Is. 4. P. 63-70. ISSN 2533-4816.

4. Голубничая-Шленчак Ю. Литературные и литературно-юмористические журналы в лагерях интернированных воинов Армии УНР в Польше (1921-1923 гг.): тематическая наполненность и специфика издания. Wschód Europy. Lublin. Poland. Vol. 5, № 2 (2019). P. 13-27. ISSN 2450-4866.

5. Holubnychy-Shlenchak Y. Potencjał źródłowy materiałów ukraińskiego czasopisma prawosławnego «Релігійно-Науковий Вістник» (Aleksandrów Kujawski-Szczypiorno, Polska) w latach 1921-1923. Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne. Lublin, Poland. 2020. № 113. P. 169-186. ISSN 0518-3766.

Публікації, у яких додатково відображено результати дослідження:

6. Голубнича-Шленчак Ю. Видавництво таборного часопису «Запорожець» інтернованою армією УНР у Вадовицях: зб. наук. пр.: матеріали Всеукр. наук.-

практ. конф. «Актуальні питання, відкриття та досягнення в галузі суспільних наук» (м. Запоріжжя, 19-20 травня, 2017 р.). С. 63-65.

7. Голубнича-Шленчак Ю. Видавнича діяльність інтернованої армії УНР у таборі Александрів-Куявський у Польщі 1921 р.: зб. наук. пр.: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Історичні, соціологічні, політичні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень» (м. Херсон, 22-23 вересня 2017 р.). С. 9-13.

8. Голубнича-Шленчак Ю. Преса інтернованих вояків-українців у таборі Ланцут у Польщі (1921-1922 рр.): зб. наук. пр.: the materials of International scientific-practical conference «Forming of modern educational environment: benefits, risks, implementation mechanisms» (м. Тбілісі, 29 вересня, 2017 р.). С. 131-133.

9. Голубнича-Шленчак Ю. Видавнича діяльність інтернованих вояків армії УНР у таборі Вадовиці (1921-1922 рр.). Гуржіївські історичні читання. Черкаси, 2017. Вип. 11. С. 99-104.

10. Голубнича-Шленчак Ю. Діяльність видавництва «Чорномор» у таборі Каліш у Польщі 1923 р.: зб. наук. пр.: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. «Людина, суспільство, політика, актуальні виклики сучасності» (м. Одеса, 23-24 лютого 2018 р.). С. 92-96.

11. Голубнича-Шленчак Ю. «В єднанні наша сила і усвідомлення нашої перемоги...»: особливості та умови видання часопису «Промінь» у таборах Ланцут-Стшалково (1921-1922 рр.): зб. наук. пр.: Драгоманівські історичні студії. Київ: Нац. пед. у-т ім. М. Драгоманова, 2018. № 4 (8). С. 181-187.

12. Голубнича-Шленчак Ю. Особливості видання газети «Нове життя» інтернованих військ УНР у таборі Александрів Куявський в Польщі (1921-1922 рр.): зб. наук. пр.: the materials of International scientific and practical conference «Achievements and problems in the field of social sciences in the modern world» (Baku, December 14-15, 2018). S. 77-80.

13. Голубнича-Шленчак Ю. Таборовий часопис «Вісник спілки лікарських помішників на еміграції» (Щипіорно, Польща) у 1922-1923 рр.: до історії заснування та видання: зб. наук. пр.: the materials of International scientific and

practical conference «Key issues of social sciences: prospects for the development of Ukraine and EU countries» (Baia Mare, June 28-29, 2019). S. 52-55.

14. Голубнича-Шленчак Ю. Видання таборової газети «Український сурмач» вояками інтернованої Армії УНР у таборах Каліш та Щипіорно в Польщі (1922-1923 рр.): зб. наук. пр. матер. IV Міжнар. наук.-практ. конф. «Фундаментальні та прикладні дослідження: сучасні науково-практичні рішення і підходи. Міждисциплінарні перспективи» (м. Банська Бистриця-Баку-Ужгород-Кривий Ріг-Херсон, 27 червня, 2019 р.). С. 11-12.

15. Голубнича-Шленчак Ю. Видавництво гумористично-сатиричних журналів «Окріп» та «Будяк» у таборах інтернованої Армії УНР у Польщі (1920-1921 рр.). Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні відносини. Ужгород, 2019. № 5. С. 105-110.

16. Голубнича-Шленчак Ю. «Вона освітить темряву ночі й покаже правдиві шляхи»: видання таборового часопису «Наша зоря» вояками інтернованої Армії УНР у таборах Ланцут-Стшалково-Каліш у Польщі (1921-1923 рр.): зб. наук. пр.: матеріали XXI Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. «Україна XXI століття: тенденції та перспективи розвитку (новітні виклики)» (м. Київ, 29 жовтня, 2020 р.). С. 65-68.

ABSTRACT

Holubnychya-Shlenchak Yu. V. Publishing activities of interned UPR Army in the camps of Poland (1921-1924). – Qualification research paper. Manuscript.

Dissertation for a degree of Doctor of Philosophy, specialty 032 «History and archeology». – Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv, 2021.

Dissertation is dedicated to the publishing activity of interned UPR Army in the camps of Poland (Lantsut, Aleksandrov Kuiakovski, Wadowice, Piotrkow Tribunalski, Pikulice, Stshalkowo, Szczypiorno and Kalish) throughout 1921-1924. Analysis of available historiography reveals that the topic has not been a subject of complex research. The majority of documents has never been published before and required detailed study and introduction into scientific sphere.

Working on scientific literature, published and archival sources made it possible to comprehensively analyze all stages of the camp publishing process, to establish sources of funding, determine the genre groups of journals and the circle of their contributors. The processing of documents stored in archival institutions of Ukraine, Poland, the Czech Republic and the United Kingdom made it possible to research and reconstruct in detail the activities of camp publishing houses and printing houses.

Once in the camps, the internees were forced to overcome a number of problems (food shortages, insufficient coal for heating barracks and their inadequacy for winter living, the spread of infectious diseases due to non-compliance with sanitary norms during the concentration of large masses of troops, etc.). In addition, immediate measures had to be taken to improve the psycho-emotional state of the soldiers and to overcome feelings of depression, despair and frustration in order to prevent the process of demoralization among the internees. The time of internment had to be used to the advantage of the soldiers, preparing them for further struggle for independence of Ukraine and being in the conditions of foreign, unknown culture.

At the initiative of Chief Ataman S. Petliura, cultural and educational work was started in the camps, one of the most important components of which had to be publishing activity. Responsibility for this was assigned to the divisional (or general camp) cultural and educational departments in the camps, within the structure of which there were

publishing sections that cooperated with divisional printing houses and other publishing centers, in particular, publishing centers of «Prosvita» association.

Analysis of the materials of the camp journals made it possible to establish that the camp publishing activity performed a number of extremely important functions. These are, in particular, informative (informing internees about the situation in all spheres of life in Ukraine and abroad, as well as the possibility of placing ads and various messages), communicative (support of communication between internees from different camps and representatives of Ukrainian emigration centers in Poland and abroad), psychological (opportunity to share their experiences on the pages of journal and find support and emotional consolation), creative (opportunity to show their creative potential) functions.

The analysis of archival documents of the «Chornomor» publishing house, which operated in the Kalish camp, made it possible to reconstruct the mechanism of the publishing house's work and to draw an analogy with other camp publishing houses. Working on Chornomor's books helped establish the composition of the publishing house's employees and their responsibilities. The obtained advertising brochures and reports helped define the volumes and genres of issued printed materials.

Based on the elaboration of a set of published and unpublished sources, the activities of the camp publishing houses «Nasha Zorya», «Veselka», religious and scientific publishing houses of the Brotherhood of the Holy Intercession of the 6th Sich Rifle Division and «To the Light» were comprehensively described.

Based on the instructions and reports of the divisional printing houses, the mechanism and methods of their work, the state of their technical and material support were revealed, and the editorial offices and publishing houses with which they cooperated were established.

Based on statistical data, it was determined that the greatest demand among readers was general information (including «Nove zhyttia», «Zaliznyi strilets», «Ukrainskyi surmach», «Zaporozhska dumka») and literary publications (especially «Nasha zorya» and «Veselka»). Throughout 1921, humorous and satirical journals (in particular, «Okrip», «Budyak», «Sych», «Polyn») and literary-humorous journal «Oko» were in demand, which was due to the intense psycho-emotional state of soldiers, who were in

need for psychological relief that is why laughter was to be an effective tool in this situation.

The study found that the main sources of funding for publishing activities in internment camps were: grants from the Ministry of Press and Propaganda of the UPR Government. Material and financial assistance came from Polish camp commandant's offices. Charitable donations were from internees and Ukrainian emigrants in Poland and abroad to support publishing funds of camp periodicals, subscription and submission of advertisements on the pages of camp journals.

The paper analyzes the dynamics of the publishing process and identifies the most rapid publishing periods of camp periodicals. Given the sources of income and analysis of quantitative and qualitative indicators, it was found that most samples of the camp press were published in 1921, due to sporadic financial support of camp commandant's offices and the Ministry of Press and Propaganda of the UPR Government. At the end of the year funding from these institutions was suspended due to the aggravation of the economic situation in Poland. Further, the support of the publishing process in the camps depended on the charitable income of readers, authors and personal contributions of representatives of the command staff of the Army of the Ukrainian People's Republic. It was established that the number of titles of journals in internment camps was significantly reduced, but their quality became much higher, as the vast majority of them were of publication quality.

Research of camp journals, reports on cultural and educational activities, correspondence between authors, customers and editors, daily reports of camp printers and publishers made it possible to establish circulation, frequency, cost, geography of distribution of camp periodicals, circle of authors and editorial staff.

For the first time, the activity of camp publishing houses operating in the camps of interned Ukrainian soldiers of the UPR Army was comprehensively analyzed. On the basis of archival and published sources, the specifics of the publishing process were reconstructed, the volumes of circulation and titles of books were established, in particular, published by Chornomor publishing house. Sources of financing the press-publishing process in camps, working conditions and material support of printing staff,

their names as well as positions they held were obtained. The places of distribution of camp journals and book products were determined.

For the first time, the thematic and subject content of the journal «Okrip» were analyzed in detail, because the author of dissertation worked on the disclosed issues of the journal (№2-6). The connection between the change of psycho-emotional needs of internees with the change of topics of journals during the period of internment is analyzed. The author *specified*: content, volume, circulation, cost, dates of publication of journals in the camps; places of publication of camp newspapers and journals; editorial board. The study of the publishing activity of the interned Army of the Ukrainian People's Republic in the context of the general cultural and educational process in the camps of Poland as a component of the process of national and patriotic education was *further studied*.

The theoretical and practical significance of the dissertation results is that the study of the publishing activities of interned soldiers of the UPR Army makes it possible to comprehensively reconstruct an important aspect of camp society, to integrate a significant array of factual material into generalized works on Ukrainian history, Ukrainian military emigration in the interwar period, Ukrainian journalism, military and publishing activities. The materials synthesized in the dissertation can be used to write programs and educational-methodological literature in the field of national and patriotic education, in particular, the textbook «Defense of the Fatherland» and educational literature for educational work in the Armed Forces of Ukraine.

Key words: *interned Army of UPR, camp, publishing activities, herald, journal, newspaper, divisional printing house, camp publishing house, Poland*

LIST OF PUBLISHED WORKS ON THE THIRD DIRECTORY

Scientific papers, in which the main scientific results of the dissertation are published

1. Holubnycha Yu. Vydavnycha diialnist internovanoi Armii UNR u taborakh Polshchi (1920-1924 rr.). Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii: «Istorychni nauky». Cherkasy, 2016. S. 114-118.
2. Holubnycha-Shlenchak Yu. Diialnist vydavnytstv ta drukaren u taborakh internovanykh viisk UNR v Polshchi (1921-1924 rr.). European philosophical and historical discourse. Praha. Czech Republic. 2019. Vo. 5. Is. 1. P. 59-69. ISSN 2533-4816.
3. Holubnycha-Shlenchak Yu. Vydannia chasopysu «Tabor» ukrainskoiu viiskovoiu emihratsiieiu v Polshchi (1923-1939 rr.). European philosophical and historical discourse. Praha. Czech Republic. 2019. Vo. 5. Is. 4. P. 63-70. ISSN 2533-4816.
4. Holubnycha-Shlenchak Yu. Literaturnye i literaturno-umoristicheskie zhurnaly v laheriakh internirovannykh voynov Armii UNR v Polshe (1921-1923 hh.): tematicheskaia napolnennost i spetsyfika izdanyia. Wschud Europy. Lublin. Poland. Vol. 5, № 2 (2019). P. 13-27. ISSN 2450-4866.
5. Holubnycha-Shlenchak Y. Potencjal zhrudlowy materialuw ukrainskiego czasopisma prawoslawnego «Relihiino-Naukovyi Vistnyk» (Aleksandruw Kujawski-Szczypiorno, Polska) w latach 1921-1923. Archiwa, Biblioteki i Muzea Koscielne. Lublin, Poland. 2020. № 113. P. 169-186. ISSN 0518-3766.

Scientific works certifying the testing of materials of the dissertation

6. Holubnycha-Shlenchak Yu. Vydavnytstvo taborovoho chasopysu «Zaporozhets» internovanoi armii UNR u Vadovytsiakh: zb. nauk. pr.: materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf. «Aktualni pytannia, vidkryttia ta dosiahnennia v haluzi suspilnykh nauk» (m. Zaporizhzhia, 19-20 travnia, 2017 r.). S. 63-65.
7. Holubnycha-Shlenchak Yu. Vydavnycha diialnist internovanoi armii UNR u tabori Aleksandriv-Kuiavskiyi u Polshchi 1921 r.: zb. nauk. pr.: materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf. «Istorychni, sotsiolohichni, politychni nauky: istoriia, suchasnyi stan ta perspektyvy doslidzhen» (m. Kherson, 22-23 veresnia 2017 r.). S. 9-13.
8. Holubnycha-Shlenchak Yu. Presa internovanykh voiakiv-ukraintsiv u tabori Lantsut u Polshchi (1921-1922 rr.): zb. nauk. pr.: the materials of International scientific-practical conference «Forming of modern educational environment: benefits, risks, implementation mechanisms» (m. Tbilisi, 29 veresnia, 2017 r.). S. 131-133.

9. Holubnycha-Shlenchak Yu. Vydavnycha diialnist internovanykh voiakiv armii UNR u tabori Vadovytsi (1921-1922 rr.). Hurzhiivski istorychni chytannia. Cherkasy, 2017. Vyp. 11. S. 99-104.
10. Holubnycha-Shlenchak Yu. Diialnist vydavnytstva «Chornomor» u tabori Kalish u Polshchi 1923 r.: zb. nauk. pr.: materily V Mizhnar. nauk.-prakt. konf. «Liudyna, suspilstvo, polityka, aktualni vyklyky suchasnosti» (m. Odesa, 23-24 liutoho 2018 r.). S. 92-96.
11. Holubnycha-Shlenchak Yu. «V yednanni nasha syla i usvidomlennia nashoi peremohy...»: osoblyvosti ta umovy vydannia chasopysu «Promin» u taborakh Lantsut-Stshalkovo (1921-1922 rr.): zb. nauk. pr.: Drahomanivski istorychni studii. Kyiv: Nats. ped. u-t im. M. Drahomanova, 2018. № 4 (8). S. 181-187.
12. Holubnycha-Shlenchak Yu. Osoblyvosti vydannia hazety «Nove zhyttia» internovanykh viisk UNR u tabori Aleksandriv Kuiavskiy v Polshchi (1921-1922 rr.): zb. nauk. pr.: the materials of International scientific and practical conference «Achievements and problems in the field of social sciences in the modern world» (Baku, December 14-15 , 2018). S. 77-80.
13. Holubnycha-Shlenchak Yu. Taborovyi chasopys «Visnyk spilky likarskykh pomishnykiv na emihratsii» (Shchypiorno, Polshcha) u 1922-1923 rr.: do istorii zasnuvannia ta vydannia: zb. nauk. pr.: the materials of International scientific and practical conference «Key issues of social sciences: prospects for the development of Ukraine and EU countries» (Baia Mare, June 28-29, 2019). S. 52-55.
14. Holubnycha-Shlenchak Yu. Vydannia taborovoi hazety «Ukrainskyi surmach» voiakamy internovanoi Armii UNR u taborakh Kalish ta Shchypiorno v Polshchi (1922-1923 rr.): zb. nauk. pr. mater. IV Mizhnar. nauk.-prakt. konf. «Fundamentalni ta prykladni doslidzhennia: suchasni naukovo-praktychni rishennia i pidkhody. Mizhdystsyplinarni perspektyvy» (m. Banska Bystrytsia-Baku-Uzhhorod-Kryvyi Rih-Kherson, 27 chervnia, 2019 r.). S. 11-12.
15. Holubnycha-Shlenchak Yu. Vydavnytstvo humorystychno-satyrychnykh zhurnaliv «Okrip» ta «Budiak» u taborakh internovanoi Armii UNR u Polshchi (1920-1921 rr.). Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnogo universytetu. Seria: Mizhnarodni vidnosyny. Uzhhorod, 2019. № 5. S. 105-110.
16. Holubnycha-Shlenchak Yu. «Vona osvityt temriavu nochi y pokazhe pravdyvi shliakhy»: vydannia taborovoho chasopysu «Nasha zoria» voiakamy internovanoi Armii UNR u taborakh Lantsut-Stshalkovo-Kalish u Polshchi (1921-1923 rr.): zb. nauk. pr.: materialy KhKhI Vseukr. nauk.-prakt. internet-konf. «Ukraina XX stolittia: tendentsii ta perspektyvy rozvytku (novitni vyklyky)» (m. Kyiv, 29 zhovtnia, 2020 r.). S. 65-68.

ЗМІСТ

Перелік умовних позначень.....	17
Вступ.....	18
Розділ 1. Історіографія, джерельна база та методологічні засади дослідження.....	29
1.1. Історіографічний огляд.....	29
1.2. Джерельна база дослідження.....	42
1.3. Методологічні засади дослідження.....	48
Висновки до Розділу 1.....	55
Розділ 2. Діяльність видавництв та друкарень у таборах інтернованих військ УНР у Польщі (1921 – 1924 рр.).....	57
2.1. Видавничий процес у таборах Ланцут, Александрів Куявський та Щипіорно.....	57
2.2. Налагодження видавничого процесу у таборі Каліш.....	68
Висновки до Розділу 2.....	76
Розділ 3. Особливості функціонування таборової преси в Александрові Куявському, Вадовицях та Піотркові Трибунальському (кінець 1920 – осінь 1921 рр.).....	78
3.1. Періодика 4-ої Київської та 6-ої Січової стрілецьких дивізій Армії УНР у Александрові Куявському.....	78
3.2. Пресові органи 1-ої Запорізької стрілецької та Окремої кінної дивізій у таборі Вадовиці.....	98
3.3. Спроби заснування таборових видань у Піотрокові Трибунальському.....	113
Висновки до Розділу 3.....	121
Розділ 4. Періодика інтернованих вояків-українців у таборах Ланцут і Стшалково (січень 1921 – серпень 1922 рр.).....	123
4.1. Специфіка видання часопису «Наша зоря».....	123
4.2. «Живий» тижневик «Промінь» (Ланцут-Стшалково).....	129
4.3. Неперіодичний журнал «Будяк» як орган гумору і сатири.....	135

4.4. Нерегулярні пресові видання у таборі Стшалково.....	139
Висновки до Розділу 4.....	145
Розділ 5. Таборові видання в Щипіорно (1921 – серпень 1924 рр.).....	146
5.1. Видавничі проекти інтернованих вояків-українців.....	146
5.2. Перший таборовий православний журнал «Релігійно-науковий вістник».....	154
Висновки до Розділу 5.....	169
Розділ 6. Видавничий процес у таборі Каліш (1921 – серпень 1924 рр.).....	171
6.1. Періодичні видання Калішського табору.....	171
6.2. Літературний місячник «Веселка».....	190
6.3. Заснування та особливості видання журналу «Табор».....	200
Висновки до Розділу 6.....	206
Висновки.....	208
Список використаних джерел та літератури.....	217
Додатки.....	246

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

М. п. – марка польська

РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка

УАПЦ – Українська автокефальна православна церква

УВІТ – Українське воєнно-історичне товариство

УГК – Український громадській комітет

УПЦ – Українська православна церква

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦДАЗУ – Центральний державний архів зарубіжної україніки

ЦДІАЛ України – Центральний державний історичний архів України, Львів

САW – Centralne Archiwum Wojskowe

WBN – Wojskowe Biuro Historyczne

SAU – Zespół Akt «Sprzymierzona Ukraińska

YMCA – Young Men's Christian Association

ВСТУП

Внаслідок успішних наступальних дій більшовицьких військ Армія УНР була змушена 21 листопада 1920 р. відступити за р. Збруч, після чого її особовий склад був інтернований у кількох таборах на теренах Польщі (Александрові Куявському, Пикуличах, Піотркуві Трибунальському, Ланцуті, Вадовицях та Каліші), а наприкінці 1921 р. усі інтерновані були розміщені у трьох таборах – Каліш, Щипіорно, Стшалково.

Обставини перебування в них українського вояцтва взимку 1920-1921 рр. були досить тяжкими, бараки не були достатньою мірою придатними для утримування в них людей; холод, нестача харчів та елементарних засобів гігієни на початку 1921 р. призводили до спалахів серед таборян різних інфекційних хвороб.

Екстремальність побуту вояків-українців у таборах вимагала негайного реагування з боку Державного центру УНР в екзилі та командування Військ УНР аби запобігти поширенню в їх середовищі зневіри та відчаю, і разом з тим зробити все можливе для піднесення морально-бойового духу українського вояцтва. Адже лише свідомий та патріотично вихований громадянин-військовик міг до кінця витримати всі випробування таборовими негараздами та непохитно плекати військові чесноти та традиції Армії УНР.

Закласти підвалини свідомого розуміння державницьких потреб та відстоювання національних інтересів можна було лише шляхом всебічної військової та загальної освіти козаків та старшин Армії УНР. Основним засобом подолання внутрішньої духовної кризи та відчуття пригніченості перших місяців інтернування стала культурно-освітня робота, зміст якої визначався головною командою Військ УНР. Цій же меті слугувала й організація видання у таборах різноманітної періодики, яка стала одним з найпотужніших чинників національно-патріотичного єднання та мобілізації інтернованого вояцтва під гаслами УНР.

За сприяння командування інтернованих українських військ, урядових структур (і зокрема міністерства преси і пропаганди Уряду УНР), особисто Головного Отамана Військ УНР С. Петлюри у таборах було розпочато видання цілої низки громадсько-політичних, військово-фахових, галузевих, сатирично-

гумористичних газет і журналів, а крім того провадилася активна робота із підготовки та видання збірників мемуарів, навчальної літератури, літературно-поетичних збірок, написання історії окремих полків та дивізій.

Прикметною особливістю газето- і журнально-видавничої діяльності вояцтва у таборах була активна участь у цьому найкращих представників старшинського корпусу Армії УНР, які мали вироблені політичні погляди та займали активну громадянську позицію. Долучаючись до видання таборових газет і журналів або навіть закладаючи (спільно з однодумцями) власні пресові видання, згадувані старшини намагались боротись з негативними явищами у таборовому повсякденні інтернованого українського вояцтва. І хоча ці видання (здебільшого – сатирично-гумористичного характеру) випускались дуже обмеженими накладками у кустарних умовах, вони справляли потужний вплив на свідомість таборян. У таборах видавалась різножанрова періодика, зокрема, літературні, літературно-гумористичні, гумористично-сатиричні, військово-фахові, галузеві часописи.

Найсприятливішим для видання табової преси став 1921 р., саме тоді виходила найбільша кількість назв періодики в таборах. Цьому сприяли дотації на видавничу діяльність від міністерства преси та пропаганди Уряду УНР, надходження з дивізійних кас, матеріальна допомога з боку польських комендатур таборів. Але вже наприкінці 1921 р. такі надходження істотно скоротились або навіть зовсім припинились, що відразу позначилось на пресовидавничій сфері в таборах, призвівши до ліквідації цілої низки таборових видань. Окрім цього, на початку інтернування, вояки не були ще так фізично і насамперед морально виснажені таборовим повсякденням та брали діяльну участь у видавничому процесі. Після першої хвилі ліквідації таборів і передислокації інтернованих, переважній більшості редколегій не вдалось відновити вихід своїх часописів за відсутності належних умов. Також на інтенсивності та якості табового пресовидавництва негативно позначився від'їзд значної частини авторів та редакторів за кордон на навчання чи роботу в 1922-1923 рр., що також призвело до закриття багатьох таборових часописів.

Таборові видання шукали та знаходили матеріальну допомогу з боку таборян, які жертвували частину зі своїх невеличких коштів до видавничих фондів видань, а також організували у таборах різні імпрези (дні газети), на яких видавці (або таборові актори на прохання останніх) зачитували матеріали своїх часописів, з метою популяризації та розширення читацької аудиторії, а також долучення нових співробітників та авторів до співпраці (часописи «Промінь», «Окріп»). Усі бажаючі, за невелику плату, могли подати на сторінках часописів свої оголошення, кошти від яких також йшли на видавничий фонд. На більшість таборових видань можна було оформити передплату (окрім тих, які виходили в одному (кількох) екземплярах або мали зовсім невеликий тираж). Таборові видання також підтримувались прибутковими підприємствами інтернованих (театр, кооперативи, майстерні тощо).

Видавнича діяльність інтернованої Армії УНР в Польщі була важливою складовою повсякдення українського вояцтва. На неї було покладено кілька основних функцій, насамперед інформаційної та морально-психологічної підтримки інтернованих. На сторінках табової преси редакції видань намагалися висвітлювати тяжкі умови перебування через призму сатири, певної іронії, що дозволяло таборянам легше їх долати. Пересилка примірників часописів до інших таборів, а також до осередків української еміграції у Польщі та за кордоном давало можливість підтримувати єдність в українському еміграційному середовищі у енергійного спрямування. Окрім цього редакції часописів приділяли велику увагу підвищенню культурного рівня вояків та у великій мірі долучались до національно-патріотичного виховання інтернованих.

Після ліквідації 1 серпня 1924 р. останнього табору (Каліш) було засновано Українську Станицю, в якій на цивільному стані проживало кілька тисяч українських ветеранів (похилого віку та інвалідів). Але навіть й після ліквідації табору Каліш, видавництво «Чорномор» продовжувало свою діяльність (до 1933 р.). Журнал «Табір», заснований за ініціативи С. Петлюри, продовжував видаватись до 1939 р. Його видавці та автори статей створили досить потужну інформативну базу та заклали підґрунтя для становлення та розвитку різних

галузей військової справи. У важких умовах бездержавності саме на плечі військової еміграції покладалося завдання донесення історичних реалій героїчної боротьби українського народу, збереження їх для нащадків, адже автори написаних праць, зазвичай були і учасниками тих самих подій.

Обґрунтування вибору теми дослідження. Матеріали таборової преси є першорядним і надзвичайно цінним джерелом для вивчення багатьох аспектів перебування українців на чужині, а саме, політичного, економічного, культурного аспектів їх життєдіяльності. Преса інтернованих у Польщі вояків Армії УНР віддзеркалювала на своїх шпальтах погляди та ідеї національно свідомої її частини. Різноманітними були і завдання, які ставили перед собою видавці таборових видань: інформування про ситуацію в таборах, висвітлення перебігу освітньої праці серед вояцтва і цивільної еміграції, прагнення зміцнити у таборян почуття національної гідності та ідею єдності. Редакції часописів намагались зафіксувати події з часів визвольної боротьби, аналізували причини успіхів та невдач українського народу за доби змагань, а також пропонували свої шляхи продовження протистояння з більшовизмом. Окрім цього, таборові видавничі осередки зробили величезний вклад для подальшого розвитку українського пресовидавництва, створили сприятливі можливості для розвитку талантів цілої низки українських письменників та поетів.

Мета: дослідити видавничу діяльність інтернованих вояків Армії УНР на теренах Польщі протягом їх перебування у таборах (1921-1924 рр.).

Об'єкт: видавнича діяльність інтернованої Армії УНР у таборах Польщі.

Предмет: завдання, принципи, форми і методи видавничої діяльності інтернованих вояків Армії УНР у таборах Польщі.

Виходячи з поставленої мети, були визначені наступні **завдання:**

1. Проаналізувати історіографію, джерельну базу, окреслити методологію та понятійно-категоріальний апарат.
2. На основі комплексного аналізу архівних і опублікованих джерел та наукової літератури виявити специфічні особливості видання таборової періодики та книжної продукції.

3. Розкрити особливості діяльності редакційних колегій часописів, окреслити коло їх авторів та найближчих співробітників.
4. Встановити динаміку зміни накладів видань, їх тематику та періодичність виходу журналів і газет, а також основні місця тиражування таборової преси інтернованої Армії УНР.
5. Проаналізувати чинники, що впливали на змістовне наповнення таборової преси впродовж 1921-1924 рр.
6. Охарактеризувати особливості цензурування деяких таборових часописів, що відбувалось у відповідності до розпоряджень начальників груп інтернованих Військ УНР у таборах.
7. Визначити джерела фінансування, наявність яких у значній мірі уможлиблювала видання таборової періодики та книжкової продукції.

Хронологічні межі роботи охоплюють період з січня 1921 р. і до 1 серпня 1924 рр., де нижня межа обумовлена завершенням процесу розміщення вояків Армії УНР у таборах інтернованих на теренах Польщі, а верхня – ліквідацією останнього табору (Каліш).

Географічні межі: територія тогочасної Польщі (у кордонах станом на 1921 р.).

Методологічна основа дослідження базується на загальнонаукових принципах історизму, об'єктивності, системності, плюралізму та холізму.

У ході написання роботи були використані загальнонаукові методи аналізу та синтезу, узагальнення, синхронності, структурно-системний, психологічний, порівняльний, абстрагування, логічний метод й притаманні історичній науці гносеологічні засади пізнання. Проблемно-тематичний, методи класифікації та типологізації були використанні для згрупування часописів згідно з визначеними критеріями (територіальна ознака, періодичність, видавець, за змістом, за жанром), а також для згрупування матеріалів, поданих на сторінках таборової преси для визначення тематичного наповнення. Для визначення місця і значення видавничої діяльності у контексті загальнотаборового культурно-освітнього процесу було використано метод функціонального аналізу. Історико-генетичний метод

використано для встановлення етапів зародження та розвитку видавничої діяльності у таборах та динаміці її змін під впливом різних факторів. На основі хронологічного методу було встановлено хронологічні рамки дослідження. Для встановлення місця видання часописів та авторства опублікованих матеріалів використано загальнонаукові методи індукції, дедукції, виключення та верифікації.

Використання діалектико-матеріалістичного методу дало можливість розглянути видавництво в контексті загальнотаборового явища та встановити зв'язок, як умови таборового побуту впливали на інтенсивність виходу друкованої продукції, натомість метафізичні методи були використані для встановлення впливу умов таборового повсякдення на даний процес у конкретних таборах. Історико-генетичний метод було використано для аналізу еволюції видавничого процесу в таборах. Метод імагології, контент-аналізу та герменевтична методика були використані як спосіб тлумачення тексту в процесі опрацювання матеріалів, опублікованих на сторінках таборової періодики.

Для визначення кількісних показників (тираж видання, кількість накладу, коло дописувачів, обсяги фінансування та благодійних надходжень) використано кількісно-статистичний метод.

Під час роботи з опублікованими та неопублікованими джерелами використовувалась методика пошуку та опрацювання історичного джерела та евристичний метод. Під час формування списку використаних джерел та літератури було використано бібліографічно-описовий метод.

Наукова новизна отриманих результатів. Дисертанткою *вперше* було комплексно проаналізовано діяльність таборових видавництв та друкарень, які діяли у таборах інтернованих вояків-українців Армії УНР. На основі архівних та опублікованих джерел, відтворено специфіку видавничого процесу, встановлено обсяги накладів таборових видань та назви книжок, зокрема, опублікованих видавництвом «Чорномор», джерела фінансування пресо-видавничого процесу в таборах, умови праці та матеріальне забезпечення співробітників друкарень, встановлено імена співробітників та посади, які вони обіймали. Було визначено місця розсилки таборових часописів та книжкової продукції. Детально

проаналізовано тематичне та змістове наповнення часопису «Окріп», віднайдені номери (№ 2-6) якого були вперше досліджені дисертанткою. Проаналізовано зв'язок між зміною психоемоційних потреб інтернованих зі зміною тематики часописів впродовж періоду інтернування.

Уточнено:

- обсяги, об'єм, тираж, вартість, дати виходу часописів у таборах;
- місця видання таборових газет та журналів;
- редакційний склад колегій.

Подальшого вивчення набуло дослідження видавничої діяльності інтернованої Армії УНР у контексті загального культурно-освітнього процесу в таборах Польщі як складової національно-патріотичного виховання.

Теоретичне і практичне значення результатів дисертації полягає в тому, що дослідження видавничої діяльності інтернованих вояків Армії УНР дає можливість цілісно реконструювати важливу сторону таборового соціуму, інтегрувати значний масив фактичного матеріалу до узагальнюючих праць з історії України, історії української військової еміграції у міжвоєнний період, історії української журналістики, військової та видавничої справи. Синтезовані в дисертації матеріали можна буде використовувати для написання програм та підручників із національно-патріотичного виховання, зокрема, підручнику «Захист Вітчизни» та навчальної літератури для навчально-виховної роботи у Збройних силах України. Науково-пізнавальне значення роботи зумовлено тим, що відтворення особливостей функціонування таборових видавничих осередків дозволить створити цілісну картину культурно-освітньої діяльності та таборового повсякдення Армії УНР у таборах Польщі.

Апробація матеріалів дисертації проводилась у формі доповідей на **всеукраїнських та міжнародних конференціях та круглих столах:**

1. Наукова конференція молодих учених-істориків Інституту всесвітньої історії НАН України (м. Київ, 17 травня, 2017 р.).
2. Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні питання, відкриття та досягнення в галузі суспільних наук» (м. Запоріжжя, 19-20 травня, 2017 р.).

3. Міжнародна науково-практична конференція «Історичні, соціологічні, політичні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень» (м. Херсон, 22-23 вересня 2017 р.).
4. International scientific-practical conference «Forming of modern educational environment: benefits, risks, implementation mechanisms» (29th September, 2017, Tbilisi, Georgia).
5. Міжнародна науково-практична конференція «Людина, суспільство, політика, актуальні виклики сучасності» (м. Одеса, 23-24 лютого 2018 р.).
6. Восьмі драгоманівські читання національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова «Україна в європейській та світовій історії: сучасний науковий і освітній дискурс» (м. Київ, 25 квітня 2018 р.).
7. Круглий стіл «Українська діаспора: досвід і перспективи взаємодії» (м. Київ, 16 травня, 2018 р.).
8. International scientific and practical conference «Achievements and problems in the field of social sciences in the modern world» (December 14-15, 2018, Baku, the Republic of Azerbaijan).
9. International scientific and practical conference «Key issues of social sciences: prospects for the development of Ukraine and EU countries» (Romania, Baia Mare, June 28-29, 2019).
10. Круглий стіл «Українська діаспора: напрямки, осередки, виклики» (м. Київ, 17 квітня, 2019 р.).
11. IV Міжнародна науково-практична конференція «Фундаментальні та прикладні дослідження: сучасні науково-практичні рішення і підходи. Міждисциплінарні перспективи» (м. Банська Бистриця-Баку-Ужгород-Кривий Ріг-Херсон, 27 червня, 2019 р.).
12. XXI Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція «Україна XXI століття: тенденції та перспективи розвитку (новітні виклики)» (м. Київ, 29 жовтня, 2020 р.).

Результати досліджень були опубліковані у науково-фахових виданнях України:

1. Голубнича Ю. Видавнича діяльність інтернованої Армії УНР у таборах Польщі (1920-1924 pp.). *Вісник Черкаського університету. Серія: «Історичні науки»*. Черкаси, 2016. С. 114-118.

У зарубіжних періодичних виданнях:

2. Голубнича-Шленчак Ю. Діяльність видавництв та друкарень у таборах інтернованих військ УНР в Польщі (1921-1924 pp.). *European philosophical and historical discourse*. Praha, 2019. Vo. 5. Is. 1. S. 59-69.

3. Голубнича-Шленчак Ю. Видання часопису «Табір» українською військовою еміграцією в Польщі (1923-1939 pp.). *European philosophical and historical discourse*. Praha, 2019. Vo. 5. Is. 4. S. 63-70.

4. Голубнича-Шленчак Ю. Литературные и литературно-юмористические журналы в лагерях интернированных воинов Армии УНР в Польше (1921-1923 гг.): тематическая наполненность и специфика издания. *Wschód Europy*. Vol. 5, № 2 (2019). S. 13-27.

5. Potencjał źródłowy materiałów ukraińskiego czasopisma prawosławnego «Релігійно-Науковий Вісник» (Aleksandrów Kujawski-Szczypiorno, Polska) w latach 1921-1923. *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*. Lublin, 2020. № 113. S. 169-186.

Результати дослідження були опубліковані у **науково-дослідних і тематичних збірниках** (опубліковано тези доповідей):

6. Голубнича-Шленчак Ю. Видавництво таборного часопису «Запорожець» інтернованою армією УНР у Вадовицях: зб. наук. пр.: матеріали Всеукр. Наук.-практ. конф. «Актуальні питання, відкриття та досягнення в галузі суспільних наук» (м. Запоріжжя, 19-20 травня, 2017 р.). С. 63-65.

7. Голубнича-Шленчак Ю. Видавнича діяльність інтернованої армії УНР у таборі Александрів-Куявський у Польщі 1921 р.: зб. наук. пр.: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Історичні, соціологічні, політичні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень» (м. Херсон, 22-23 вересня 2017 р.). С. 9-13.

8. Голубнича-Шленчак Ю. Преса інтернованих вояків-українців у таборі Ланцут у Польщі (1921-1922 pp.): зб. наук. пр.: the materials of International scientific-practical

conference «Forming of modern educational environment: benefits, risks, implementation mechanisms» (м. Тбілісі, 29 вересня, 2017 р.). С. 131-133.

9. Голубнича-Шленчак Ю. Діяльність видавництва «Чорномор» у таборі Каліш у Польщі 1923 р.: зб. наук. пр.: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. «Людина, суспільство, політика, актуальні виклики сучасності» (м. Одеса, 23-24 лютого 2018 р.). С. 92-96.

10. Голубнича-Шленчак Ю. «В єднанні наша сила і усвідомлення нашої перемоги...»: особливості та умови видання часопису «Промінь» у таборах Ланцут-Стшалково (1921-1922 рр.): зб. наук. пр.: Драгоманівські історичні студії. Київ: Нац. пед. у-т ім. М. Драгоманова, 2018. № 4 (8). С. 181-187.

11. Голубнича-Шленчак Ю. Особливості видання газети «Нове життя» інтернованих військ УНР у таборі Александрів Куявський в Польщі (1921-1922 рр.): зб. наук. пр.: the materials of International scientific and practical conference «Achievements and problems in the field of social sciences in the modern world» (Баку, December 14-15, 2018). S. 77-80.

12. Голубнича-Шленчак Ю. Таборовий часопис «Вісник спілки лікарських помішників на еміграції» (Щипіорно, Польща) у 1922-1923 рр.: до історії заснування та видання: зб. наук. пр.: the materials of International scientific and practical conference «Key issues of social sciences: prospects for the development of Ukraine and EU countries» (Baia Mare, June 28-29, 2019). S. 52-55.

13. Голубнича-Шленчак Ю. Видання таборової газети «Український сурмач» вояками інтернованої Армії УНР у таборах Каліш та Щипіорно в Польщі (1922-1923 рр.): зб. наук. пр. матер. IV Міжнар. наук.-практ. конф. «Фундаментальні та прикладні дослідження: сучасні науково-практичні рішення і підходи. Міждисциплінарні перспективи» (м. Банська Бистриця-Баку-Ужгород-Кривий Ріг-Херсон, 27 червня, 2019 р.). С. 11-12.

14. Голубнича-Шленчак Ю. «Вона освітить темряву ночі й покаже правдиві шляхи»: видання таборового часопису «Наша зоря» вояками інтернованої Армії УНР у таборах Ланцут-Стшалково-Каліш у Польщі (1921-1923 рр.): зб. наук. пр.: матеріали XXI Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. «Україна XXI століття:

тенденції та перспективи розвитку (новітні виклики)» (м. Київ, 29 жовтня, 2020 р.). С. 65-68.

Публікації, у яких додатково відображено результати дослідження:

15. Голубнича-Шленчак Ю. Видавнича діяльність інтернованих вояків армії УНР у таборі Вадовиці (1921-1922 рр.). *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси, 2017. Вип. 11. С. 99-104.

16. Голубнича-Шленчак Ю. Видавництво гумористично-сатиричних журналів «Окріп» та «Будяк» у таборах інтернованої Армії УНР у Польщі (1920-1921 рр.). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні відносини*. Ужгород, 2019. № 5. С. 105-110.

Структура і зміст роботи зорієнтовані на досягнення визначеної мети та завдань дисертації. Дисертація складається з анотацій українською та англійською мовами, вступу, 6 розділів, що містять 17 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Загальний обсяг дисертації – 299 сторінок (основна частина – 216 сторінок, додатки – 54 сторінки). Список використаних джерел та літератури становить 402 позиції.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографічний огляд

Період інтернування Армії УНР у Польщі 1921-1924 рр. вже потрапляв у коло досліджень зарубіжних та українських істориків, проте видавнича діяльність переважно розглядалась у контексті загального культурно-освітнього процесу в таборах. Усі розвідки, які стосувалися цього питання мають фрагментарний характер, потребують уточнень і розширення джерельної бази.

Обставини функціонування таборів інтернованих вояків-українців у Польщі, у т.ч. й специфіка видавничої діяльності таборян закономірно привертала увагу українських еміграційних періодичних видань в Європі. Зокрема, варшавська «Українська трибуна» [296, с. 2] та віденська «Воля» [166, с. 77-79; 167, с. 280] опублікували на своїх сторінках статті українського державного діяча часів української революції М. Литвицького, в яких автор подав загальний огляд видавничої діяльності інтернованих вояків-українців у таборах і навів інформацію про окремі часописи станом на 1921 р. Але М. Литвицький писав на основі вражень і, як сам він підкреслював – не був певен у достовірності та повноті поданої ним інформації. Він припустився низки неточностей, які згодом були продубльовані багатьма істориками, в яких не було можливості перевірити цю інформацію з використанням джерел. До їх числа слід віднести, зокрема, статтю Дмитра та Володимира Дорошенків «Українське літературне життя на еміграції», яка містила загальну інформацію про таборову пресу [105, с. 32-38].

Перші спроби накопичення та систематизація інформації про видавничу діяльність військової української еміграції припадають на 30-ті рр. ХХ ст. До них належать статті, в яких було висвітлено специфіку видання преси в умовах табової ізоляції вояками Армії УНР на теренах Польщі. Передусім мова йде про статті та короткі замітки Л. Бачинського (псевдонім – «Прижмуренко»), які друкувались у львівському часописі «Літопис червоної калини» [258, с. 10-11; 256,

с. 24; 257, с. 23-24]. У них автор подав невеличкий загальний підсумок значенню видавничого процесу інтернованих, відобразив тяжкі умови, в яких доводилось їм працювати, навів зміст деяких часописів та їх кількісну характеристику (кількість номерів, обсяг, ціна, тираж). Проте його дописи містять чимало неточностей через те, що автор володів інформацією про видавничий процес лише до 1922 р., про що він зазначив у своїй першій статті [258, с. 10-11]. Зокрема, Л. Бачинський стверджував, що журнал «Зірниця» припинив виходити у 1920 р. (між тим усі номери журналу були опубліковані у 1921 р.), не володіючи інформацією щодо продовження видання александрівської газети «Нове життя» у таборі Щипіорно – він помилково вказав загальну кількість її випусків. Те ж саме стосується калішської газети «Залізний стрілець»: Л. Бачинський повідомляв, що загалом вийшло 63 її номери, хоча на даний час віднайдено 89 чисел. Також у його списку таборових видань останній номер газети «Український стрілець» помилково поданий два рази як різні видання. Проте його замітки містять цінну інформацію про видання, номери яких були конфісковані («Комар», «Грімаса»), а також про журнал (або вірогідніше брошуру) «Вова інтернований», яка допоки не була віднята (можливо – не збереглася). Варто зазначити, що автор наголошував на відсутності у нього повної інформації про процес тиражування періодики у таборах. Між тим саме статті Л. Бачинського стали основою для характеристики табової періодики у монографії С. Наріжного.

У своїй монографії, яка вийшла в світ у 1942 р. у Празі, відомий дослідник історії української політичної еміграції С. Наріжний подав назви більшості таборових часописів та зазначив місця їх виходу, також вказав видавців, імена яких можна було на той час встановити [340]. Найбільшу увагу було приділено журналам «Веселка» (Каліш) та «Релігійно-науковому вістнику» (Александрів Куявський та Щипіорно).

Видавнича діяльність інтернованих розглядалась С. Наріжним як одна із складових усього культурного-освітнього процесу, і уміщена ним у монографії інформація мала оглядовий характер. За браком документів, дослідник припустився низки фактологічних неточностей. Зокрема, журнал «Характерник»

штабу 6-ої Січової стрілецької дивізії виходив у 1920 р. до періоду інтернування і не видавався у Александрові Куявському; гумористичний журнал «Грімаса» у С. Наріжного помилково подається як «Грімаєв» з місцем видання у Александрові, що однак документально не підтверджено [340, с. 37]. Перше число могло вийти в цьому таборі (його наклад було конфісковано), але інформація про це відсутня серед документів редакції та культурно-освітнього відділу дивізії. У зв'язку з конфіскацією редакція часопису повторно видала перший номер журналу, але вже у Вадовицях, про що було зазначено на звороті обкладинки.

Також С. Наріжний припустився неточності – вказавши, що вадовицькі часописи «Запорожець» та «Аванс» виходили у таборі Ланцут [340, с. 40]. Помилковим є і його твердження про те, що видання журналу «Будяк» було припинено після переведення інтернованих із Ланцута до Стшалково [340, с. 40]. Інформація С. Наріжного про те, що у таборі Стшалково студентська громада видавала свій «Студентський вісник» базується на даних Прижмуренка, а той у свою чергу переплутав його з варшавським часописом під однойменною назвою [340, с. 42]. Ще одна помилка була допущена у висновку, де автор очевидно випадково вказав «Промінь» як александрівське видання [340, с. 51].

Наприкінці розділу, присвяченого культурно-освітній діяльності у таборах інтернованих, автор ще раз підкреслив значення видавничого процесу в таборах і наголосив, що часописи є дуже важливим джерелом для дослідження національно-визвольної боротьби, а також розвитку українського мистецтва (художньої літератури, театру, видавничої справи тощо).

Хоча в монографії С. Наріжного присутні деякі неточності, це була перша фундаментальна праця, присвячена історії формування та розвитку українській еміграції і, головне, містила цілий розділ огляду культурно-освітньої праці інтернованої Армії УНР у таборах Польщі. Цінність для дослідження даної тематики полягає також у наведенні С. Наріжним джерел, якими він користувався при її написанні (спомини вояків, журнали, газети тощо).

Л. Шанковський у своїй розвідці «Нарис української воєнної історіографії» [398, с. 73-89], опублікованій у журналі «Український історик», аналізував

значення таборових часописів (комплекти більшості з них були йому недоступні), як джерел для дослідження національно-визвольної боротьби та історії підрозділів Армії УНР. Автор підкреслював, що цінність становлять усі часописи, адже навіть літературно-гумористичні видання публікували на своїх сторінках спогади вояків про бойовий шлях дивізій Армії УНР. Зокрема, калішський журнал «Око» 2-ї Волинської стрілецької дивізії умістив на своїх шпальтах історичні нариси про окремі епізоди історії своєї дивізії. Також автор відзначив високу інформативність матеріалів, опублікованих у журналі «Запорожець» (хоча дослідник умістив хибні дані про кількість номерів через брак інформації). Шанковський подав у своїй розвідці відомі йому на той момент дані про таборову періодику, але його таблиця налічувала усього 11 найменувань часописів. Дослідник пояснив це тим, що перебуваючи у США, він не мав доступу до архівів. Л. Шанковський особливо наголосив на важливості зібрання і опрацювання даних матеріалів, так як «вони були писані учасниками при свіжій пам'яті і в приязності цілої низки інших учасників, що кожний неправдивий опис факту могли спростувати» [398, с. 78].

У 1974 р. було опубліковано історично-статистичний нарис Ю. Тернопільського «Українська преса з перспективи 150-ліття», автор якої представив історію української преси крізь призму статистики. Його робота містила багато таблиць з різноманітними даними, що стосувалися видавничої справи у різні часи на теренах України та закордоном, а також важливі спостереження, щодо проведення виставок, на яких експонувались екземпляри різних часописів, у тому числі й військової еміграції в Польщі міжвоєнного періоду [348].

Уперше преса української еміграції в Польщі міжвоєнного періоду стала предметом спеціального дослідження у праці польського історика Є. Місило «*Spis tytułów prasy ukraińskiej w Drugiej Rzeczypospolitej, 1918-1939*» [353]. У зв'язку з тим, що на той час автор не міг мати доступу до архівних матеріалів, в його праці були наявні певні неточності та не вказані деякі таборові видання («Альманах», «Кайдани», «Літературно-військовий вісник», «Наше життя», одноднівка «На руїнах», «Нове слово», «Окріп», літературний тижневик «Око», «Полин»,

«Спортсмен», «Юнак»). У 1991 р. вийшов його бібліографічний довідник «Бібліографія української преси в Польщі (1918-39) і Західньо-Українській Народній Республіці (1918-19)» [339] однак без видимих доповнень щодо таборової періодики та з продубльованими неточностями. Зокрема, автор помилково інтерпретував гасло часопису «Будяк» – «Б.К.В. – Бий, куди влучиш» як назву окремого видання [339, с. 4]. За браком даних Місило подав невірну кількість примірників (газета «Всім» налічувала не 4 номери, а 37 [339, с. 21]; часопис «За Україну» також мав 7 номерів, а не 3 [339, с. 43]), гумористичний журнал «Сич» фігурує у списку видань, як «Січ» [339, с. 117] та ін. Дослідник також класифікував часопис «Лобурська торбина» як таборове видання, однак це припущення не підтверджується жодним документом [339, с. 58]. До сьогодні не віднайдено й жодного примірника цього видання, що дає підстави припустити помилковість цього твердження Є. Місила.

Але всі ці неточності і похибки не можуть применшити величезного вкладу автора у подальше опрацювання даної теми. Є. Місило у своїй праці навів дуже важливу інформацію, на яку спиралися наступні дослідники. Він зібрав опорні дані для подальшого опрацювання таборової преси (рік, місце видання, імена видавців або видавництва, кількість опублікованих випусків, тираж (якщо володів цією інформацією), нарешті вказав й імена головних редакторів).

Значне зростання інтересу до історії еміграційної преси на теренах Польщі мало місце у другій половині 90-х рр. ХХ ст. У 1996 р. вийшла друком низка статей, присвячених таборовій періодиці та видавничій діяльності українських емігрантів у Польщі. Зокрема, стаття Л. Кужель містила цінну інформацію про діяльність таборових видавництв (таких як «Чорномор», «Веселка», видавництво «Братства Св. Покрови 6-ої Січової стрілецької дивізії»), з коротким оглядом видавничої діяльності у таборах у цілому [383, с. 58-69]. Однак про періодичні видання інформація фактично була відсутня. Крім того, у цій розвідці присутні кілька контроверсійних тверджень, зокрема про те, що «поліграфічний рівень табірної періодики невисокий. Художнє оформлення [часописів] не багате, просто стилізовані прикраси у вигляді колючого дроту, терну і сумного українського

орнаменту». Дисертантка не може з цим погодитись через крайню суб'єктивність цього твердження, також не зрозуміло, що малося на увазі під «сумним українським орнаментом». Дійсно, наприкінці 1920-поч. 1921 р. часописи виготовляли вручну або друкували на машинці та тиражували на шапірографі, однак видавнича справа розвивалась і якість значно покращилась із придбанням друкарських машин. Тому такий стан справ мав місце на початку інтернування. Що ж стосується оцінки Л. Кужель щодо оформлення таборової преси, слід відзначити, що рівень майстерності таборових ілюстраторів у таких складних умовах відзначала ціла низка періодичних видань на теренах Польщі та за кордоном. Особливо це стосується літературного журналу «Веселка». Також варто згадати гумористичні «Окріп» та «Будяк», сторінки яких рясніли карикатурами та шаржами.

У 1996 р. була опублікована стаття колекціонера таборової періодики М. Грузова та українського письменника і журналіста М. Шудрі, що містила огляд тематичного та жанрового наповнення журналу «Веселка» [380]. У ній було проаналізовано матеріали часопису та виокремлено основні жанри, представлені на сторінках «Веселки», а також наведено прізвища співробітників та деяких авторів.

Літературне життя українських емігрантів досліджувала О. Веретюк [332], у працях якої здійснено огляд літературних таборових видань.

Українська дослідниця Т. Ківшар у своїй праці «Український книжковий рух як історичне явище (1917-1923 рр.)» [336] проаналізувала значення культурно-освітньої діяльності у польських таборах, а саме забезпечення таборян освітньою та художньою літературою і також коротко згадала про функціонування таборових видавництв «Чорномор», «Веселка» та «Видавництво Братства Св. Покрови 6-ої Січової стрілецької дивізії».

Основний акцент у книзі польського історика З. Карпуса було зроблено на висвітленні таборового повсякдення, у рамках якого він побіжно вказав про існування видавничих осередків і подав кілька назв часописів, однак розгляду видавничої діяльності та її аналізу його робота не містить [352; 351].

Найбільший внесок у наукове опрацюванні даної теми було зроблено польським істориком О. Вішкою. У 90-х рр. ХХ століття автор опублікував ряд статей, присвячених видавничій діяльності інтернованих вояків Армії УНР у таборах Польщі [364, с. 353-364; 366, с. 222-227; 401, с. 465-474; 402, с. 153-170]. Його монографія «Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920-1939» [358], випущена у 2001 р. (перекладена українською у 2002 р.) [333], стала першим спеціальним історико-довідковим дослідженням енциклопедичного характеру з даної теми. Вона складається із трьох розділів – загальної частини та анотованого бібліографічного покажчика української емігрантської преси міжвоєнного періоду. Перша частина містить інформацію про загальні умови перебування інтернованих у таборах Польщі, етапи та умови зародження і розвитку таборової преси, аналіз української емігрантської преси та її місце у контексті інших україномовних видань, огляд мети і завдань, які перед собою ставили видавці, змістове наповнення, а також характеристику стану збереженості таборових видань у бібліотеках та архівосховищах різних країн. У другій частині подано перелік та якісно-кількісну характеристику періодичних видань, у т.ч. й тих, які видавались заходами українських комбатантів. Монографія також містить багато статистичних таблиць, у ній відтворені титульні сторінки окремих періодичних видань. Для свого дослідження польський історик залучив величезний масив архівних джерел.

У 2008 р. автор випустив ще дві статті дотичні до теми дослідження [400, с. 47-57], а у 2012 р. вийшла монографія присвячена історії 6-ої Стрілецької січової дивізії [357], у якій автор подав огляд часописів, що видавала дивізія або друкувалися у дивізійній друкарні, у т.ч.: «Український стрілець», «Нове життя», «Зірниця», «Наше життя», «Полин», «Релігійно-науковий вістник» та «Український сурмач».

Впродовж багатьох років дослідженням таборового періоду Армії УНР у ряді європейських країн займався український історик І. Срібняк. Його монографія «Обеззброєна, але не скорена», яка вийшла у 1997 р. містила розділ, присвячений культурно-освітній діяльності інтернованих вояків-українців у таборах Польщі [347]. Автор стисло охарактеризував усі основні напрями даного процесу, і зокрема

– побіжно зупинився на деяких аспектах видавничої діяльності. Однак його огляд видавничої діяльності мав суто фрагментарний характер. Зокрема, автор навів у своїй монографії низку назв часописів, які виходили у таборах інтернованих, але без конкретизації, лише часопис «Наше життя» 6-ої Січової стрілецької дивізії заслужив з його боку порівняно більше уваги, як авторитетне видання, яке мало значну кількість читачів за кордоном.

Слід відзначити, що в його монографії присутня й хибна інформація про видання часописів «Листок об'яв» та «Студентський вісник» у таборах інтернованих Армії УНР в Польщі. І. Срібняк також вказав, що в друкарні 6-ої Січової дивізії тиражувався часопис «До світла», цей факт не підтверджується іншими джерелами. Ймовірно автор сприйняв назву релігійного видавництва «До світла», яке функціонувало у таборі Щипіорно, як власну назву часопису.

У 1998 р. був опублікований бібліографічний збірник М. Мартинюка «Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914-1939 рр.)» [338]. У збірнику наведено інформацію і про періодичні видання інтернованих вояків-українців у Польщі, однак ці дані не містять ніяких уточнень і ймовірно більшість відомостей про таборіві видання були запозичені із бібліографічного покажчика Є. Місило.

У 1999 р. було перевидано працю А. Животка «Історія української преси» [335], яка дає можливість простежити етапи її становлення та розвитку, містить матеріал, який стосується таборових видань інтернованих вояків-українців у Польщі. Інформація в цій книзі подається оглядово і не містить деталізації, окрім того автор у той час не мав можливості працювати з архівними джерелами, тому його монографія дублює неточності та помилки зі статей, якими він також користувався. Зокрема, автор, як і С. Наріжний вказує «Характерник», який виходив до інтернування та «Листок об'яв» за неточними даними Є. Місило. Також автор припустився чимало помилок у встановленні кількості номерів часописів («Зірниця», «Український стрілець», «Око», «Залізний стрілець», «Зірниця»). Однак зважаючи на відсутність доступу автора до більшості джерел, написання цієї роботи у той час стало великим кроком для подальшого опрацювання даної теми.

Цього питання побіжно торкнувся С. Горевалов у своїй монографії «Військова журналістика України: історія та сучасність» [334]. У ній автор розглянув етапи становлення та процес розвитку військової преси, приділивши велику увагу визначенню того, яку саме роль відігравала преса в житті вояцтва, подав аналіз тематичного та змістового наповнення журналів та газет. Він також епізодично торкнувся проблеми функціонування преси у таборах інтернованих вояків Армії УНР у Польщі (хоч і припустився помилок у написанні прізвищ авторів статей у журналі «Веселка»).

Видавнича діяльність інтернованих не була об'єктом наукових зацікавлень М. Павленка [341], а розглядалася лише як один з елементів культурно-освітнього процесу у таборах, тому автор обмежився загальною інформацією про окремі таборів часописи, яку було взято із робіт попередників та монографії І. Срібняка «Обеззброєна, але не скорена».

У контексті висвітлення культурно-освітньої праці у таборах польський дослідник О. Колянчук подав у своєму монографічному дослідженні деякі відомості про видавничу діяльність у таборах інтернованих. У його книзі були наведені назви часописів, які видавались у таборах, подано розшифрування кількох псевдонімів, зокрема, дописувачів журналу «Запорожець», вибірково встановлено видавців деяких часописів. Найбільше уваги було приділено журналу «Веселка», тому що на сторінках самого часопису було вміщено чимало інформації (мета заснування, коло авторів, завдання, які ставили перед собою видавці, у яких умовах закладалось видавництво тощо) [337]. Робота автора базувалася переважно на архівних матеріалах Centralne Archiwum Wojskowe, натомість матеріали ЦДАВО України не були використані.

У 2000 р. вийшла праця польського дослідника Яна Яцека Бруського, її третій розділ був присвячений висвітленню культурно-просвітньої праці у таборах інтернованих українців Польщі впродовж 1920-1923 рр., видавнича діяльність розглядалась ним оглядово у рамках дослідження загального культурно-освітнього процесу у таборах [350]. Автор вказав назви часописів та їх місцезнаходження

(знову ж таки, не перевіривши факти, а пославшись на праці попередників, вказав, що у Ланцуті видавався журнал «Запорожець»).

Вагомий внесок у дослідження історії видавничої діяльності інтернованої Армії УНР у таборах Польщі було зроблено українською дослідницею Н. Сидоренко. У 2000 р. вона захистила докторську дисертацію на тему «Українська таборова преса першої половини ХХ століття: проблеми національно-духовного самоствердження» [360], у якій Н. Сидоренко сфокусувала свою увагу і на видавничих проектах інтернованої Армії УНР у Польщі. У цьому ж році вийшла її праця «Національно-духовне самоствердження», другий том якої був присвячений, зокрема, пресі інтернованих вояків-українців у Польщі 1919-1924 рр. [346]. Авторка досліджувала видавничу діяльність у контексті загального культурно-освітнього процесу в таборах. Зокрема, особливу увагу нею було приділено журналу «Веселка», як одному з найкращих літературних із числа таборових видань. Дослідниця аналізувала перш за все змістове наповнення часописів та встановлювала коло їх співробітників та дописувачів. Також вона відтворила основні віхи з історії заснування та функціонування деяких видань («Веселка», «Наша зоря» тощо), проаналізувала процес вибору їх назв. Найбільше місця було відведено розгляду таборової преси у Каліші та Щипіорно.

У її наступній книзі «Задротяне життя» українських часописів на чужині (1919-1924 рр.)» [345] було розглянуто видання преси у таборах інтернованих військових українських формувань на теренах Румунії, Чехії, Єгипту та Польщі. Книга містила бібліографічний покажчик, де вперше було згруповано видання інтернованої Армії УНР. Однак авторка також продублювала помилки інших дослідників, зокрема, класифікувавши «Бий, куди влучиш» як окреме видання, хоч і зазначила, що ймовірно це ще одна назва журналу «Будяк». До числа фактологічних помилок слід віднести й наявність у цьому списку часопису «Лобурська торбина», який не виходив у таборах інтернованих у Польщі. Н. Сидоренко подала назву і посилання на Є. Місило, у котрого запозичила цю інформацію. Третій розділ монографії містить біографічні замітки про співробітників таборових часописів, у т.ч. у таборах інтернованої Армії УНР в

Польщі, а саме, наведено інформацію про редакторів та найактивніших співробітників більшості таборових видань.

Її навчальний посібник «Історія української журналістики. Особистості XIX-XX століть» [344] містить біографічні відомості про Є. Маланюка та А. Коршнівського, у яких наведена інформація і про таборовий період їх діяльності.

Цінність даних праць полягає перш за все у залученні великого масиву джерел та архівних матеріалів. Наукові праці Н. Сидоренко мали своїм завданням встановлення змістового наповнення, тематики та літературної цінності даних видань, а також кола їх авторів. Натомість встановлення кількісних параметрів вже не входило до наукових завдань дослідниці, тому дана інформація містить деякі фактологічні помилки та потребує уточнення.

Вивченням діяльності Українського воєнно-історичного товариства в Польщі займалась З. Кісіль. У її дисертаційному дослідженні [359] та статті [381, с. 100-112], присвяченій функціонуванню даного товариства, присутні сюжети, які стосуються видавничої діяльності українських комбатантів, і зокрема їх публікаційної активності на сторінках часописів (переважно матеріали з воєнно-історичної тематики) та видання тематичної літератури. Особливу увагу авторка приділила дослідженню специфіки видання військово-наукового журналу «Табір».

Дослідженням науково-освітньої діяльності української еміграції у міжвоєнний період у Польщі займався А. Портнов [342], однак його монографія містить лише деякі згадки про таборову періодику.

Деякі аспекти діяльність видавництва «Чорномор», були висвітлені М. Бойкач та Р. Лякіною у монографії «Українські лікарі за кордоном (Польща 1920-1924 рр., Чехословаччина 1922-1940 рр.)» [331]. З огляду на те, що друкарня «Чорномор» тиражувала «Вісник лікарських помішників на еміграції» та видала кілька невеличких праць лікарів, автори монографії вирішили більше уваги приділити висвітленню специфіки функціонуванню видавництва в цілому. У монографії, зокрема, були висвітлені деякі аспекти організації видавничого процесу, а також відтворено умови, в яких доводилось працювати таборовим

видавцям, наведено найменування деяких книжок та журналів, виданням яких займався «Чорномор».

Вагомий внесок у дослідження діяльності української еміграції в Польщі було зроблено українським істориком О. Фуртесом. Об'єктом свого дослідження він обрав військово-історичну тематику в творах українських емігрантів [361]. Для дисертантки найбільшу цінність становив другий розділ «Військово-історичні дослідження і видавнича діяльність еміграції УНР», у якому автор висвітлив історію та діяльність «Українського воєнно-історичного товариства» (далі – УВІТ), членами якого були колишні інтерновані вояки Армії УНР. Аналізу творчої спадщини військової еміграції, а також видавничому процесу УВІТ присвячені ще деякі статті цього дослідника [397, с. 172-187; 396, с. 203-218].

У 2010 р. невдалу спробу огляду видавничої діяльності у таборах полонених та інтернованих українців, у тому числі у таборах Польщі, здійснив дослідник С. Сегеда. Через те, що автор оперував неперевереними даними та фактично не використовував архівних джерел його робота містить ряд помилок та неточностей. Серед них згадка про те, що часопис «Табір» виходив у таборі Тухолі, хоча місцем його видання був табір Каліш; твердження, що газета «Залізний стрілець» на початку свого видання чомусь мала «пробільшовицький характер». «Відкриттям» для С.Сегеди стане й те, що часопис «Лобурська торбина» не виходив у вадовицькому таборі та взагалі не був виданням інтернованої Армії УНР. Нарешті у С. Сегеди немає жодних підстав стверджувати, що журнал «Комар» виходив у таборі Вадовиці [384, с. 254-258].

Останніми роками І. Срібняк продовжує комплексну наукову розробку проблеми перебування інтернованих вояків-українців у таборах Польщі, наслідком чого стала публікація ним низки статей [389, с. 179-187; 391, с. 367-373; 387, с. 65-76; 394, с. 63-72; 395, с.108-115]. Видавнича діяльність інтернованої Армії УНР у таборах Польщі не є предметом його досліджень, однак І. Срібняк завжди використовує таборову періодику як джерело для реконструкції повсякдення інтернованих. У 2018 р. світ побачили дві його монографії, перша з яких була присвячена аналізу умов перебування інтернованих вояків Армії УНР у таборі

Александрів Куявський [355]. Її цінність полягає у тому, що автор висвітлював таборове повсякдення послуговуючись не лише архівними матеріалами, а й таборовою періодикою. Його праця містить багато цитувань і посилань на газету «Нове життя», журналів «Зірниця», «Альманах» та «Український стрілець». Монографія, присвячена табору Ланцут [356], також містить цитати і посилання на таборові журнали «Наша зоря», «Будяк» та газету «Промінь». Особливу цінність становить підрозділ «Мовно-охоронна та агітаційно-пропагандистська місія української таборової періодики у таборі Ланцут», який є суголосний з одноіменною статтею [388, с.348-359]. У даному підрозділі автор проаналізував тематичне наповнення та політику редакцій часописів «Наша зоря», «Будяк» та «Промінь» щодо мовного питання у таборі, а саме «двомовності» – коли значна кількість старшин послуговувались під час служби як українською, так і російською мовою. Відтворенню та висвітленню життя інтернованих у таборах Александрів Куявський, Стшалково та Каліші на основі матеріалів таборової преси присвячена ще кілька його статей [386, с. 217-252; 390, с. 159-174; 393, с. 48-60].

Дослідженням видавничої діяльності інтернованої Армії у таборах Польщі впродовж останніх років займається і Ю. Голубнича-Шленчак. Робота дисертантки базується на опрацюванні широкого кола архівних та опублікованих джерел, детального вивчення та аналізу всіх доступних у бібліотеках та архівосховищах номерах усіх без винятку таборових видань. Результати її досліджень були представлені у низці статей в українських фахових та міжнародних наукових виданнях [367, с. 114-118; 370, с. 99-104; 369, с. 105-110; 373, с. 63-70; 377, с. 13-27; 368, с. 169-186].

У 2020 р. вийшла книжка українсько дослідника Я. Тинченка [349], один з її розділів був присвячений огляду становища інтернованої Армії УНР у таборі Каліш. У додатках до розділу були відтворені обкладинки таборових часописів «Сич» (№ 2), «За дротом» (№ 2-3), «За Україну» (№ 1, № 3) та гумористично-сатиричні та низка ілюстрацій, які відображали таборове повсякдення вояків.

Великий обсяг фактологічного матеріалу про бойову (передінтернаційну) фазу розвитку Армії УНР представлений у монографіях А. Руккаса, зокрема стосовно створення дивізійних культурно-освітніх відділів [343; 354].

Аналіз історіографії дослідження засвідчує, що більшість комплексних праць було написано у 90-х роках ХХ ст. і їх автори не мали широкого кола архівних матеріалів для свого використання. Роботи видані на початку 2000-х років мають переважно фрагментарний характер. Їх автори зосереджували свою увагу на дослідженні конкретних аспектів видавничої діяльності у таборах. Діяльність таборових видавництв та друкарень також залишились поза увагою дослідників і згадувались у їхніх працях лише побіжно. Більшість робіт дослідників видавничого процесу у таборах базуються на матеріалах таборових звітів та побіжному опрацюванню самої таборової періодики, без глибинного аналізу тематичного наповнення часописів.

1.2. Джерельна база дослідження

Оснoву джерельної бази дослідження становить комплекс архівних та друкованих матеріалів, які зосереджені в архівних установах та бібліотеках України, Польщі та Чехії. Насамперед до них належать комплекти та окремі примірники таборових журналів та газет, листівки, брошури, бюлетені, звіти таборових культурно-освітніх відділів, епістолярні джерела, документація та касові книги видавництв та друкарень.

Вагомою складовою дослідження послуговували документи, які зосереджені у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України у м. Києві. Першорядну цінність становлять ті фонди, у яких відклялися екземпляри таборової періодики, а також документи, які унаочнюють видавничий процес у таборах інтернованих. Зокрема до них належить ф. 2439 («Штаби інтернованих Військ Армії Української Народної Республіки, табори: Вадовиці, Каліш, Ланцут, Александрів, Пикуличі, Стшалково, Щипіорно»), який містить рапорти та відчити про діяльність редколегії часопису «Промінь» та процес його видавництва, а також першоджерела – примірники газет «Український сурмач»,

«Запорожська думка», «Залізний стрілець», «Нове життя». Ще одним важливим документом з даного фонду являється список робітників із зазначенням посад таборової друкарні в Щипіорно.

Повна колекція зібрання часопису «Промінь» зберігається у ф. 3524 («Табір інтернованих українців з армії Української Народної Республіки в м. Стрілково»).

У ф. 3525 («Культосвітній відділ 3-ї Залізної стрілецької дивізії армії УНР в таборі Каліш») зберігаються примірники таборових журналів «Запорожець», «Сич», «Козацька думка», «За дротом», «Джерело», «За Україну», «Окріп», примірники літературного та літературно-гумористичного журналів з однойменною назвою «Око», а також «Метелик» (листок-однорівка культурно-освітнього відділу в Стшалково).

Поодинокі екземпляри журналів «Окріп», «Нове слово», «Наша зоря», «Око», «Джерело», «За Україну», «Козацька думка», однорівки «Наша зоря» та «Метелик» було віднайдено у ф. 2373 («Штаб 6-ої Стрілецької дивізії військ Української Народної Республіки (Польща), табори Олександрів і Ланцут»).

Також поодинокі числа таборових журналів представлені у наступних фондах: журнал «Веселка» та «Вісник 3-го інженерного куріня» у ф. 4465 («Документи і матеріали українських емігрантських установ, організацій та різних осіб»), журнал «Око» знаходиться у ф. 2282 («9-й піший Вінницький полк військ Української Народної Республіки, м. Вінниця Подільської губернії»), у ф. 3307 («Всеукраїнська спілка Військових інвалідів УНР в таборі інтернованих Шепіорно») відклався «Український інвалід», у ф. 3527 («Калішська філія товариства бувших вояків армії Української Народної Республіки м. Каліш») зберігається газета «Нове життя».

Важливу інформацію несуть листи читачів до редактора журналу «Веселка» А. Падоліста, які зберігаються у ф. 4007 («Шаповал Микола Юхимович (05.12.1886-1948) – генерал-хорунжий армії УНР, голова Українського товариства Ліги націй у м. Каліш»). У них часто висловлювались поради щодо добору матеріалу, містились подяки, а подеколи й обурення матеріалом, який читачі вважали недоречним з огляду на формат літературного видання.

Особливі цінними є матеріали ф. 4005 («Видавництво «Чорномор» в м. Каліш»). Фонд містить важливі документи, які відображають діяльність видавництва «Чорномор». Зокрема, у ньому зберігається «Загальна інструкція щодо провадження видавництва «Чорномор» у м. Каліш», у якій наведено список посад та регламентовано обов'язки персоналу. Не менш важливими джерелами для дослідження процесу функціонування «Чорномору» є листування видавництва з його засновником Миколою Шаповалом, В. Дорошенком та з різними установами (книгарнями, університетськими бібліотеками тощо), яким воно постачало свою продукцію. Також тут зберігаються списки робітників, звіти про щоденний виробничий процес, договори оренди друкарні 3-ої Залізної стрілецької дивізії, бланки замовлень, квартальні та річні звіти, списки виданої літератури, рекламні буклети і брошури тощо. Можливість реконструювати видавничий процес та особливості функціонування друкарні дають щоденні звіти, які містять інформацію про об'єм та види виконаних робіт.

У низці документів, віднайденою дисертанткою у ф. 2373, містяться важливі дані про специфіку роботи таборової друкарні 6-ої Стрілецької січової дивізії. Особливий інтерес становить рапорти завідувача друкарні до начальника штабу дивізії. У них наведено інформацію про кількісний склад працівників та розміри їх грошових винагород, подано перелік майна друкарні та список послуг, які вона виконувала із зазначенням цін, обсягів виконаної роботи тощо.

Деякі зразки таборової періодики зберігаються у Центральному державному архіві зарубіжної україніки у м. Києві (ЦДАЗУ). Так, зокрема, ф. 15 («Колекція журналів, газет та бюлетенів, виданих в Україні та за кордоном») містить примірники журналів «Веселка», «Військовий вісник», «Український інвалід», «Табор», газети «Наша зоря» та «Бюлетень об'єднання українських еміграційних організацій в Каліші та його околицях».

У Центральному державному архіві громадських об'єднань України у ф. 269 «Колекція документів «Український музей в Празі» (1925-1948 рр.)» зберігається один примірник газети «Український сурмач» (№ 56).

Унікальне зібрання усіх номерів стіннівки «Всім» представлено у ф. 309 («Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів») Центрального державного історичного архіву України м. Львові. У ньому ж зберігається повне зібрання журналу «Будяк». Не менш важливі для дослідження джерела містяться у особовому ф. 760 («Степура Григорій (1881-1939), адвокат, член Української Центральної Ради, колекціонер»), а саме номери журналів «Зірниця» та єдиний із віднайдених екземпляр журналу «Грімаса». У ф. 819 («Українське товариство допомоги емігрантам з України та їх родинам, м. Каліш) зосереджені документи, присвячені історії заснування видавництва «Чорномор» та листування представників видавництва з різними організаціями.

Цінні зібрання таборової періодики зберігаються у бібліотеках Києва і Львова. Зокрема, у фондах Державної наукової архівної бібліотеки м. Києва знаходиться колекція таборової періодики, у т.ч.: часописи «Український сурмач», «Залізний стрілець», «Запорожська думка», «Нове життя», журналів «За Україну», «Наша зоря», «Окріп», «Релігійно-науковий вістник» (та кілька номерів додатку до нього «Проповідницького листка»), «Веселка», «Козацька думка», «Український інвалід», збірка «На руїнах», альманах «Озимина», «Волоховщина» (додаток до журналу «Аванс»), повне зібрання журналу «Табір», «Бюлетень об'єднання українських еміграційних організацій в Каліші», «Бюлетень товариства допомоги шкільній молоді на інтернації в Польщі», «Бюлетень управи товариства вояків бувшої Армії УНР».

У фондах відділу пресознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського також представлені зібрання журналів «Веселка» та «Табір».

Відділ україніки Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника диспонує дуже цінним зібранням таборових часописів, деякі зразки поліграфічної продукції інтернованих є дуже рідкісними. Зокрема, нами було опрацьовано таборовы часописи «Кайдани», «На хвилях життя» (обидва номери), «Альманах», «Спортсмен», «Літературно-військовий вісник», «Вісник Спілки лікарських помішників на еміграції», одноднівка «На руїнах», «Тернистий шлях». Також тут зберігаються часописи «Аванс» (та додаток «Волоховщина»), «Будяк», «Наша

зоря», «Наша зоря» (одноднівка), «Запорожець» (усі номери), «Запорожська думка» та однойменна одноднівка, «Український стрілець» (усі номери), «Український сурмач», «Вісник 3-го інженерного курія», «Око», «Залізний стрілець», «Релігійно-науковий вістник», «Зірниця», «Український інвалід».

У відділі рідкісної книги знаходиться найбільша збірка гумористичного журналу «Окріп», яка була вперше повністю опрацьована дисертанткою і введена до наукового обігу. Вона містить унікальні номери часопису «Окріп», які збереглися в одному екземплярі. У номерах подана інформація, яка проливає світло на чимало аспектів видання часопису, таких як умови, в яких працювали видавці, ставлення таборян до журналу та відношення редколегії до інших таборових видань. Також це дало можливість ґрунтовно проаналізувати тематичне наповнення «Окропу» та встановити нові імена дописувачів.

Для дослідження історії заснування та видання часопису «Табор» першорядну цінність становили документи, зосереджені у Центральному військовому архіві у Варшаві (Wojskowe Biuro Historyczne, Centralne Archiwum Wojskowe Zespół Akt «Sprzymierzona Ukraina»). Тут зберігаються перші протоколи засідань редакційної колегії, на яких вирішувалася доля майбутнього журналу, кошториси на видання та оплату співробітникам та авторам.

У Національній бібліотеці Чеської Республіки у відділі «Слов'янська бібліотека» представлені примірники таборового часопису «Нове життя», який видавався у таборах Александрів Куявський та Щипіорно.

Джерелами для дослідження видавничої діяльності інтернованої Армії УНР виступають матеріали, опубліковані у таборових часописах. Зокрема, статті, огляди та рецензії, представлені у рубриках «Огляд преси», «Бібліографія», «Листи до редакції», «Таборова хроніка», «Хроніка». Зокрема, огляд преси, розміщений у газеті «Нове життя» [208, с. 4; 212, с. 4; 215, с. 4] дав можливість встановити тематичне наповнення журналу «Полин», жодного примірника якого не віднайдено. Також цінна інформація міститься на сторінках часописів «Релігійно-науковий вістник» [271, с. 37-38; 272, с. 37-38; 273, с. 52], «Український стрілець» [304, с. 1], «Окріп» [238; 239; 240; 242], «Український сурмач» [307, с. 4; 314, с. 7;

318, с. 7; 319, с. 7], «Вісник спілки лікарських помішників на еміграції» [86, с. 30-32], «Промінь» [262, с. 42], «На хвилях життя» [188, с. 14], «Нове слово» [224, с. 24], «Сич» [285, с. 1-3], «Око» [235], «Веселка» [73; 74; 75; 76; 77; 78] (усі номери останньої містили згадки про видавничу діяльність у таборах).

У фонді 30 архіву ОУН в Українській Інформаційній Службі в Лондоні зберігається світлина членів таборового видавництва «Чорномор», на звороті якої було вказано прізвища і посади зображених на фото (див. додаток Б. 2). В Українській Бібліотеці імені Симона Петлюри зосереджена колекція фотографій Р. Дешко (США), у якій зберігається світлина із зображенням друкарні Калішської станиці 1925 р. (29.1. П-40).

На сайті «Героїка» представлена фотографія друкарні 6-ої Січової стрілецької дивізії у таборі Щипіорно (1923 р) із представниками редкології часопису «Український сурмач» (див. дод. У. 4).

У журналі «Гуртуймося» була опублікована стаття М. Битинського «Українське вояцтво на культурно-освітньому фронті», що була присвячена огляду освітньо-мистецького життя у таборах [53, с. 35-42]. Будучи сотником 6-ої Січової стрілецької дивізії, М. Битинський відповідно впродовж усього періоду інтернування почергово перебував у таборах в Александрові Куявському, Щипіорно та Каліші. Найбільшу увагу М. Битинський приділив опису газети «Нове життя», адже з червня 1921 р. він був її редактором. Ним була подана інформація про мету і завдання часопису, умови видавництва, наведено перелік країн, до яких надсилався часопис та список дивізійних друкарень. Він також окреслив, яким було загальне ставлення вояків до газети. У його статті також містився перелік часописів, які виходили в інших таборах.

Серед опублікованих джерел, перш за все, слід відзначити першу частину двотомної праці таборового священника у Александрові Куявському, а згодом у Щипіорно Петра Білона [61]. Вони містять унікальну інформацію про видавництво першого таборового українського православного часопису «Релігійно-наукового вістника» безпосередньо від самого видавця. Останній велику увагу приділяв опису труднощів, з якими стикалися видавці в процесі видавництва. Також їх автор

велику увагу приділив заснуванню та діяльності релігійного таборового видавництва «До світла».

«Хроніка» сотника Олександра Семмо [284] охоплює усе його життя (1900-1985 рр.). Найбільший інтерес ставить її третя частина (1921-1941 рр.), яка містить інформацію про період інтернування та участь автора у видавництві таборового часопису «Наша зоря».

У 2018 р. вийшов збірник документів В. Моринця [182], який містив фотографії обкладинок кількох таборових часописів, а саме: «Окріп» № 9, «За дротом» № 1, «Нове життя» № 39, «Джерело» № 1, «Око» (без зазначення номеру), «Сич» № 2, «Бюлетень товариства допомоги шкільній молоді на інтернації в Польщі» [182, с. 360-367].

Використання архівних та опублікованих джерел дало можливість дисертантці провести комплексне дослідження видавничої діяльності інтернованої Армії УНР у таборах Польщі, виявити основні закономірності та особливості процесу, дослідити специфіку видавничої справи, провести кількісне та якісне дослідження таборової періодики. Усі використані джерела можна класифікувати за родово-видовим принципом: а) періодична і неперіодична перса (журнали, газети, одноднівки); б) документальні джерела (відчити дивізійних та таборових культурно-освітніх відділів, документація таборових видавництв і друкарень, збірки документів); в) матеріали особистого походження (листи, спогади); г) фотодокументи.

1.3. Методологічні засади дослідження

З метою цілісного та всебічного вивчення особливостей видавничої діяльності у дисертаційній роботі були використані філософські, (загальнонаукові), спеціально-наукові та конкретно-проблемні методи наукового дослідження. Засадничими принципами стали – принцип історизму, холізму та об'єктивності.

Принцип холізму виявляється у розгляді видавничої діяльності у кожному із таборів, як невід'ємної складової загальної культурно-освітньої діяльності, яка

була впроваджена у середовищі інтернованого вояцтва Армії УНР заходами її командування та Державного центру УНР в екзилі; дослідження функціонування видавничих осередків (видавництв, друкарень), як окремих елементів цілісного загальнотаборового видавничого процесу.

Видавничий процес також розглянуто у контексті загальних механізмів подолання важкого морально-психологічного стану та деморалізації частини інтернованих. Проаналізовано вплив конкретних таборових умов на інтенсивність видавничого процесу у кожному таборі та проведено порівняльний аналіз між усіма таборовими видавничими осередками. Дисертанткою було визначено місце та роль видавничої діяльності у системі загальної та спеціальної фахової освіти, а також вплив таборової преси на процес формування національно-свідомого воїна.

Використання діалектико-матеріалістичного методу дало можливість розглянути видавництво як загальнотаборове явище, встановити вплив умов таборового повсякдення та фінансування на інтенсивність виходу друкованої продукції та роботи редакцій в цілому. Водночас метафізичні методи дослідження використовувались при аналізі видавничої діяльності конкретного табору, дивізії, культурно-освітніх відділів та редакцій часописів, як окремо сформованих незалежних інституцій.

У роботі використані абстрагування та логічний загальнонаукові методи. Часописи одночасно було розглянуто як один із об'єктів дослідження та історіографічне джерело. Було визначено специфічні риси і характеристики журналів та газет, історію створення, структуру, авторський та редакційний склад, читацьку аудиторію, місце функціонування видавничого осередку та взаємини з цензурою.

Одним з найперших завдань, які потрібно було вирішити, використовуючи методи класифікації та типологізації, це згрупування часописів згідно з визначеними критеріями. Класифікацію періодичної преси дисертанткою запропоновано проводити за наступними ознаками:

1. За періодичністю (одnodнівки, щотижневики, двотижневики, щомісячники, кварталники, неперіодичне видання).

2. За територіальною ознакою (у якому таборі виходив): Александрів Куявський, Ланцут, Піотркув Трибунальський, Пикуличі, Вадовиці, Каліш, Щипіорно, Стшалково.
3. За видавцем (дивізійне видання, штабове, видання культурно-освітнього відділу дивізії, загальнотаборове видання, таборової організації (громада старшин, таборового відділу «Просвіти», таборовий відділ Young Men's Christian Association (далі – YMCA) тощо).
4. За відношенням до цензури (підцензурні та безцензурні видання; конфісковані).
5. За змістом: військово-фахові, гумористично-сатиричні, літературні, літературно-гумористичні, галузеві.
6. За видом – журнал, газета, бюлетень, одноднівка.

Також ці методи використані для згрупування матеріалів поданих на сторінках видань задля визначення основного тематичного наповнення, структури журналів та газет. Як важливе історіографічне джерело розглянуто саме матеріали часописів, проаналізовано та структуровано різножанрові статті, а також хроніку, листи в редакцію, об'яви, графічні матеріали (малюнки, карикатури, шаржі, гравюри, віньєтки, портрети, схеми та таблиці).

На основі методів імагології було проаналізовано подані на сторінках образи «свого» (тобто національно-свідомого воїна Армії УНР, який має чітку позицію щодо українського питання, популяризує українську мову та культуру) та «чужого» (старшини, який індіферентно, а то й відкрито вороже відноситься до питання боротьби за незалежність України, нехтує українською мовою, розмовляючи російською).

За допомогою методу функціонального аналізу було визначено та проаналізовано місце та значення видання таборової періодики у системі загального культурно-освітнього процесу в таборах. Також було визначено значення пресових видань для кожного табору, зокрема, для покращення психо-емоційного стану вояків шляхом їх залучення до видавничого процесу, створення можливості поділитись своїми переживанням та знайти розраду на сторінках

часописів, встановлення зв'язків між інтернованими та емігрантськими осередками через пресу (розділи «Листи до редакції», «Хроніка». «Огляд преси» тощо).

Історико-генетичний метод був використаний при дослідженні зародження та послідовного розвитку видавничої діяльності у таборах інтернованих, аналізу впливу різноманітних факторів на якість, змістове наповнення та читацьку аудиторію конкретних часописів. Також важливим було простежити як змінювалось жанрове наповнення часописів впродовж усього періоду інтернування, а які втратили свою актуальність до кінця 1921 р.

Для дослідження процесу роботи таборових друкарень та видавництв використовувався ретроспективний метод. На основі архівних документів, було встановлено особливості їх функціонування, тривалість роботи та умови праці друкарів, розподіл обов'язків між співробітниками друкарні. Також цей метод широко використовувався для дослідження функціонування загальнотаборових та дивізійних культурно-освітніх відділів.

На основі проблемно-тематичного методу визначено табори інтернованих у Польщі, в яких було розглянуто специфіку видавничої діяльності: Ланцут, Каліш, Вадовиці, Пікуличі, Піотркув Трибунальський, Александрів Куявський, Стшалково та Щипіорно. Хронологічний метод використовувався для встановлення періоду дослідження існування таборів, а саме з початку грудня 1920 р. – початок інтернування, та до 1 серпня 1924 р. – часу ліквідації останнього табору в Каліші.

Дослідження базується на методі синхронності та порівняльно-історичному методі. Видавництво періодики та книжок це «рухомий та живий» процес, який відбувався одночасно у всіх таборах інтернованих. Редколегії, друкарні та видавництва як в одному таборі, так і між таборами взаємодіяли, обмінювалися ідеями, шукали натхнення та підтримки. Майже у кожному часописі була рубрика «Листи читачів» або «Бібліографія», у якій друкувалися відгуки та рецензії на видання, у тому числі від редакторів інших таборових видань. Попри невпинний процес ліквідації таборів та переїзд їх мешканців до нових місць їх перебування – видання окремих часописів поновлювалось, що свідчило як про здатність їх

редколегій долати максимальні труднощі, так і про затребуваність окремих видань загалом вояцтва. Дисертантка поставила собі за мету згрупувати і подати матеріал так, аби прослідкувати «шлях часопису». Саме тому табори Александрів Куявський та Щипіорно подані разом, адже у них видавався «Релігійно-науковий вістник» 6-ої Січової стрілецької дивізії, попри те, що Щипіорно входив до «Калішської» групи інтернованих Військ УНР.

Методи індукції та дедукції використовується під час встановлення місця видання часопису або авторства статті. Автори часто послуговувались псевдонімами, особливі труднощі викликала атрибуція авторів статей у тому випадку, коли вони використовували кілька псевдонімів. Інколи дуже важко було встановити місце видання часопису або першого числа (особливо, коли не віднайдено жодного примірника), а є лише згадки про нього у інших джерелах, або ця інформація відсутня у самому виданні. Траплялось й так, що часописи виходили під однією назвою приблизно в один і той же час, що створювало плутанину. Інколи видавці помилково вказували інший рік видання на обкладинці, як сталося зокрема, із журналом «Характерник», який виходив у 1920 р., але видавці припустились помилки, вказавши на одній із обкладинок 1921 р. Тому до сих пір його часто можна побачити у списках видань Александрова Куявського. Разом з цим було використано методи виключення та верифікації при встановленні (при відсутності зазначеного) місця видання перших чисел часописів або конфіскованих номерів.

Досліджуючи умови таборового повсякдення видавців та дописувачів дисертантка використовувала порівняльній, психологічний та структурно-системний методи. Провівши аналіз умов, у яких доводилось жити і працювати співробітникам видавничих осередків було виявлено, як умови таборового повсякдення впливали на продуктивність та інтенсивність видавничої діяльності та встановлено причини переважання часописів певної тематики у конкретному таборі від початку періоду інтернування до ліквідації таборів.

Для виокремлення особливостей та проведення аналізу видавничого процесу в таборах інтернованих використовувались методи синтезу та узагальнення. За допомогою даних методів дисертантка встановила часописи якої тематики

переважали, чи отримували видавці фінансову чи матеріальну підтримку, яке коло читачів охоплювало те чи інше видання.

Кількісно-статистичний метод використовувався для визначення кількісних показників (тираж видання, кількість накладу, коло дописувачів, обсяги фінансування та благодійних надходжень).

Під час роботи з опублікованими та неопублікованими джерелами використовувалась методика пошуку та опрацювання історичного джерела та евристичний метод. Для опрацювання тексту часописів використовувались контент-аналіз та методи герменевтики. Контент-аналіз сприяв виявленню основних ідей, поширених поглядів та настроїв, які панували у середовищі вояцтва на той момент. Важливим завданням було проаналізувати усі матеріали часописів та виокремити інформацію, що стосувалася саме видавничого процесу. Найважливішими рубриками для вирішення цього завдання були «Таборова хроніка», «Листи до редакції», «Бібліографія», «На пресовий фонд», «Огляд преси». Також редактори часто у своїх вступних статтях наводили коротенькі відомості про видання журналу чи про діяльність редколегії. Опрацювання даних рубрик, зокрема, газети «Нове життя» дало змогу встановити відомості про видання часопису «Полин» (6-та Січова стрілецька дивізія), який не зберігся або допоки не віднайдений. За даними цих рубрик, дисертантка встановила коли і ким видавався журнал, його жанрове наповнення, ймовірне оформлення, ціну окремого примірника. Дана методика важлива й при опрацюванні рецензій та оглядів видавничої діяльності у таборівій, польській та еміграційній українській пресі. Адже будь-який огляд був позначений суб'єктивними підходами.

При опрацюванні друкованих матеріалів та підготовки списку використаних джерел та літератури дисертантка користувалась бібліографічно-описовим методом.

Комплексне використання наведених вище загальнонаукових та спеціальних методів дослідження та дотримання принципів, дало можливість глибинного аналізу таборової періодики та реконструкції видавничого процесу у таборах інтернованої Армії УНР у Польщі.

При дослідженні видавничої діяльності інтернованої Армії УНР дисертантка використовувала такі поняття як «часопис», «газета», «журнал», «бюлетень», «одноднівка». Часопис – це різновид серіального видання, що виходить протягом певного часу, має сталу назву та періодичність, однотипне оформлення. Дане поняття синонімічно вживалося таборовими видавцями до журналів та газет, тому ці терміни використовуються у дослідженні як синоніми. Проте варто відзначити, що газета містить відносно короткі статті на актуальні поточні теми, натомість на сторінках журналу представлені більш розлогі матеріали на різноманітні теми.

У таборі Каліш видавались бюлетені – це періодичні або продовжувані видання, у яких публікуються матеріали організації, яка займалась його виданням. У цьому контексті належить, зокрема, згадати про «Бюлетень Об'єднання українських емігрантських організацій в Каліші та його околицях» та «Бюллетень товариства допомоги шкільній молоді на інтернації в Польщі».

Також у таборах з нагоди важливих подій або за потреби негайно ознайомити таборян із важливою та актуальною інформацією видавались «одноднівки» – неперіодичні листівки до 4 сторінок, які містили короткі замітки. Зокрема, одноднівки «На руїнах», «Наша зоря», «Запорожська думка».

Таборові видавці для позначення кожного наступного номеру послуговувалися поняттям «число», що у роботі замінено позначкою №. Слово «видання» у роботі використовується як процес та як продукція залежно від контексту.

У перші місяці інтернування для тиражування таборових видань використовувалися шапірографи і гектографи. Принцип роботи останнього полягав у наступному: у пласку дерев'яну або металеву коробку заливали суміш желатину, гліцерину та води, яка мала властивість всмоктувати чорнила. Для створення рукопису використовували анілінові фарби, які були прозорими та швидко висихали. Потім підготовлений для тиражування рукопис (матрицю) притискали до застиглої маси, на поверхні якої залишався відтиск. Негайно після цього до відтиску прикладали аркуш тонкого паперу, отримуючи копію. Навесні 1921 р. більшість таборових видавничих відділів змогли перейти на удосконалений

гектограф – шапірограф, який складався з дерев'яної коробки, до якої був прикріплений валик для кращого притискання паперу під час тиражування. Це дало можливість робити відтиски більш якісними та чіткішими.

Обсяг матеріалу вимірювався в друкованих аркушах (друкований аркуш – одиниця вимірювання натурального обсягу видання, що дорівнювала друкованому відбитку на одній стороні паперового аркуша – *авт.*). Розмір друкованого аркуша становив 60×84 – 60×92 см.

Таким чином, понятійно-категоріальний апарат пресо-видавничої діяльності вояків-українців Армії УНР мав свої характерні особливості. Його аналіз дав можливість ґрунтовніше дослідити особливості видавничого процесу в таборах інтернованих Військ УНР.

Висновки до Розділу 1

Аналіз історіографії дає підстави стверджувати, що видавнича діяльність інтернованої Армії УНР у таборах Польщі ще не була предметом спеціального історичного дослідження. Роботи попередніх дослідників містять велику кількість цінної інформації, але вона потребує уточнення і доповнення, адже через відсутність доступу до джерел, більшість істориків передруковували неточну (або й помилкову) інформацію один одного. Видавництво у таборах розглядалось фрагментарно, переважно у контексті загального культурно-освітнього процесу.

Джерельна база дослідження базується на опублікованих та неопублікованих матеріалах. Найбільшу цінність становлять самі примірники таборової періодики, аналіз яких дав можливість встановити якісні та кількісні характеристики конкретних видань, змістове наповнення, жанр, коло дописувачів. Фактично усі таборові часописи містили рубрики, присвячені огляду таборового повсякдення, у яких часто подавалась інформація про видавництво у таборах, а також спеціальну підрубрику «На видавничий фонд», у якій зазначались усі надходження на видавництво часопису.

Дотримання принципів історизму, холізму, об'єктивності та використання загальнонаукових та спеціальних методів, дало можливість комплексно дослідити

основні аспекти видавничої діяльності у таборах та провести глибинний аналіз самої періодики.

РОЗДІЛ 2

ДІЯЛЬНІСТЬ ВИДАВНИЦТВ ТА ДРУКАРЕНЬ У ТАБОРАХ ІНТЕРНОВАНИХ ВІЙСЬК УНР У ПОЛЬЩІ (1921-1924 РР.)

2.1. Видавничий процес у таборах Ланцут, Александрів Куявський та Щипіорно

З укладанням 9 листопада 1920 р. прелімінарної угоди між Польщею та РРФСР воєнні дії на польсько-радянському фронті було припинено. Однак збройне протистояння між Червоною Армією та Дієвою армією УНР продовжувалось. Остання впродовж наступних десяти днів чинила запеклий опір більшовицьким військам, а 21 листопада 1920 р. була змушена відступити за р. Збруч, після чого особовий склад Військ УНР був інтернований польською владою [367, с. 114]. Спочатку інтерновані були розміщені у таборах в Александрові Куявському, Пикуличах, Піотркові Трибунальському, Ланцуті, Вадовицях та Каліші. Наприкінці 1921 р. – після ліквідації низки таборів протягом весни-літа ц.р. їх мешканці були зосереджені у трьох таборах – Каліш, Щипіорно, Стшалково.

З перших днів інтернування перед українським командуванням постало завдання використати час перебування у таборах з користю для вояцтва, скріпити його моральний дух та запобігти деморалізації в лавах таборян. На виконання розпоряджень Головного Отамана Військ УНР Симона Петлюри у таборах було розпочато інтенсивну організаційно-просвітницьку роботу, налагоджено видавництво газет, журналів, брошур та книжок українською мовою, що стало потужним чинником національно-патріотичного єднання та мобілізації інтернованого вояцтва під гаслами відродження УНР.

У кожному таборі були створені культурно-освітні відділи дивізій, які мали у своїй структурі видавничі секції. Вони забезпечували видання переважної більшості таборових часописів, особливо загальнотаборових видань, зокрема, таких газет як «Нове життя» (культурно-освітній відділ 6-ої Січової стрілецької дивізії), «Залізний стрілець» (культурно-освітній відділ 3-ої Залізної стрілецької дивізії). Видавничі секції співпрацювали з таборовими друкарнями та іншими

видавничими осередками в таборах. Вже на початку весни 1921 р. почали виникати видавничі гуртки та ініціативні групи, які опікувалися друком ними ж заснованих часописів, але вони переважно не мали належного матеріального та фінансового забезпечення, тому тираж цих видань становив всього кілька номерів. Ці часописи виготовлялися, у переважній більшості, вручну, після чого тиражувались на шапірографі. Інколи такі журнали виходили лише в одному екземплярі, зокрема, як стіннівка культурно-освітнього гуртка інтернованих старшин та козаків табору Піотрків Трибунальський «Всім». Якщо видавці мали достатню суму для тиражування, вони зверталися до таборових друкарень. Свої видавничі секції мали таборіві осередки товариства «Просвіта». Зокрема, згадуване товариство мало свої секції у Вадовицях (видавнича секція Кінного полку ім. І. Мазепи 2-ої Волинської стрілецької дивізії) та Каліші (видавнича секція Школи підстаршин та секція 3-го кінного полку 3-ої Залізної стрілецької дивізії).

Перше таборове видавництво «Наша зоря» було засноване у грудні 1920 р. у таборі Ланцут. Кошти на устаткування друкарні та видавництва надали міністерство преси і пропаганди Уряду УНР і командування групи інтернованих Військ УНР у таборі [394, с. 70] (видавництво знаходилося за адресою: табір інтернованих у Ланцуті барак № 10, табір у Стшалково барак 47 (потім 49-б), у таборі Каліш барак № 10).

Видавництво займалося випуском однойменного часопису. Його перше число з'явилося 16 грудня 1920 р. (було виготовлено вручну і віддруковано на шапірографі). Часопис деякий час був друкованим органом таборової культурно-просвітньої комісії, створеної на початку інтернування у таборі Ланцут здебільшого з числа старшин Окремого корпусу кордонної охорони. 27 січня 1921 р. за ініціативи начальника Спільної юнацької школи генерал-хорунжого Миколи Шаповала комісію було реформовано, внаслідок чого до її складу увійшло по п'ять представників від усіх окремих частин у цьому таборі [356, с. 49-50].

Наступні номери часопису друкувалися на машинці, після чого тиражувалися на шапірографі. Числа, які продовжували виходити після переведення інтернованих до табору Стшалково, а згодом до Калішу, були повністю виконані у

типографському оформленні. Усього впродовж 1920-1923 рр. було видано 33 номери даного часопису. Крім того, протягом першої половини 1922 р. у таборі Стшалково вийшло шість чисел одноднівки з такою ж назвою («Наша зоря»).

У друкарні «Нашої зорі» тиражувалися й гумористично-сатиричний журнал «Будяк», журнал «Промінь» та одноднівка «Метелик». Під грифом видавництва «Наша зоря» вийшло три невеличкі за своїм обсягом книжечки: Федора Крушинського «Червоний імперіалізм» [195, с. 21], п'єса-хроніка Олександра Пилькевича «Сини народу» та думка-казка С. Васильченка «Ось і Ась» [346, 67].

У таборі Ланцут 9 червня 1921 р. було засновано «Український Народний Університет» [356, с. 71]. Військовий факультет цього університету мав свій видавничий проект – «Видавництво фахової літератури» (ВИФАЛ). Першою книгою, виданою ВИФАЛ, став перекладений з російської мови довідник «Правила стрільби й записка до пояснення для батарей, озброєних 3-х дюймовими гарматами російського зразка 1902 р. з 37 зарисовками у тексті» [382, с. 84]. Слухачами Військового факультету видавався журнал «Військовий вісник» (у кількості 100 примірників кожного випуску), перше число якого вийшло у таборі Стшалково у 1921 р., друге – у таборі Каліш наступного року. У цьому таборі факультет отримав можливість користати з послуг друкарні 3-ої Залізної стрілецької дивізії. Крім того, факультет використовував й інші можливості для тиражування, і зокрема – шапірограф, на якому було віддруковано 18 рефератів слухачів Військового факультету.

Після ліквідації табору Ланцут у липні 1921 р. інтернованих було переведено до Стшалково, де продовжилось видання часописів «Промінь», «Наша зоря» та «Будяк». На початку жовтня ц.р. до табору було передислоковано 1-шу Запорізьку дивізію із Вадовиць, яка через відсутність належного матеріального і фінансового забезпечення, спромоглась продовжити видання лише газети «Запорожська думка».

В Александрові Куявському активно працювала видавнича секція культурно-освітнього відділу 6-ої Січової стрілецької дивізії, яка мала у своєму розпорядженні дивізійну друкарню. Останню було створено на кошти дивізії – для її облаштування

24 лютого 1921 р. було витрачено 61630 марок польських (далі – м. п.), а 20 березня того ж року було виділено ще 34430 м. п. на купівлю друкарського приладдя. Саму друкарську машину було придбано зусиллями генерала Марка Безручка у квітні 1921 р. [355, s. 54].

Окрім того додатково для придбання інвентарю було витрачено 5000 м. п. [4, арк. 17]. Друкарня мала тигельну друкарську машину системи «бостонка»¹, друкарський апарат якої складався з двох плит. Працювала машина за наступним принципом: на одній плиті (талері) закріплювалась форма, інша плита (тигель) притискала аркуш до форми. Для друку часописів використовувались різні шрифти (корпус звичайний – шрифт, розмір якого становив 10 пунктів; терція чорна – шрифт, розмір якого становить 16 пунктів; шрифт напівквадрат – шрифт, розмір якого становить 24 пункти; курсив, польський шрифт) та фарби (чорна, червона, жовта, синя, бронзова) [4, арк. 17].

Завідувачем друкарні було призначено сотника Івана Липовецького (останній послуговувався псевдонімом Хухлій) [357, s. 407]. До персоналу друкарні також входили два складачі та два друкарщика (одним з них був Йосип Гонцарюк) [6, арк. 72]. Всі призначення на посади в друкарні здійснювались рішенням командира 6-ої Січової стрілецької дивізії.

Друкарня працювала за наступними розцінками: ціна за складання або набір кожної сторінки розміром 1/16 друкованого аркуша становила 300 м. п. (друк поодинокого відтиску – 75 м. п.). Протягом дня друкарня могла набрати і віддрукувати 4-5 сторінки формату А4 (21x29,7 см). Її працівники щомісяця отримували платню у розмірі 750-1500 м. п. (у залежності від обсягу виконаної роботи); 25% прибутку від продажу продукції друкарні йшли на потреби дивізії, 75% від суми у залишку розподілялись між працівниками друкарні як винагорода [4, арк. 17]. Друк виконувався на папері замовника. Зокрема, 17 лютого 1922 р. до друкарні надійшло 145 великих друкарських аркушів та 100 канцелярських аркушів паперу, розрахованих на друк 1000 примірників «Листків Полеглих» та

¹ У Російській імперії «бостонкою» називали тигельний ручний друкарський станок.

200 бланків для Історичного музею-архіву [4, арк. 53]. Усю відповідальність за типографські помилки брала на себе друкарня.

До часу створення друкарні видавничим відділом дивізії було віддруковано на шапірографі 30 примірників (обсягом 32 сторінки) перекладеної з німецької мови хорунжим Соловчуком праці німецького воєначальника часів Першої світової війни Еріха Людендорфа «Культурно-освітня праця в армії».

У лютому 1921 р. була випущена книжка про історію 6-ї Січової стрілецької дивізії (обсягом 96 сторінок), яку стрільці присвятили генералу М. Безручко. Вона містила детальні описи боїв та схеми до них, огляд культурно-освітньої праці дивізії, список її командного складу з точним зазначенням посад (у т.ч. й портрет М. Безручка і його стислу біографію), список загиблих, а також рубрики «Наше постачання в цифрах», «Наша преса», «Наші стрільці», «Наші герої», «Наш гумор». На згадку свої підписи у ній зробили майже усі старшини дивізії [143, с. 45].

На цю книжку Євген Маланюк підготував рецензію, яку опублікували у таборській газеті «Український сурмач» у рубриці «Література і бібліографія». Автор починав свій огляд з подяки за видання та зазначав, що ця невеличка книжечка стане справжнім скарбом для майбутніх істориків, а для сучасників вона є «вінком на могилу братів[...], сплетеним з простих польових квітів, але рідних та милих серцеві квітів» [311, с. 4]. На думку автора, «найкраща квітка вінку», була написана в урочистім національним тоні «Дума про похід» Миколи Битинського. Насамкінець Є. Маланюк відзначив, що видати в умовах інтернування цю книгу було непростою справою, проте ініціатори її видання з честю справились з цим завданням, і навіть подбали про її якісне поліграфічне виконання.

На замовлення видавничої секції культурно-освітнього відділу 6-ої Січової стрілецької дивізії в різний час у типографії друкувались різноманітні брошури та тексти окремих лекцій. У 1921 р. співоча секція згадуваного відділу замовила друк невеличкого «Збірника українських пісень» (з 24 пісень з репертуару дивізійного хору), до якого ввійшли твори композиторів Миколи Лисенка, Кирила Стеценка, Остапа Нижанківського, Петра Ніщинського [206 с. 4] та ін. Цього ж року було

видано «Порівнюючу граматику української мови» з українсько-російським словником М. Левицького та книжку «Школа Українських Пластунів» [375, р. 61].

Слід відзначити, що таборів газети та журнали у таборі в Александрові Куявському тиражувалися в однокольоровому виконанні. Додаткові кольори використовувалися для виготовлення кольорових листівок-одnodнівков на кальці або на тонкому папері із використанням ще однієї – додаткової фарби, переважно синього або червоного кольору. Зокрема, червоною фарбою була надрукована листівка-запрошення (24 липня 1921 р.) долучитися цього дня до прибирання могил вояків [6, арк. 374]. Окрім цього, кольорові фарби були потрібні друкарні для виконання замовлень на друк брошур, книжок та листівок, тому ними користувались дуже рідко і вони завжди були у дефіциті. Варто відзначити, що в інших таборах для друку окремих номерів часописів (зазвичай – приурочених до якоїсь події) використовувались синя (одnodнівка «На руїнах» табір Щипіорно, «Залізний стрілець» та «Веселка» у Каліші), червона («Запорожська думка» у Стшалково) чи бронзова фарби («Український сурмач» у Щипіорно-Каліші). Також інколи виготовлялись одноколірні сині ілюстрації (калішський часопис «Веселка»).

Крім тиражування дуже важливим завданням було уможливлення проклеювання та переплетення віддрукованої поліграфічної продукції. З огляду на це в Александрові Куявському 22 червня 1921 р. за сприяння та фінансової підтримки благодійної організації YMCA, було створено політурну майстерню. У ній працювало дев'ять робітників та два інструктори. Вже через місяць після заснування майстерня підготувала палітурки для 139 книжок [346, с. 47].

Власні видавничі проекти реалізовувала Громада старшин 6-ої Січової стрілецької дивізії у таборі Александрів Куявський. Зокрема, на її кошти було видано «Статут Громади старшин» та перекладену з французької мови сотником Герлітом брошуру «Армія, якої нам не треба» (25 примірників) [333, с. 105], збірник статей «На руїнах» (див. додаток А), присвячений учасникам Листопадового рейду 1921 р. [187].

Довгоочікуваним для таборян став вихід у 1921 р. підручника з українознавства для старшин та козаків «Наша Батьківщина – Україна» (обсягом

120 сторінок). Самі видавці позиціонували підручник як «енциклопедію з українознавства». Він складався з наступних розділів: «Земля Українська» (географія), «Нарід Український» (нарис політичної історії), «Українське військо» (історичний нарис), «Мистецтво українське – будівництво, різьбярство, малярство, пісня і театр», «Рідна мова» (теорія), «Українське письменство» (історичний нарис), «Державне право і розвиток української державності», «Національно-державні відзнаки України – герб, прапор, гімн», «Українська церква», «Українська кооперація» [216, с. 4]. Наприкінці підручника був розміщений розділ з тлумаченням деяких історичних понять і назв. Книжка була оздоблена малюнками, ілюстраціями, діаграмами та мапами. Авторами окремих розділів були М. Битинський, І. Липовецький, Олекса Костюченко, І. Марченко, Бартовський [346, с. 48]. Один примірник коштував 200 м. п. Загальний тираж підручника становив 2000 штук.

У березні 1921 р. у таборі в Александрові Куявському за ініціативи настоятеля похідної церкви 6-ої Січової стрілецької дивізії отця (далі – о.) П. Білона було засновано Братство Св. Покрови при 6-й Січовій стрілецькій дивізії. Одним із його завдань було видання релігійної літератури. На момент заснування Братства, дивізія ще не мала власної друкарні, тому всі матеріали тиражувалися на гектографі. У такий спосіб П. Білон власноруч надрукував 40 примірників «Служби Божої» [113, с. 158].

На прохання козаків і старшин видати молитовник і церковний календар українською мовою, члени Братства роздрукували на гектографі «Коротенький молитовник» і регулярно додруковували календар та роздавали безкоштовно бажаючим його отримати стрільцям дивізії.

Після обладнання дивізійної друкарні Братство підготувало до друку невеликі молитовники (молитви: «Вечірня і Рання», «Вечірня», «Рання») та літургію для таборового хору. Також Братством було видано «Коротенький Український Православний молитовник» обсягом 46 сторінок, до якого входили власне молитовник, виданий Кам'янецьким Кирило-Мефодіївським Братством та літургія Іоана Золотоустого. У кінці молитовника була вміщена коротка стаття

«Головні етапи в життю Української Православної Церкви». Було надруковано 1500 його примірників (з них 200 було роздано стрільцям дивізії безкоштовно) [113, с. 160].

Видатки на друк зростали, однак ані матеріальної, ані фінансової підтримки видавництву Братства Св. Покрови не надходило. З огляду на скрутну ситуацію, в якій опинились видавці, П. Білон запропонував налагодити процес виготовлення натільних хрестиків та церковного реманенту (священничі хрести, печатки, чаші), яких дуже не вистачало на території Волині після війни. «Братство пішло назустріч, – писав у своїх спогадах П. Білон, – зробили шпальт (ручний станок для карбування – *авт.*), я дістав у літунів (пілотів – *авт.*) в Бидгощі даремно алюмінія і братчики випускали сотками маленькі хрестики, які продавались у таборах та розповсюджувались і на Волині, Холмщині та Гродненщині» [113, с. 160]. Також вдалося налагодити постачання церковного інвентарю на замовлення.

Братством у таборі було засновано книгозбірню, де можна було придбати релігійно-філософську літературу різних видавництв, фотографії похідної церкви. На зібрані від продажу кошти та пожертви братчики спромоглися видати «Статут Братства Св. Покрови 6-ої Січової стрілецької дивізії», «Літургію Івана Золотоуста» та «Слово Івана Золотоуста на Пасху». Було надруковано 100 листівок із зображенням іконостаса таборової похідної церкви та листівки з образом Покрови Божої Матері в українському стилі, які надсилались і закордон (Швейцарія та США) [269, с. 38] та підготовлено Синодик, до якого вписали імена усіх загиблих воїнів [61, с. 100]. Також були опубліковані невеличкі брошури: «Тексти для співів» (10 сторінок), «Справа розмоскалення Богослуження Православної Церкви на Україні» професора Василя Біднова (28 сторінок) [273, с. 61].

Продукцію даного видавництва можна було придбати в українських книгарнях Острога, Володимира-Волинського, Дубно; книгарні Волинського кооперативного видавництва у Варшаві та його філіях у Луцьку, Кременці, Ковелі, Каліші та Щипіорно, або замовити за адресою видавництва (Щипіорно, табір інтернованих № 5, пошта Скальмежице) [271, с. 40].

Восени 1921 р. о. П. Білон на зборах Братства запропонував започаткувати видання першого таборового релігійного християнського часопису, який би виходив українською мовою. П. Білону вдалося переконати Братство Св. Покрови 4-ої Київської дивізії долучитися до видання такого журналу. На загальних зборах членів обох братств йому було обрано назву – «Релігійно-Науковий Вістник». Перше число вийшло 30 вересня 1921 р. Як зазначав П. Білон, на видання цього числа він спромігся виклопотати у представника організації YMCA П. Вуківа «достатню кількість паперу» [113, с. 161].

За браком коштів та нестачі матеріального забезпечення, згадуване видавництво після переведення інтернованих до табору Щипіорно вже не мало можливості продовжувати свою роботу з колишньою інтенсивністю, тому найбільше зразків друкованої продукції було видано за період його перебування у таборі в Александрові Куявському в 1921 р.

З огляду на це постало питання про припинення видання «Релігійно-наукового вістника», проте такі наміри виявились передчасними. У жовтні 1922 р. до П. Білона надійшов лист від голови волинського православного духовенства з пропозицією про співпрацю та, зокрема – друк їхніх матеріалів у таборовій друкарні. Через кілька місяців Волинська єпархія визнала «Релігійно-науковий вістник» своїм друкованим органом [113, с. 170-171]. З того часу умови праці у видавництві значно покращилися. Окрім того, продовжували надходити пожертви від небайдужих до долі часопису. З метою покращення матеріального становища співробітників видавництва, рада Братства ухвалила видавати їм грошову допомогу: о. П. Білону та О. Костюченку – 12 тис. 500 м. п. як видавцям (за кожний номер журналу), таборові поети та прозаїки отримували 20 м. п. за рядок; автори наукових статей – від 8 до 10 м. п. за рядок [113, с. 172].

Після передислокації інтернованих з табору в Александрові Куявському до Щипіорно за ініціативи о. П. Білона та Євгена Бачинського у таборі було засновано видавниче релігійне товариство «До світла» (березень 1922 р.) [61, с. 92]. Ідея заснування товариства «До світла» зародилася ще восени 1921 р., коли професор Іван Огієнко запропонував о. П. Білону виїхати до США та стати там настоятелем

однієї з українських православних парафій. Тому Є. Бачинський запропонував створити таке видавництво, яке б могло видавати свою продукцію в незалежності від місця знаходження видавців. Проте о. П. Білон того року так і не зміг виїхати до США.

Мета і завдання, згадуваного товариства, були обумовлені прагненням його засновників «познайомити українське громадянство з духовною і філософічною літературою Заходу зі спеціальною практичною метою – вплинути на нашу інтелігенцію, яка несвідома своїх обов'язків до віри і національної Церкви і нехтує заповіді Христа» [113, с. 169]. Директорами видавництва було призначено Є. Бачинського, який на той час перебував у Женеві, та П. Білона, посаду секретаря зайняв Г. Гармаш.

За згадками П. Білона – за весь час існування товариством «До світла» було видано чотири книжки: «Шукання Правди» Франка Тома і «Хома Невірний» доктора Альта (переклад з французької Є. Бачинського, випущено у кількості 500 примірників). Наступною стала книжка «Життя і особа Григорія Сковороди» Володимира Ерна (переклад з російської Є. Маланюка, 500 примірників). Кошти для її видання було надані С. Петлюрою і доктором Євгеном Лукасевичем. За деякий час у перекладі з грецької було видано книжку «Служба Божа Св. Василя Великого». Потрібні для цього кошти надав протоієрей о. Петро Табінський, що дозволило видрукувати 500 примірників.

На шпальтах газети «Рідний Край» був опублікований відгук на випущені перші дві книжечки та працю видавництва в цілому. «В українській літературі мало спеціальних видань[...]. Тому то з чисто національно-культурного погляду не можемо не повітати про заснування нового видавництва «До світла». [...]І ми, хоч можемо розходитись з видавцями (Є. Бачинським та свящ. П. Білоном) в розумінню самої Правди, навіть заповідей Євангелія, але не можемо не повітати хорошу думку познайомити наше суспільство з питаннями мало йому відомими» [61, с. 92-93]. Далі йшла подяка за переклад та друк брошури «Шукання Правди», однак з вибором твору «Хома Невірний» редакція газети не погоджувалася. За словами автора відгуку, його переклад було виконано так, що він жодним чином не

впливав «ні на серце, ні на розум», адже не кожен може бути «Містиком та спірітуалістом» [61, с. 93]. Відгук завершився на позитивній ноті побажань плідної праці та проханням публікувати більше праць морально-етичного характеру.

Видавництво плекало плани опублікувати ще низку книжок релігійно-філософського спрямування. Зокрема, «Літургію Раніш Освячених Дарів», «Собор Українських Святих», «Автокефалія Української Православної Церкви», «Нова ієрархія» (погляди на ієрархію Василя Липківського з доповненнями о. П. Тобінського) та «Історичний огляд церковного руху на Україні» В. Біднова [61, с. 97].

П. Білон мав на меті видавати й календар-альманах. У травні 1923 р. він поділився своєю ідеєю з В. Бідновим, В'ячеславом Прокоповичем, М. Левицьким, Є. Бачинським, Д. Дорошенком, В. Королівим-Старим, П. Холодним, о. Ніканором Абрамовичем та о. П. Тобінським, закликавши їх до співпраці та надсилання матеріалів [346, с. 59]. Готуючи календар, П. Білон плекав надію зукраїнізувати імена святих. Для цього він надіслав список імен філологу М. Левицькому. Останній вже почав працювати над цим завданням і надсилав П. Білону свої листи, у яких інформував його про хід виконаної роботи.

Для подальшого функціонування видавництва і пришвидшення роботи П. Білон планував придбати власну друкарську машинку, а Є. Бачинський мав переїхати до Перемишля. Однак через свій виїзд до США П. Білон був змушений цілковито згорнути видавничу діяльність у Польщі в 1923 р. Усі проекти видавництва так і залишились нереалізованими.

Сам П. Білон у своїх «Спогадах» так оцінював діяльності видавництва: «Зроблено нібито не багато, та коли прийняти до уваги несприятливі умови нашого таборового життя, наші злидні, то треба констатувати, що т[оварист]во «До світла» зробило за час свого існування максимум того позитивного, що воно могло зробити» [61, с. 99].

Варто відзначити, що умови для розвитку видавничої діяльності у таборах Ланцут та Александрів Куявський були, у порівнянні з іншими таборами, задовільними. Адже попри деякі матеріальні труднощі, друкарні мали

фінансування та отримували благодійні надходження. Звичайно обставини таборового повсякдення не давали можливості повністю реалізувати задумані проекти та забезпечити тиражування продукції належної якості. Заснування Братства Св. Покрови стало можливим лише завдяки кропіткій праці П. Білона. Його ж зусиллями (за підтримки Є. Бачинського) було засновано й видавництво «До світла». Успішна робота видавництва у великій мірі була уможливлена бажанням інтернованих привнести у своє повсякдення творчість та можливість внутрішньої самореалізації, адже серед багатьох таборян були журналісти, письменники та художники.

2.2. Налагодження видавничого процесу у таборі Каліш

З початку інтернування у таборі Каліш інтенсивно працювали культурно-освітні відділи 2-ої Волинської та 3-ої Залізної дивізій. Робота останнього була суттєво полегшена після заснування дивізійної друкарні. З цією метою у липні 1921 р. генерал-хорунжий М. Безручко передав начальнику культурно-освітнього відділу Михайлу Деркачу на потреби облаштування друкарні 194 тис. м. п. [11, арк. 3].

Загалом, за період свого існування друкарнею було надруковано 26 книжок. Зокрема, роботи Василя Сігаріва «Значення та роля старшин в армії», «Збірник програмів навчань зі старослужащими козаками піхоти», Євгена Ельзенберга «Піша застава» [382, с. 81] та ін. Також було випущено двотомну працю «Гернистим шляхом: спогади», до якої увійшли спогади старшин та козаків: А. Коршнівського, П. Шандрука, Пилипа Загоруйка, Василя Смутного, Ф. Ткача, К. Ярового, М. Зленка, М. Шишки, Селіванського, Шестипала, Калюжного, Сердюка [345, с. 43]. Тут була надрукована збірка віршів І. Зубенка, присвячена генерал-хорунжому Олександрові Удовиченку «Краплина»; його ж дві книжечки «Наші лицарі і мученики» [345, с. 82]. Також дивізійна друкарня забезпечувала друк кількох таборових часописів та випуск малотиражних партій листівок.

Заходами культурно-освітнього відділу 2-ої Волинської дивізії, який співпрацював з друкарнею Залізної дивізії, та редакції літературно-гумористичного

журналу «Око» у таборі Каліш у 1921 р. було видано 6 примірників драми В. Смутного (псевдонім Володимира Самійленка) «На розпутті» [345, с. 84].

Восени 1921 р. з Александрова Куявського до табору в Щипіорно, який знаходився неподалік від Калішу, були переведені вояки 6-ої Січової стрілецької дивізії. Від листопада цього ж року обидва табори становили Калішську групу таборів інтернованих, що зумовило об'єднання дивізійних видавництв та їх друкарень – 6-ої Січової та 3-ої Залізної стрілецьких дивізій. У ній згідно зі «Списком робітників друкарні у Щипіорно на 23 листопада 1923 р.», на посаді завідувача друкарні працював Олекса Жлудкін (псевдонім – Х. Гай-Гаєвський), його помічником був призначений Юхим Івацуца. Іван Чайківський значився складачем. Також у друкарні працювали Кость Маноківський, Андрій Корніцький та Іван Ковальський [6, арк. 82].

Завдяки кооперації зусиль стало можливим видавати газету «Український сурмач» та «Вістник спілки лікарських помішників на еміграції» (1922 р.). У згадуваних часописах було вказано обидва місця видання – Каліш-Щипіорно [333, с. 107]. У друкарні табору Щипіорно також було видрукувано № 2/4 варшавської «Трибуни України» та драму на 3 дії Олекси Карманюка «Світлана Харченко» (1923 р.).

У таборі Каліш діяло видавництво «Чорномор», яке було засноване Миколою Шаповалом на базі невеличкої друкарні при Спільній юнацькій школі, яка не використовувалась через нестачу коштів [15, арк. 1-2]. Започаткувати її роботу стало можливим завдяки фінансовій допомозі з боку Українського громадського комітету в Празі (далі – УГК), голова якого (Микита Шаповал) не міг відмовити у цьому рідному братові. Разом з тим Микола Шаповал доклав всіх зусиль аби перетворити видавництво на прибуткове підприємство. У своєму листі до УГК від 25 січня 1923 р. генерал М. Шаповал зазначав: «засновуючи наше видавництво ми покладали в першу чергу собі в думці піти шляхом видавництва невеличких книжечок, що мусили б мати народне, практично-господарське й технічне значення. Цим звичайно не виключається видавання й інших родів літератури» [18, арк. 3]. З листа М. Шаповала до товариства «Просвіти» у м. Ужгороді від 31 травня

1923 р. можна зробити висновок, що на той момент друкарня вже працювала принаймні вісім місяців [18, арк. 8], тобто «Чорномор» було засновано у вересні-жовтні 1922 р. Видавництво знаходилося за адресою Каліш, вул. Гурна 15/5 табір інтернованих № 10 (див. додатки Б та Б. 1). 8 вересня у друкарні встановили нову друкарську машину, на якій були виготовлені свідоцтва для таборових шкіл [331, с. 126].

Редакція видавництва вела п'ять облікових книжок – А, Б, В, Г, Е. До касової книги «А» вписувалися дані про всі грошові надходження до видавництва (аванси, позики, передплата, виплати за замовлення), у неї ж занотовувались всі витрати. Книга «Б» провадилася головним редактором видавництва. У ній фіксувалися кількість виготовлених та реалізованих примірників власної або замовної продукції друкарні, усі супровідні папери та документи. У книгу «В» занотовувалася інформація, яка стосувалася запчастин та сировини (папір і фарби). За інвентарну книгу «Г» відповідав завідувач друкарні. Вона містила перелік устаткування редакції. Книгою «Е» опікувався експедитор видавництва. До неї вносилися уся інформація про клієнтів: ім'я, адреса, надіслана сума та виготовлена продукція. Персонал видавництва складався із завідувача, редактора, коректора, метранпажа, експедитора, складачів, друкар-машиніста, друкаря, учнів.

Редактор (Антон Коршнівський і І. Герман [333, с. 108]) відповідав за оптимізацію процесу праці, редагування, коректування, фальцювання, брошурування, експедицію, закупівлю майна. Він також займався питанням реклами та підтримував листування з авторами. Редактор скеровував усі проекти видавництва до друкарні «Чорномор» або, у разі її перенавантаження – до інших друкарень. Йому допомагали коректор, експедитор та стенографіст [15, арк. 2]. Усі роботи у друкарні виконувались лише з відома редактора.

Завідувач відповідав за нарахування заробітної плати, вів щоденник друкарні. Він також здійснював загальний догляд у ній, відповідав за збереження майна, окрім паперової комори (відповідав лише за цілісність замків та скрині комори), перевіряв належне ведення книжок «А», «Б», «В» та «Г». Завідувач підпорядковувався редактору друкарні. Спочатку цю посаду обіймав

Ф. Куровський [17, арк. 1], а обов'язки його замісника виконував К. Подільський. З 1 вересня 1923 р. завідувачем друкарні було призначено Федора Лисенка. У своєму листі до М. Шаповала від 26 вересня ц.р., він наголошував, що з його ініціативи робота у друкарні стала проводитись інтенсивніше і злагодженіше [331, с. 126]. Це твердження досить неоднозначне, адже звіти друкарні за 1923 р. мали досить різні показники, що залежало від різних зовнішніх обставин (опалення друкарні, стан оснащення і т. д.). Зокрема, згідно зі звітом (від 1 лютого 1923 р.) робочі показники становили 4-8 сторінки за 8 год праці і 40-46 сторінок на місяць [19, арк. 8]. Жовтневі показники дійсно зросли, друкарня працювала 8-12 год на добу і друкувала до 12 сторінок на день, однак у листопаді інтенсивність праці знову зменшилась – до 4 сторінок на день [19, арк. 35] (що ймовірно було пов'язано з відсутністю опалення у друкарні і взагалі зменшенням надходження коштів у даний період).

Посаду коректора займали редактор А. Коршнівський, (його помічником було призначено Г. Паронниківа) та Шеремет. Коректор переглядав матеріали та виправляв граматичні та стилістичні помилки, і при їх виявленні, він звертався до редактора і корегував їх разом з ним. Він також відповідав за правильне згрупування матеріалів відповідно до теми розділу. Контролював працю метранпажа, який підпорядковувався редактору [376, с. 93].

Метранпаж – Захар Ермак, відповідав за належний вигляд друкарських сторінок, фальцювання. Все, що стосувалося вигляду друкарських аркушів узгоджувалося разом з коректором. Складачі (Сельвестр Вендар, Т. Качук, Журавський [17, арк. 1], Довгополь, Телесницький, Максіянович [331, с. 126]) підпорядковувались коректору і метранпажу та відповідали за набір тексту.

Друк-машиніст, посаду якого обіймав завідувач друкарнею Ф. Лисенко, був у підлеглих завідувача видавництва та відповідав за справність друкарської машинки та приладдя. Влас Костерчук (експедитор), відповідав за розподілення коштів, отриманих за продаж продукції друкарні. Відповідав за ведення книги «Е». Він провадив листування з передплатниками, агентами та з іншими клієнтами. Він

також дбав про надіслану продукцію та рахунки клієнтів, відстежував динаміку цін на книжковому ринку [17, арк. 3]. Також він був і секретарем видавництва.

Друкар підпорядковувався редактору, займався реєстрацією вхідних та вихідних паперів, провадив справи видавництва на пошті та залізниці. У видавництві цю посаду обіймав хорунжий Михайло Кривопуст. Різні доручення належало виконувати учням, які підпорядковувались безпосередньо завідувачу. Одним з таких був Гаврило Парнюк, який слідкував за майном друкарні, а згодом обійняв посаду друкаря [17, арк. 1].

Виходячи зі змісту атрибуційного підпису на фотографії, яка зберігається в архіві ОУН в Українській інформаційній службі в Лондоні (див. додаток Б. 2), у друкарні також працювали два палітурники – полковник Генерального Штабу В. Савченко та козак М. Довгопаленко, експедитор поручник М. Кирієвський, старший друкар А. Лисенко, та друкарі-учні козак Гаєвик, поручник С. Бондар, О. Єрмалай, козак Семко [1].

Видавництво «Чорномор» перш за все зосереджувало свої зусилля на виданні творів самих інтернованих. У каталозі видавництва за 1924 р. (див. додаток Б. 3) та в оголошеннях журналу «Веселка» фігурувала інформація про наступні опубліковані книжки: Леоніда Білецького «Історія української літератури. Том 1», О. Карманюка «Самоучитель польської мови для українців», «Колишня й сучасна українська політична еміграція», драма «Світлана Харченко», драматичний нарис «Невідомий», повість Кліма Поліщука «Світ червоний», драма Івана Ольбрахта (псевдонім – Каміла Земана) «П'ятий акт», драма Моріса Метерлінка «Монна Ванна», Карла Каутського «Диктатура пролетаріату», «Від демократії до державного рабства», Василя Королів-Старого «Тваринний організм», «Повстання органічного життя на землі», казки «Нечиста сила» та ілюстроване видання «Чмелик», Власа Дорошевича «Казки Сходу», Юрія Сірого «Леся Українка» (з нагоди 10-ліття з дня смерті поетеси), поезії Христі Алчевської «Слематис», В. Корнієнка «Запорожський клад», новела Шторма «Озеро імен», драма Івана Зубенка «Остання жертва» та історичні нотатки «Лицарі й мученики», Володимира Винниченка «Голод», п'єса Єлисея Карпенка «Білі ночі» та драма «Осінні ночі»,

збірка поезій Василя Вишиваного «Минають дні», Осипа Турянського «Поза межами болю» та «Дума пралісу», Юрія Липи «Світильник неугасимий» [17, арк. 14-15]. Також було видано № 7-8, 9-10, 11-12 часопису «Веселка» чотири інструкції [382, с. 82]. На видання українських творів діяли знижка 20% [314, с. 16].

1 грудня 1923 р. між генерал-хорунжим Павлом Шандруком та редактором А. Коршнівським була підписана «Чиншова умова на оренду друкарні 3-ї Залізної стрілецької дивізії видавництвом “Чорномор”» [16, арк. 34]. Згідно з угодою видавництво брало в оренду все майно друкарні терміном на три місяці. Відповідальними за підписання та дотримання угоди були визначені А. Коршнівський і сотник В. Тіссаревський. Весь персонал друкарні на цей час підпорядковувався видавництву, а В. Тіссаревський ставав помічником редактора. Угодою було передбачено, що журнал «Табір» друкуватиметься першочергово і на пільгових умовах. 1-го числа кожного місяця видавництво мало виплачувати П. Шандруку 100 чеських крон, які спрямовувались на культурно-освітні потреби в таборі.

Згідно з листом, надісланим М. Шаповалом 25 січня 1923 р. до УГК в Празі, комітет допомагав в утриманні видавництва, а саме – вносив кошти за оренду приміщення, опалення та харчовий пайок для його співробітників [15, арк. 3]. На кошти УГК 2 січня ц.р. у помешканні був зроблений й ремонт, через що роботу видавництва було призупинено на кілька днів [18, арк. 2].

Відповідно до денних звітів, друкарня працювала від 4 до 12 годин на день, здебільшого без вихідних. Задля вчасного виконання замовлень 30 жовтня та 3 листопада друкарня працювала 14 годин [18, арк. 27]. У середньому набір текстів за день становив 4-8 сторінки (при повному робочому дні – 12 сторінок), за місяць – від 34 до 48 сторінок [19, арк. 8-35].

Починаючи з січня 1923 р., видавництво почало налагоджувати контакти з книгарнями, бібліотеками та організаціями, яких могли зацікавити їхні послуги та продукція. Насамперед це стосувалось УГК у Празі, книгарні Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові (далі – НТШ), Української господарської академії в Подебрадах (автором першої книги видавництва «Трактор і моторовий

плуг та застосування їх у сільському господарстві» був А. Ільницький, колишній таборянин і студент згаданої академії) [19, арк. 1]. Ціна примірника цієї книги становила 2000 м. п. Видавництво домовилося про реалізацію готової продукції з УГК (планувалося, що згодом видавництво стане пресовим відділом УГК в Празі, однак цей задум не вдалося втілити в життя), бібліотекою та книгарнею при Академії у Подебрадах, про що свідчать листи з подяками, надіслані до видавництва, а також листи із замовленнями продукції. Зокрема, видавничим товариством при Академії в Подебрадах, у червні 1923 р. було замовлено 300 примірників «Повстання органічного життя на землі», а ще 100 примірників було надіслано, за їхнім дорученням, до книгарні НТШ [18, арк. 12].

Видавництву вдалося налагодити ділові контакти й з українськими підприємцями в Чехословаччині – О. Лавровим з Праги, який погодився реалізовувати продукцію «Чорномору» і взагалі таборові видання у своєму книжковому кіоску [18, арк. 10], а також з Січинським з Подебрадів, який виставляв на продаж тиражовані видавництвом книжки у книгарні при Академії [18, арк. 11]. Згодом книгарня НТШ також почала робити замовлення. Так, зокрема, у листі від 12 червня 1923 р. до видавництва йшлося про замовлення для книгарні 100 примірників книжки В. Короліва-Старого «Повстання органічного життя на землі» [18, арк. 12]. Книгарні отримували 20% від продажу продукції «Чорномор».

Видавництво зверталось до торгових партнерів з проханням розповсюджувати інформацію про їхню діяльність, надсилало листи до різних установ, яких могла би зацікавити їхня продукція, зокрема, до Української парламентської репрезентації в польському сеймі та сенаті. У деяких випадках на пропозиції співпраці видавництво отримувало відмови. Зокрема, товариство «Просвіта» в Ужгороді, відмовилось співпрацювати з огляду на відсутність своєї книгарні, а також зауважило, що дана продукція все одно не мала би попиту і перш ніж надсилати книжки, слід було поцікавитися чи вони їм потрібні, та все ж залишило їх у своїй бібліотеці [18, арк. 14]. Діяльністю «Чорномору» зацікавився Український громадський видавничий фонд (далі – УГВФ) у Празі. До видавництва було надіслано бланк з проханням подати до відома Бюро видавничої ради

інформацію: коли було засновано, скільки видано книжок та журналів та на яку тематику [18, арк. 35].

Видавництво «Чорномор», займаючись благодійністю, інколи надсилало свою продукцію й безкоштовно. 31 липня 1923 р. М. Шаповал отримав листа з подякою від Союзу українських студентів-емігрантів у Польщі, за надіслані видавництвом книжки до бібліотеки Української академічної бібліотеки у Варшаві [18, арк. 23].

Про встановлення торгових відносин з різними установами та книгарнями свідчить перелік розісланих примірників з книги «Б» від 28 липня 1923 р.: «Просвіта» в Кременці (25 примірників), «Українська Книгарня» в Рівному (25 примірників), українська книгарня «Нива» в Луцьку (25 примірників), книгарня «Світло» у Ковелі (25 примірників), книгарня Івана Чепіги «Бистриця» в Станіславові (50 примірників), книгарня у Подєбрадах (100 примірників), педагогічне товариство «Ранок» у Львові (100 примірників), книгарня E. Węrowy, Bei Solomon у Берліні (250 примірників) [16, арк. 12]. До Праги було надіслано 100 примірників книжки К. Каутського «Від демократії до державного рабства» та книги В. Королева-Старого «Чмелик» [19, арк. 22]. У Вінніпезі продаж книжок видавництва у книгарні «Український базар» займався В. Казанівський [19, арк. 14].

Після виїзду М. Шаповала з Польщі провід видавництвом здійснював М. Садовський [333, с. 108]. У таборі Каліш видавництво діяло до 20 листопада 1924 р. [25, арк. 12]. Згодом, після ліквідації табору, воно продовжило свою плідну співпрацю з Українським товариством допомоги емігрантам з України у Каліші [66, с. 12].

У листі від 27 січня 1927 р. до Управи товариства, видавці звернулися з проханням дозволити їм винайняти кімнату для друкарні у Домі емігранта [27, арк. 1], на що Управа дала свою згоду². Видавництво «Чорномор», згідно зі

² Загалом, хоч видавництво і мало замовлення, однак з урахуванням видатків на утримання друкарні, загальний річний прибуток був зовсім незначний. Зокрема, за період від 1 листопада 1927 р. – 25 жовтня 1928 р. прибуток друкарні становив 68 злотих (за рік було витрачено – 211.80 зл., а отримано – 279. 77 зл.). У листі від 6 квітня 1932 р. до Української наукової інституції у Варшаві, товариство зверталось з проханням до інституції надсилати свої наукові роботи до «одинокі друкарні на еміграції в Польщі». У листі подавались усі розцінки і послуги. Зокрема, 1

списком виданої продукції за час свого існування випустило 617 книжок і брошур різного жанру.

Ще одним видавничим осередком, яке провадило свою діяльність у таборі Каліш, було, засноване 9 червня 1922 р., видавництво «Веселка». Перш за все воно займалося виданням літературного часопису з однойменною назвою. Видавництво співпрацювало з друкарнею 3-ої Залізної стрілецької дивізії. Деякі літературні твори, які друкувалися у часописі «Веселка», видавалися окремо і тиражувалися кількістю 100-500 примірників на шапірографі.

До їх числа належали твори Ф. Крушинського «Мотря Кочубеївна» та О. Карманюка «Максим Свиней». Планувалося видати І. Ольбрахта «П'ятий акт», критичні нариси О. Турянського, Є. Маланюка та М. Селегія, альманах Є. Маланюка, М. Селегія та М. Осики «Озимина» однак вони були опубліковані видавництвом «Чорномор». Ймовірно у підготовці до друку брало участь і видавництво «Веселка», адже в оголошеннях вони подавали ці твори як свої видання [298, с. 16].

У таборі функціонували невеликі ініціативні видавничі осередки. Зокрема, таборовий філіал товариства «Просвіта» мав свою видавничу секцію при школі підстаршин 7-ої бригади 3-ої Залізної стрілецької дивізії, яка надала діяльну допомогу в підготовці та виданні козацького тижневика «За дротом» (1921 р.) [114]. Також видавнича секція товариства видавала журнал 3-го кінного полку 3-ої Залізної дивізії «За Україну».

Висновки до Розділу 2

Протягом усього періоду інтернування видавничий процес найкраще був налагоджений у таборі Каліш, адже умови перебування вояків у цьому таборі, порівняно з іншими, були найсприятливіші для цього.

тис. примірників обсягом на 100 сторінок з правками коректора та пересилкою коштувала 850 злотих замовник одразу мав оплатити 1/4 вказаної суми. Зазначалося, що коректор дотримувався правопису узгодженого Українською академією наук. Також видавництво мало коректорів польської, російської, німецької, французької, англійської, латини та грецької мов. У 1933 р. за рішенням каліського старости діяльність видавництва була заборонена без оголошення причини.

З самого початку тут була розташована 3-тя Залізна стрілецька дивізія, культурно-освітній відділ якої почав свою діяльність з грудня 1920 р. Через кілька тижнів пізніше до видавничої діяльності долучився культурно-освітній відділ 2-ої Волинської стрілецької дивізії. Впродовж 1921-1924 рр. найбільше часописів та іншої друкованої продукції було видано саме тут, адже друкарня 3-ї Залізної дивізії фактично з самого початку заснування мала потрібне оснащення, а головне друкарську машину. Друкарня діяла при Українській Станиці й після ліквідації табору в Каліші в 1924 р. її працівники займалися друком «Бюлетеня управи товариства б[увших] вояків Армії УНР», який видавався з 1924 р. і до 1927 р.

Видавництво «Чорномор», яке мало на меті перш за все видавати літературу суто практичного призначення та твори таборян, швидко розширило свій видавничий асортимент, який міг задовольнити будь-який смак. Його книжки та брошури були високої якості, як для таборового видавництва і розсилалися до різних осередків української еміграції. Видавництво «Веселка» також користувалася повагою серед українського вояцтва та української еміграції, адже навколо нього об'єдналися найкращі творчі сили табору. Проте через відсутність належного матеріального та фінансового забезпечення більшість своїх проєктів воно дуже швидко передало видавництву «Чорномор».

РОЗДІЛ 3

Особливості функціонування таборової преси в Александрові Куявському, Вадовицях та Піотркові Трибунальському (кінець 1920-осінь 1921 рр.)

3.1. Періодика 4-ої Київської та 6-ої Січової стрілецьких дивізій Армії УНР у Александрові Куявському

У таборі інтернованих в Александрові Куявському були розташовані 4-та Київська та 6-та Січова стрілецькі дивізії, Охорона Головного Отамана, Могилевська кордонна бригада, комендатура м. Кам'янця, частина 3-ої Залізної стрілецької дивізії та запасові війська [385, с. 6]. З їх числа лише 4-та та 6-та дивізії мали достатні можливості для організації друку періодики, відтак їх видавничими осередками за період функціонування табору було видано 9 часописів (враховуючи часопис «Наше життя», який виготовлявся вручну з підручного матеріалу – паперу для письма).

Заходами культурно-освітнього відділу 6-ї Січової стрілецької дивізії 19 грудня 1920 р. було розпочато видання першого у таборі часопису «Нове життя» (див. додаток В). Для ознайомлення таборового загалу зі змістом часопису його примірник вивішували на стінці бараку, де мешкав його засновник – сотник Гриць Гладкий – перший редактор і одночасно друкар «Нового життя». Невдовзі до нього долучився сотник О. Костюченко. «Частенько, коли в бараці все спало мертвим сном, за столом при світлі свічки, можна було побачити дві працюючі постаті, – писалося у ювілейному (сотому) числі газети, – які швидко порались коло шапірографа і покінчивши з ділом, радісно розглядали свою працю, свій твір, свою кохану дитину – часопис» [220, с. 1].

У цьому ж номері, присвяченому історії заснування часопису, наводилися спогади видавців: «При несприятливих умовах таборового життя, при упадку духа і сил, яке з'явилося під впливом нової інтернації й нових дротів і навіть при легкім усміху декого, народився часопис 6-ої Стрілецької дивізії» [220, с. 1].

Головним завданням газети було визначено об'єднання всіх військових на ґрунті спільної праці та порозуміння. Задля втілення даної ідеї 12 травня 1921 р.

культурно-освітні відділи 4-ї Київської та 6-ї Січової стрілецьких дивізій були об'єднані, після чого часопис набув статусу загальнотаборового видання. У № 45 за 1921 р. був наведений склад об'єднаної редколегії, до якого входили І. Хоріщенко, Д. Левицький, Г. Гладкий, О. Костюченко [333, с. 250]. У такому складі редколегія пропрацювала до № 58 (27 червня 1921 р.), коли часопис знову став виданням лише 6-ї Січової стрілецької дивізії. Причиною цього став від'їзд вояків 4-ої Київської дивізії з табору «на виконання робіт [220, с. 2].

Наступні три числа вийшли під редакцією сотника Редьки, О. Костюченка та Кучеренка. Починаючи з № 62 редакцією займалися сотники М. Битинський та О. Костюченко [207, с. 4] (останній займався редагуванням часопису та його оформленням до дня свого від'їзду з табору – 3 листопада 1921 р. [216, с. 6]). Надалі від № 93 і до кінця існування часопису головним редактором був сотник М. Битинський, натомість за оформлення відповідав О. Костюченко.

На титульній сторінці газети завжди містилась адреса редакції: Польща, Александрів Куявський, табір інтернованих № 6, барак 8, кімната 17 (з 19 грудня 1920 р. до 28 листопада 1921 р.), надалі й до кінця існування – м. Скальмежице, Щипіорно, табір інтернованих № 5 [378, с. 78].

Спочатку часопис виходив шість днів на тиждень, окрім неділі та святкових днів; від 21 квітня 1921 р. – двічі на тиждень (понеділок та четвер); від 7 листопада 1921 р. у зв'язку з підвищенням цін на папір, він виходив раз на тиждень. Починаючи від № 104 (9 лютого 1922 р.) газета знову почала виходити двічі на тиждень (понеділок та четвер). Обсяг примірників, які виходили двічі на тиждень, становив 4 сторінки, а щотижневих – 6 сторінок. З нагоди важливих подій видавались спеціальні розширені подвійні чи потрійні випуски. Зокрема, 28 лютого 1921 р. було видано № 33 – спеціальний номер, присвячений історії 6-ї Січової дивізії, обсяг якого становив 94 сторінки [220, с. 2]. Загалом з грудня 1920 р. і до кінця 1921 р. у таборі Александрів Куявський було віддруковано 96 номерів, наступні числа часопису тиражувались у таборі Щипіорно (№ 97-120). Спочатку газету друкували на шапірографі, а починаючи з № 39 – на ручному друкарському верстаті (який тоді називали «американкою» або «бостонкою»). Редколегія

часопису неодноразово висловлювала подяку стрільцям 6-го технічного куреня та їх командиру сотнику Бокітько за допомогу в обладнанні друкарні. Важливим було залишити оформлення назви «Нове життя» аби його легко було впізнати у новому друкованому вигляді, у цьому редколегії суттєво допоміг сотник Гудвілов, який власноруч виготовив кліше з назвою часопису для друку [203, с. 1].

Початковий формат номеру становив 34x42 см, № 39 і наступні після нього виходили у форматі 24x42 см. Часопис до появи друкарської машини тиражувався на шапірографі накладом до 40 примірників, які розповсюджувалися у межах табору, від № 39 обсяг було збільшено до 100-250 примірників [3, арк. 2]. Л. Бачинський подав інформацію про середній тираж у 180 примірників [172, с. 23].

Ціна номеру газети з № 1-№ 92 становила 5 м. п., починаючи з № 93 збільшилась до 10 м. п. Передплата на місяць без пересилки коштувала від 40 до 80 м. п., з пересилкою 60-80 м. п. Передплата часопису за кордон становила 100-160 м. п. «Нове життя» надсилалося до 17 місцевостей у Польщі та 25 країн світу, зокрема до Бельгії, Королівства сербів, хорватів і словенців, Румунії, Австрії, Чехословаччини, Німеччини, Франції, Італії, Америки, Швейцарії, Великобританії, Марокко, Туреччини, Єгипту [220, с. 2] та ін. У № 79 у рубриці «Лист до редакції» було надруковано звернення представника «Українського гуртка» в Єгипті О. Різника з нагоди отримання часопису. «“Український гурток” в Єгипті дуже схвилюваний такою щедрою, майже періодичною надсилкою від бідних – до нас, також же бідних і голих, Вашого часопису[...]. Ми безмірно раді, що серед такого тяжкого життя за дротом, на чужині, серед голоду та холоду не вмірає ідея Нашої матері України, а се є заклад тому, що Україна буде незалежною державою» [211, с. 4].

Часопис видавався на гроші вояків дивізії та пожертви, які надходили до редакції від небайдужих осіб і благодійних організацій. Разом з тим, його редакція намагалась знайти додаткові джерела грошових надходжень. Для цього читачам пропонувалось розміщувати в газеті свої оголошення за встановленими розцінками: звичайні оголошення – 5 м. п., дрібні – 3 м. п., рекламні – 10 м. п. (за одне слово); за оголошення вміщені товстим друком – стягувався подвійний тариф.

У сотому числі редактори згадували, що з самого початку видання стрілецтво поставилося до часопису з прихильністю, адже він був віддзеркаленням їхнього життя, настроїв, бажань. Натомість старшинство віднеслося до видання доволі скептично, не вбачаючи потреби в існуванні такої «забавки» [220, с. 1].

На роковини пам'яті Івана Франка було видано святковий номер часопису (№ 50 від 30 травня 1921 р.), який редколегія газети «Запорожська думка» відмітила як «особливо гарний і доцільний», у порівнянні з іншими таборовими «Франківськими» номерами [134, с. 4]. Така оцінка ймовірно була дана за якість самого видання і особисте дружнє відношення редакції до видавців «Нового життя», адже його наповнення не відрізнялось від інших номерів, приурочених до цієї події.

У газеті містились постійні рубрики «Що чувати в світі», «Життя нашого табору», «З газет та журналів», «Листування редакції», «Поштова скринька», «На протязі минулого тижня».

Рубрика «Життя нашого табору» зазвичай розміщувалась на останній сторінці часопису. Інформація, яка подавалася у ній, переважно стосувалась культурно-освітньої діяльності у таборі. Зокрема, з неї можна довідатися про влаштування благодійною організацією УМСА кіносеансів у актовій залі табору. Таборяни мали можливість відвідати показ короткометражної стрічки «Національні парки Америки» [204, с. 4]. Сеанси відбувались двічі на день. Відгуки від перегляду були дуже позитивними, але вояки просили надати їм лектора для детальнішого пояснення того, що демонструвалось на екрані.

Велика увага приділялася діяльності різноманітних гуртків та секцій у таборі: філателістів, мистецького гуртка, турнірам шахової секції, видавничої секції, діяльності таборового хору та театральної трупі ім. М. Садовського. У рубриці подавались звіти про діяльність таборового Братства Св. Покрови та огляди чисел «Релігійно-наукового вістника», висвітлювалась діяльність студентської громади, а також повідомлялось про збори громади старшин 6-ої Січової дивізії та ухвалені ними рішення.

У газеті друкувалися статті про різні сторони життя української еміграції (І. Цікавий «Наш за кордоном» [320, с. 3]), ситуації на теренах України (Ф. Макаренко «Вісті з України» [175, с. 2-3]), історії 6-ої Січової дивізії (Г. Гладкий «Про тип старшин» [92, с. 2-3], Краснорядченко «Громада старшин 6-ої Стрілецької дивізії» [156, с. 2-3]), перекладні статті (переклад з французької «Карність» Шарля Ваньє [71, с. 2-3], з есперанто Гай-Гаєвського «З газет та журналів» [88, с. 2-3]), статті присвячені діяльності видатних українських постатей – Т. Шевченка, І. Франка, І. Мазепи, В. Винниченка та ін.

На шпальтах газети часто друкувалися вірші М. Битинського (послугувався псевдонімом Микола Оверкович) («До 146 роковин зруйнування Запорізької Січі», «Тіні великого», «Братам повстанцям, привіт!», «Пам'яті лицаря-поета Г. Чупринки», «Дивіться, скрізь зворушилися народи», «Син Волі», «І може ще не скоро я побачу», «Переможцям» [205; 207; 210; 213; 216; 217]), Палаша («Нехай лютують», «Хто це в полі ніччю виє» [246; 247]), Олекси Бабія («Між світами» [41, с. 2]) та ін.

Окрім вище зазначених авторів активну участь у видавництві часопису брали Є. Бачинський, Л. Бачинський, Барченко, Леонід Волохів, Ворон, Герліт, Григоряк, Домарадський, Льонгін Косар, В. Кучеренко, І. Липовецький, Марченко, Охрименко, Сінчанин та ін.

За наказом генерал-хорунжого О. Удовиченка видання часопису «Нове життя» було припинено, про що повідомлялось у № 108 [221, с. 4]. Причиною послугувало бажання оптимізувати видатки на видання таборових газет і заснувати одне загальнотаборове видання. Однак наприкінці березня 1922 р. редакція знову отримала дозвіл на видання газети. Наступний № 109 вийшло 24 березня з перервою в місяць. Видання часопису тривало до травня 1922 р. – № 120 став останнім.

У таборі продовжилося видання військового журналу «Український стрілець» (див. додаток Г), який виходив ще до часу інтернування. Перше число було видане 10 травня 1920 р. у Бердичеві, друге – у Києві 1920 р., третій номер вже був надрукований у жовтні 1921 р. у дивізійній друкарні. Формат № 3 журналу

становив 18x23 см, а обсяг – 76 сторінок. Для таборян журнал коштував 125 м. п., поза табором – 150 м. п., пересилка до Франції – один французький франк [216, с. 5]. Редагуванням та видавництвом часопису займалася Громада старшин 6-ї Січової стрілецької дивізії [304, с. 76]. За даними Л. Бачинського, обов'язки головного редактора виконував поручник І. Липовецький [172, с. 23].

Два перші числа були присвячені аналізу причин поразки боротьби за незалежність держави, осмисленню пройденого бойового шляху та визначенню завдань на майбутнє. Також у них були розміщені матеріали з історії дивізії, військової тактики та стратегії тощо. У вступній статті № 1 редакція зверталась до читачів, пояснюючи мету заснування часопису потребою видання друкованого органу, який би давав можливість висвітлювати на своїх сторінках спогади, роздуми вояків, провадити дискусії і ділитися своїм досвідом, разом визначаючи усі попередні хибні кроки, з метою не допустити подібного у майбутньому. «В нас не було зеркала, в котрому ми могли би бачити себе зі всіма нашими добрими і злими сторонами» [303, с. 4], – писали представники редакції.

До основних завдань, які ставили перед собою видавці «Українського стрільця» належали: виховання національно-свідомих козаків та старшин, а також аналіз невдач та поразок національно-визвольної боротьби. Автори статей закликали до очищення особового складу армії від несвідомих та вороже налаштованих елементів, а також до реорганізації армії за західноєвропейськими зразками, на кшталт німецької чи французької армій.

Весь матеріал, який передбачалось уміщувати до друку в часописі, редколегія об'єднала у п'ять груп: історичні нариси, статті, замітки тощо; думки та погляди на різні сторони військової організації; фахові вказівки; спогади з життя вояків; етнографічні матеріали.

Редакція була свідома того, що ставлення до журналу з боку вояцтва буде контраверсійним, адже не всі будуть готові визнати свої помилки. Тому наголошувала, що матеріали тих, які знайдуть сміливість надіслати їх до часопису, являтимуть собою цінний внесок у процес переосмислення бойового минулого.

Відроджуючи часопис під девізом «Україна, честь, чесність!» Громада старшин наголошувала, що його мета, принципи і завдання залишатимуться незмінними – такими, як їх визначили для себе попередні редакції. «До праці беремось з малими силами, але з сильним почуттям потреби і вірою в її успіх», – йшлося у зверненні редакції до читачів [304, с. 1].

Опублікований у таборі випуск «Українського стрільця» починався розгорнутою статтею Василя Соловчука «Німецький оперативний план літом 1914 р.» [289, с. 2-26]. У майбутньому планувалось присвятити розглядові цього питання цілу рубрику. У статті велику увагу було приділено огляду та аналізу діяльності генерал-фельдмаршалів Гельмута фон Мольтке та Альфреда фон Шліффена. Як стверджував сам автор, дана тема серед українського вояцтва не була актуальною, однак він наполягав на детальному вивченні військової історії країн Західної Європи. В. Соловчук зазначав, що українській армії потрібно розробляти свої методи та принципи ведення бою, і взірцем для цього мають слугувати західноєвропейські армії, насамперед Німеччини та Франції, а не Росії. Автор стверджував, що військова наука країн Європи є спільною для всіх армій, однак «пройшовши через російські руки, набирає якихось скалічених форм, наче в кривому зеркалі» [289, с. 26].

Генерал-хорунжому П. Ліпку належать дві статті «Наступ Армії УНР в листопаді 1920 р. та бій 4-ої Київської стрілецької дивізії у с. Обухово» [170, с. 27-40] та мотиваційна стаття «До зброї» [304, с. 51]. Також часопис містив статтю, присвячену питанню відносин старшин і козаків, взяту з польського журналу «Bellona», невеличку статтю-звіт О. Костюченка про діяльність Громади Старшин та вірш М. Оверковича «З пісень неволі» [226, с. 53].

На прохання інтернованих у журналі з'явилася рубрика «На Україні», в якій редакція планувала подавати не виписки з періодичних видань, а насамперед спогади очевидців, відмовившись від практики передруку витягів з різних періодичних видань. Зокрема, було опубліковане оповідання Ф. Макаренка «Хвилини життя», автор якого нещодавно прибув з України і на прохання редакції написав даний твір, спираючись на свої відчуття та враження.

Л. Бачинський (Прижмуренко) у «Літописі червоної калини» вказав, що під такою ж назвою вийшло два числа військово-культурно-освітнього часопису «Український стрілець» у таборі Александрів Куявський. Однак дата його виходу не вказана. Будучи повністю друкованим при обсязі 24 сторінки тексту, часопис коштував всього 4 м. п. [172, с. 23]. Навіть якщо даний часопис вийшов наприкінці 1920 р. його ціна ніяк не могла бути такою низькою. Для прикладу, перші числа «Нашої зорі», виготовлені вручну, коштували 20 м. п. Скоріш за все або часопис виходив задовго до періоду інтернування, або ця інформація помилкова. Жодного примірника чи згадки про цей журнал не віднайдено ні у таборовій, ні у польській пресі.

Популярним серед таборян був сатирично-гумористичний журнал «Окріп» – друкований орган культурно-освітнього відділу 4-ої Київської стрілецької дивізії у таборі (видавався нерегулярно). Його перше число – обсягом 15-18 сторінок і форматом 17x21 см – з'явилося 14 березня 1921 р. (див. додаток Д). Вартість одного примірника складала 25 м. п. Дослідник М. Мартинюк вказав у своїй праці, що загалом вийшло 20 чисел часопису [338, с. 152]. Однак дана інформація, ймовірно є помилковою, адже під такою ж назвою виходили журнали на території Західної України. Окрім цього, з осені 1921 р. згадки про часопис у інших періодичних виданнях зникають, тому дисертантка вважає, що № 9 було останнім. На даний момент у київських та львівських архівах і бібліотеках віднайдено № 1-7 і 9. Перші сім чисел журналу тиражували на шапірографі, обкладинка виготовлялась вручну, тому не на усіх примірниках була вказана дата. Натомість № 9 було виготовлено у типографському виконанні. Більшість матеріалів у журналі подані анонімно аби уникнути непорозумінь з таборовою цензурою.

Питання про місце видання № 1 часопису залишається відкритим. «Енциклопедія українознавства» (під ред. В. Кубійовича), М. Литвицький, Л. Бачинський, Н. Сидоренко вважають, що журнал виходив в Александрові Куявському. Дослідник М. Мартинюк дотримується думки, що «Окріп» спочатку виходив у Вадовицях, згодом у Александрові Куявському та Щипіорно [338, с. 152]. З даним припущенням погоджується О. Вішка, пояснюючи це тим, що саме

ці табори були місцями перебування видавця [333, с. 257]. Хоча місце видання № 1 невідомо, дисертантка має всі підстави стверджувати, що усі наступні його випуски виходили у таборі Александрів Куявський.

Про це опосередковано свідчить інформація з № 2 «Окропу», в якій йшлося про плани таборового культурно-освітнього відділу започаткувати видання часопису «Альманах», який вийшов саме у таборі Александрів Куявський. На момент переведення військ 6-ї Січової стрілецької дивізії до табору в Щипіорно часопис вже не видавався. У № 13 часопису «Запорожська думка» подано відгук про виступ «Кабаре “Окріп”» (таку назву обрали видавці для своїх гумористичних виступів на сцені, під час яких вони зачитували матеріали із «Окропу» і відігравали невеличкі скетчі), який відбувся 10 червня 1921 р, а не 1922 р. [135, с. 4]. Автор цього допису ймовірно дізнався від когось про цю подію, не уточнюючи рік, коли вона відбулась.

Як зазначали видавці у № 1 «Окропу» – при створенні часопису вони надихалися принципами та творчістю римського поета-сатирика Ювенала. «Нічого злосливого і неправдивого, всього, що бичує, що викликає ворожість і ненависть нею [колегією] не буде вміщено на сторінках «Окропу». Лише те, що дає здоровий сміх і викликає правдиву критику має право на місце у журналі» [3, арк. 24], – такими словами у своєму зверненні до читачів редакційна колегія окреслила тематику часопису.

Перше число «Окропу» відкривалося гумористичною похвалою благодійній організації УМСА, якій видавці завдячували матеріальною допомогою: «Це наша поміч, наша сила, захисник наш і наш кумир! Пред ним ми голови схилили, бо він нам доставляв папір» [237, с. 3].

У № 2 редколегія подякувала за теплий прийом гумористичного журналу «Окріп», адже його перше число було надруковане подвійним тиражем з огляду на загальну зацікавленість ним з боку таборян. Видавці вибачалися за низьку якість друку і заявляли, що обов'язково візьмуть до уваги всі поради і виправлять усі недоліки. У цьому ж номері подавалась інформація про вимушене переселення видавців до іншого помешкання, у зв'язку з потребою звільнення місця для

проведення старшинських курсів. «Ми не тужимо, – писали вони, – ліжка на плечі, редакційний кошик під пахви і пішов на нове мешкання. А помешкання надзвичайно зручне. Під самі двері підходить залізнична колія» [238, с. 8].

Першого квітня було випущено № 3 – «терміновий першеапрільський випуск». У ньому редакція поставила перед читачами завдання відрізнити правдиву інформацію від вигаданої, яка здаватиметься на перший погляд правдивою. Також було розміщене повідомлення про те, що видавнича колегія часопису «Блоха», хоче об'єднатися із «Окропом». Як зазначили самі видавці – вірити чи ні у цю інформацію залишалось на розсуд читачів, однак обмін «шпильками» між цими двома виданнями продовжувався на сторінках й інших номерів часопису. З огляду на те, коли вийшло третє число, мова йшла про таборовий часопис «Блоха», а не про однойменний журнал, який виходив у Стшалково, однак жодного примірника журналу із такою назвою допоки не віднайдено.

Загалом на сторінках № 3 редколегія наголошувала, що просить вибачення у тих, кого образила у попередніх номерах і жартівливо зізнавалась, що у зв'язку з великою кількістю вороже налаштованих проти неї, шукає «двох фізично-здорових людей, які володіють боксом» [239, с. 4].

П'ятий випуск відкривався запереченням редакцією закидів з боку читачів, що часопис «холоне»: «Ми потроху кипимо, бурлимо і ліземо на шапірограф[...]. Ми робимо своє маленьке діло[...]. Окропу у нас ще вистачить» [240, с. 2]. Великодній № 6 містив привітання від редакції для читачів, а також подяку Миколі Марковичу Хохі з 4-ої Київської дивізії за великодні подарунки для видавництва (що саме малося під «подарунками» редакція не уточнювала).

Як повідомляли самі видавці, № 7 вийшов із запізненням у зв'язку з об'єднанням культурно-освітніх відділів 4-ї Київської та 6-ї Січової стрілецьких дивізій, про що вже йшлося вище. Редколегія з приводу такої події зазначала (див. додаток Д. 1): «Вже священний вогонь під «Окропом» розводять і підтримують однаково обидві дивізії. З цього часу не жевріє, а просто палахкотить величезне полум'я: не загасити його» [242, с. 1].

Часопис мав постійні рубрики «Сатира», «Критика», «Огляд преси», «Бібліографія», «Поштова скринька», «Хроніка», «Історія України», «Телеграми» та «Оголошення». Серед них на особливу увагу заслуговує постійна рубрика «Історія України». У ній історія нашого краю подавалась через призму гумору та сатири. Зокрема, у № 6 розповідалося про правління Володимира Великого. Ось яку характеристику князю подав «таборовий історик»: «Володимир був самий великий з українських князів і любив добру чарку, любив гостей приймати і на жіночий рід дивився не алім (тобто не вороже, а з прихильністю – *авт.*) оком» [241, с. 5].

У № 4/5 були подані рубрики присвячені огляду таборової преси. Редакція «Окропу» подавала свої «гарячі» відгуки на часописи «Наше життя», «Зірниця», але особливо діставалося ланцутській «Нашій зорі», дописи про яку були вкрай негативними. «Нашу зорю» називали «конгломератом плагіатів, передруку, матеріалу давно переживаного і давно забутого» [240, с. 8].

Свої вірші та гуморески на сторінках «Окропу» друкували Дімиш «В рукавицях ярко-жовтих» [102, с. 8] і Та-ра-рам (або Бум-та-ра-рам) «Не лізу я у Ювенали» [294, с. 11]. Журнал містив багато сатирично-гумористичних віршів авторство яких не встановлено. Зокрема, «Ой, летіла птиця», «Все було в барвах розквітчано, «У.М.С.А. всюди панував», «Портрет моєї нареченої», «Огляд табору», «Вірний пес», «Мої бажання», «Як танцює наша знать». Також друкувалися різноманітні гумористичні нариси, оповідання: «В спілці жінок-українок» [243, с. 11], середньовічна легенда про двох лицарів «Страшна помста або оказія, якої не бувало» [240, с. 12], «Свято лицарів Залізного хреста» [238, с. 10]. У № 7 було розміщено сценку «Наша грамотність» та мініатюру на одну дію «Максим Халява». Матеріал у часописі був проілюстрований різними замальовками, карикатурами, віньєтками тощо. Тематика поданого на сторінках журналу матеріалу відповідала девізу видавництва – «Змягчення бажанням добра, бажанням принести користь здоровим сміхом, хай стане девізом “Окропу”».

Редколегія та автори виступали зі своїми матеріалами на сцені. У № 56 «Нового життя» була розміщена рецензія на перший виступ «Кабаре “Окропу”», який

відбувся 20 червня 1921 р. Автор замітки підкреслював, що кабаре досить цікава новинка для таборового театру, але постановки «Окропу» більше нагадували цирк. З усіх номерів найбільше глядачам сподобався номер «Огляд табору». Завершувалася рецензія скептичним зауваженням, що аби виступати на сцені з оркестром треба мати слух, а цього, на думку автора, артистам «Окропу» бракувало.

Наступний і скоріш за все останній виступ «Кабаре» відбувся 12 серпня 1921 р. Редакція «Нового життя» знову не оминула дану подію своєю увагою і подала рецензію у № 74. Однак тепер відгук був схвальним. Автор рецензії писав, що виступ «Окропу» з новим оглядом таборового повсякдення був найкращим з усіх виступів: «Постановка, хоч не нова, але досить гарна. Ряд малюнків з життя нашого табору, ілюстрованих віршами, хоч не дуже високої вартості, але на злободневні теми, гарна міміка виконуючих зробила добре враження» [209, с. 4]. Дата виходу останнього № 9 невідома, однак № 7 вийшов 22 травня 1921 р., ймовірно, що наступні два числа вийшли у червні-липні 1921 р.

У таборі видавався неперіодичний гумористично-сатиричний журнал-брошура «Наше життя» (див. додаток Е). Ймовірно, що даний часопис був певною пародією на газету «Нове життя», на що одразу натякає назва та оформлення обкладинки. Редагувала часопис колегія. О. Вішка у своїй монографії помилково вказав, що перше його число вийшло 6 лютого 1921 р., однак у ЦДАВО України зберігається примірник № 3 під цією датою [6, арк. 123]. Часопис повністю написаний від руки на подвійному листку із зошита. Як зазначалося на останній сторінці № 3, надалі видання було заборонене таборовим цензором.

Перша сторінка містила звернення засновників часопису до читачів: «Тобі, козаче, надсилаю цей листок! Читай та смійся над своєю глупостью, дикостью, забутий в кайданах брехні та темноти, покинутий всіма, віддалений від них дротами, стінами. Смійся ж над цими дурницями, бо нічого другого не сумієш» [6, арк. 123]. Журнал-брошура мав своє гасло: «Наука для лодирів – це гірка редька». Даний номер журналу містив рубрики «Політичні новини» та «Хроніка», гумористичне оповідання «З вражень Панька Недотепи», віршик «Коли дурень ти

козаче» Івана Сковороди та жартівливу пісню «Як у нас вартують», до кожного куплета якої були намальовані маленькі ілюстрації. Деякі із карикатур були підписані, зокрема, карикатури з назвами «К розвитку спекулятивно-кооперативного діла» та «В боротьбе обрешеш ты право свое».

Досить прихильно оцінили це видання видавці «Окропу», хоча й у притаманній для журналу сатирично-гумористичній манері. У рубриці «Огляд преси» писалося, що після довгої перерви вийшло чергове число «Нашого життя» (без зазначення номеру), оформлення чудове, «навіть позолочено назву» (малося на увазі, що написано бронзовою фарбою – *авт.*). Далі автори підкреслювали, що навіть у змісті не має до чого придертися, «видно, що центр ваги цього числа, виключно в податках» (так автори жартівливо натякали на зовнішній вигляд часопису, який був намальований на двох аркушах паперу із зошита). Завершувався відгук побажанням «Щирого привіту позолоченому “Нашому життю”» [240, с. 8].

Ще одним тижневим гумористичним часописом був «Полинь». Його перше число вийшло 11 серпня 1921 р. Редагуванням займалася колегія «неписемних», а виданням – штабова сотня 6-ої Стрілецької дивізії. Коштував журнал 30 м. п. [215, с. 4]. Жодного примірника поки що не віднайдено, тому вся інформація про нього зібрана із інших таборових видань. Часопис ймовірно друкували на машинці, ілюстрували вручну і тиражували на шапірографі. Сторінки прикрашали карикатури та малюнки, присвячені різним аспектам таборового повсякдення. Історію виникнення журналу редакція виклала у віршованій формі (див. додаток Ж).

Журнал висвітлював проблеми та негаразди таборового життя, у ньому друкувались гумористично-сатиричні статті про повсякдення інтернованих. Зокрема, у № 6 йшла мова про відвідування табору з благодійним концертом танцювального колективу із табору Каліш [212, с. 4]. Відомо прізвище (або псевдонім) лише одного автора – Куцого (він єдиний підписав свій вірш, присвячений діяльності УМСА в таборі) [208, с. 4].

В Александрові Куявському було випущено шість чисел (№ 6 вийшов 23 жовтня 1921 р.). За даними М. Битинського загалом вийшло вісім номерів

журналу «Полин» (два останніх тоді були надруковані у таборі Щипіорно, куди було передислоковано 6-ту Стрілецьку дивізію) [333, с. 260].

Також у таборі виходив ще один сатирично-гумористичний журнал 4-ї Київської дивізії «Комар», жодного примірника якого поки що не віднайдено. Однак з інших джерел відомо, що в ньому уміщувались карикатури і сатиричні тексти. Журнал тиражували на шапірографі. Згідно зі списком часописів, поданим М. Литвицьким в «Українській трибуні» (№ 42 від 24 жовтня 1921 р.), журнал «Комар» фігурував у списку видань Александрова Куявського як тижневик. У згадуваній статті також подано інформацію про те, що № 1 «Комара» від 28 грудня 1920 р. було конфісковано. Про це писав і Л. Бачинський (Прижмуренко), зазначивши, що обсяг даного числа становив 20 сторінок, а ціна – 100 м. п. [172, с. 23].

Погляди дослідників на місце видання журналу розділились. Л. Бачинський та А. Животко вказували місцем видання Александрів Куявський. Історик С. Наріжний зазначав, що у 1920 р. «Комар» виходив у Александрові Куявському, а у 1921 р. у Вадовицях [335, с. 37]. Дослідники Є. Місило та М. Мартинюк також схилилися до думки про вихід журналу в 1921 р. у Вадовицях. В «Енциклопедії Українознавства» за редакцією В. Кубійовича місцем видання вказано також табір Вадовиці, але починаючи з 1921 р. – Александрів Куявський.

На думку польського історика О. Вішки, можна піддати сумніву, що «Комар» взагалі виходив у Вадовицях, водночас існують достатні підстави припустити те, що поодинокі підрозділи 4-ї Київської дивізії видавали журнал під однією назвою, але незалежно одне від одного [333, с. 217]. Дисертантка схилиється до думки, що журнал виходив саме у Александрові Куявському, адже з початку грудня 1920 р. 4-та Київська дивізія була зосереджена саме там.

Культурно-освітнім відділом 4-ї Київської дивізії у липні 1921 р. було видано одне число літературно-військового журналу «Альманах» (див. додаток II). Часопис виготовлено у типографському виконанні. За редагування відповідала редакційна колегія. Формат номеру становив 17x21 см, а обсяг – 66 сторінок. За

даними О. Вішки було надруковано 500 примірників [333, с. 146]. У часописі друкувались різноманітні статті, поезія, спогади тощо.

Метою заснування журналу було збереження історичних та літературних матеріалів, фіксація важливих подій, які гинули «в революційнім хаосі». На підставі зібраного ними матеріалу в майбутньому можна було провести аналіз причин поразки національно-визвольних змагань українського народу, а також використати його у лекціях для підготовки військовиків.

Чільне місце у журналі посідали бойові спомини та описи військових операцій. Зокрема, «Наступ Армії УНР в листопаді 1920 р. та бій 4-ї Київської Стрілецької дивізії у с. Обухово 12 листопада» [174, с. 31-48] підполковника Лушненка. Автор наголошував, що поданий нарис був першою спробою критичного оцінювання дій Армії УНР що супроводжувався визначенням головних стратегічних та тактичних прорахунків її командування. Також надруковано мемуари – «Спогад про Любарські події» [39, с. 13-24] Аша та «Бій 4-ої Київської дивізії під с. Дашківцями 13 жовтня 1920 р.» [32, с. 49-53] (автор статті підписався криптонімом А. Л.).

У першому (і єдиному) номері «Альманаха» була опублікована стаття Д. Левицького «Свято лицарів ордену «Залізного Хреста» в 4-ій Київській стрілецькій дивізії» [164, с. 6-8], яка розповідала про нагородження, яке відбулось у таборі 21 березня 1921 р. Автор, із гордістю, відзначав, що на його думку, проведення свята найкраще було організовано саме у Александрові, адже тут були розміщені партизани 4-ї Київської дивізії, які зробили величезний вклад у боротьбі з більшовиками під час Першого зимового походу.

Також опублікований звіт про культурно-освітню працю 4-ї Київської дивізії у таборі. З нього можна дізнатись про заснування п'яти шкіл для неграмотних, влаштування курсів інструкторів з проведення просвітницької роботи серед інтернованих, про виклади лекцій з астрономії, українознавства, фахових військових дисциплін. Наводиться інформація про діяльність видавничої, співочої, драматичної та спортивної секцій у таборі. Журнал також містив вірші Д. Левицького («Повстань Україно», «З пісень неволі» та «Переспіви» [163, с. 3-5; с. 25-26] та І. Дрок. «Мої квіти вже більше не розцвітуть» [109, с. 12].

Вміщена у часописі стаття «Громада Старшин N-кої Стрілецької дивізії» [201, с. 54-60] Неполітикана призвела до гострої полеміки на сторінках таборової газети «Нове життя». Її автор висловлював своє нерозуміння у потрібності існування такої організації, порівнюючи сформульовані у статуті цілі й мету діяльності Громади, з принципами роботи Всеросійської надзвичайної комісії. З огляду на реакцію таборян на створення і функціонування Громади з автором варто у дечому погодитись. Перш за все з тим, що дійсно замість згуртування старшин та об'єднання їх спільними конкретними цілями (виховна робота серед інтернованих, дисциплінування тощо), однак проблема існування Громади обговорювалась на сторінках й інших таборових часописів. З точки зору культурно-освітньої діяльності, треба віддати належне, що члени Громади реалізували кілька видавничих проектів, про що йшла мова у попередньому розділі, однак таборяни були вкрай незадоволені безконтрольністю дій даної організації, про що саме йшлося у статті.

Після переїзду 4 грудня 1920 р. підрозділів 4-ої Київської та частини особового складу 3-ої Залізної стрілецьких дивізій до табору Александрів Куявський, вже за два дні потому було засновано таборовий кооператив. На перших зборах було вирішено видавати свій часопис, який отримав назву «Зірниця» («часопис кооперації культури та освіти»). Усього вийшло 7 чисел (останній № 7 – 15 травня 1921 р.).

До редколегії входили члени таборового кооперативу: поручник І. Липовецький (редактор), сотник Л. Козар (відповідальний редактор), П. Корчак-Жидачівський (редактор відділу мистецтв). Усі матеріали для друку в часописі редакція просила надсилати на адресу – табір Александрів Куявський, частина № 6, барак 8, кімната 17.

Перше число журналу вийшло 15 січня 1921 р. (див. додаток К) Часопис мав виходити двічі на місяць, але фактично від № $\frac{3}{4}$ (див. додаток К. 1) був щомісячним виданням. Формат «Зірниці» становив 18x22 см, тираж – 40 примірників. Перший і наступний номери коштували 30 м. п. (окрім № 6, вартість якого становила 15 м. п.), передплата на місяць була встановлена у 50 м. п. Журнал друкований,

однак тиражувався на шапірографі. На обкладинках усіх номерів містилася подяка генералу М. Безручку за сприяння у виданні та заклик: «Єднайтесь біля нашої “Зірниці”. В єднанні сила. Хай буде наша “Зірниця” дійсною зірницею в кожному непривітнім житті» [142].

Редколегія визначила своїм завданням згуртування українського вояцтва. Патроном видання став валлійський філософ, соціаліст-утопіст XIX ст. Роберт Оуен, портрет якого було розміщено на обкладинці № 1. У своєму вірші-зверненні до читачів поручник Назар Обідзінський писав: «Тінь могуча Овена (треба Оуена – *авт.*) встала перед нами, з завданням повести нас іншими шляхами» [225, с. 1].

Як зазначалось на сторінках журналу, участь у кооперативному русі у війську дозволить набути вояцтву досвід у майбутнє цивільне життя. Видавці у вступній статті зазначали, що кооперація повинна стати тим центром, який мав би всі потрібні засоби для організації громадського життя таборян [142, с. 2]. Основною метою часопису і було ознайомлення читачів із роботою таборового кооперативу і залучення до нього нових членів. Журнал призначався перш за все для інтернованих старшин та козаків. «Вітаймо нову “Зірницю”, – закликав автор однієї зі статей Г. Гладкий, – що появляється на вкритім грізними хмарами небі нашого життя» [90, с. 3].

Більша частина статей була присвячена аналізу доцільності та значенню діяльності кооперативів у таборах та Україні в цілому, а також історії їх заснування. Серед них статті Досича «Кооперація шлях до соціалізму» [106, с. 14-17], «Сільське господарство на Україні і кооперація» [107, с. 13-18; 108, с. 27-34], Галайди-Полякова «Як засновувався у таборі кооператив» [89, с. 18-20], Г. Гладкого «Кооперативи чи засоби наживи» [91, с. 35-38]. Автори у своїх статтях часто спиралися на досвід та здобутки англійських робітників. Зокрема, на сторінках № 2-3/4 була представлена ґрунтовна стаття І. Липовецького «Рочдельські правила в основі сучасної кооперації» [165, с. 19-20], в якій розглядалась історія заснування перших кооперативів Англії та правила ткачів з м. Рочдель, принципи діяльності яких були покладені в основу сучасних кооперативів. Як писав автор статті –

«могутнє дерево кооперації розросталось тільки своїми гілками на всі боки, коріння ж залишилось теж саме, а це коріння посадили Рочдельські піонери» [23, арк. 20].

Журнал містив постійні рубрики «З таборового життя», «Відділ мистецтва», «З газет та журналів», «Листування», які завжди були наповнені різноманітними повідомленнями.

Перша рубрика була присвячена огляду таборового повсякдення інтернованих у таборі Александрів Куявський. Вона також мала постійну підрубрику «Культурно-освітня праця 6-ої Січової та 4-ої Київської стрілецьких дивізій». З неї можна дізнатись про діяльність спортивного товариства «Січ», таборової співочої секції, драматичного товариства ім. М. Садовського, відкриття таборового кінотеатру, улаштування шкіл для неграмотних козаків, відкриття курсів (культурно-освітніх інструкторів, кооперативних, театральних, англійської мови), специфіку функціонування таборового шпиталю тощо. У рубриці наводилась інформація про створення та поточну роботу таборової стрілецької студентської громади. Неодмінним правилом було уміщення звітів про діяльність таборового кооперативу та результати засідання Громади студентів 3-ої Залізної стрілецької дивізії.

Ще однією не менш інформативною була рубрика «Відділ мистецтва» (див. додаток К. 2). У розміщеній тут статті «Мистецтво і політика» [253, с. 24-28], підписаної псевдонімом Приворотний, був поданий огляд впливу політичної ситуації в світі на зміни у мистецтві різних народів. Автор починав свій огляд від античних часів, і наводячи уривки з міфів Давньої Греції, він стверджував, що будь-який міф має під собою конкретну подію чи явище і відображає стан суспільства на даний момент. Порівнюючи мистецтво Заходу та Сходу, автор звертав увагу на те, що відсутність еволюції у мистецтві Азії була пов'язана із присутністю режимів диктатур у державах цього континенту [253, с. 24-26]. Наступна частина його розвідки була присвячена ситуативним змінам поетичної творчості під впливом різноманітних політичних чинників.

Чільне місце у рубриці відводилося огляду розвитку українського театрального мистецтва. Зокрема, у № 3/4 представлена ґрунтовна стаття Марченка

«Національний театр» [177, с. 32-35]. Автор слушно вважав, що саме з національного театру почалося національне культурне відродження; український театр зміг пережити часи царського терору і тепер має стати опорою для духовного самоствердження українців. «Нехай в теперішню, одну із найдраматичніших сторінок нашої історії, створить він величні драми і піднесе наш дух до нових шукань[...], національний театр має відігнати усяку тінь[...], і освітити шлях до світлого майбутнього» [177, с. 32-35]. Авторству Марченка також належить оглядова стаття «Драматизм у сучасній Українській поезії», що була надрукована у № 6 [176, с. 9-14]. Також у рубриці наводилися рецензії на вистави таборового театру (серед них – рецензія Г. Гладкого на першу виставу драматичного товариства ім. М. Садовського «Перехіврили» [93, с. 29-31]).

У рубриці «Листування» зазвичай подавали листи від інших таборових кооперативів та відповіді на них редакції (зокрема, № 5 містить лист від калишського кооперативу [144, с. 57]), а також звернення читачів.

На сторінках часопису були представлені художні твори: оповідання невідомого автора «Зшитка спогадів» [142, с. 10-13], «Малюнок з життя повстанців» [286, с. 4-8] Сірка, нариси «Ідейність і нагорода» [254, с. 5-8] Приворотченка, «Прелюдія» [145, с. 3-4], фейлетон Дмитра Барченка «Верх соціалізації» [46, с. 44-46]. Поетичні твори були представлені віршами Обідзінського («Зірниця», «Пригадаймо Україну») [142; 143], Б. О. «Вірте в Воскресіння» [40, с. 5], Романченка «Не зітхайте, а працюйте» [23, арк. 98 зв.]. Майже у кожному числі друкувалися вірші М. Оверковича зі збірки «3 пісень неволі». Також була опублікована його ілюстрована історична поема «Іван Гонта» [23, арк. 65-75].

П'ятий випуск був присвячений роковинам з дня смерті Т. Шевченка. У ньому містилося багато ілюстрацій до біографії та творів Т. Шевченка, його портрети, зокрема, малюнок Савича. Також статті присвячені життю та творчості митця, дописи та рецензія на святкування роковин Шевченка у таборі.

Журнал, як і зазначалося на звороті обкладинки, містив багато ілюстрацій, віньеток, карикатур, різних статистичних таблиць. Поява «Зірниці» була позитивно

сприйнята редколегією «Нового життя», та навіть сатиричний «Окріп» виданню ні в чому не дорікав.

На сторінках «Зірниці» голова кооперативу І. Липовецький неодноразово звертався до таборян з проханням підтримати його діяльність та брати участь у роботі кооперативу. У № 3/4 йшлося, що члени кооперативу відмовляються брати активну участь у роботі кооперативу і часто пропускають збори колективу [23, арк. 37], а також не подають вчасно звіти про діяльність кооперативу для друку у «Зірниці». З цим можна пов'язати те, що тематичне наповнення № 6-7 відрізняється від попередніх номерів більшою кількістю енциклопедичних дописів, спортивних та культурних новин, та зменшенням статей про діяльність кооперативу. В їх числі були, зокрема, представлені статті «Історія боксу», «Найдавніші часописи світу» [23, арк. 97-98 зв.] (№ 6), розгорнута стаття про діяльність голови Ради міністрів Франції Арістіда Бріяна, що була перекладена з французької Герлітом [23, арк. 112-116], про дослідження рентгенівського випромінювання та заснування ордену масонів у США (№ 7).

Восьмий номер планувалося випустити повністю у типографському виконанні, однак ймовірно за відсутності ідейної підтримки серед таборян та таки браку коштів, видання журналу було припинено і № 7 став останнім. Це припущення підтверджує сатиричний нарис, опублікований у рубриці «Замість фейлетону», в якому автор, із жалем, зазначав, що більшість таборян лінуються читати часописи і «роблять це з більшою охотою якщо у часописі багато малюнків або твір якогось знайомого, [...] а ще жаліють на нього грошей» [145, с. 6-9]. Позиція автора зрозуміла, адже він був співробітником «Зірниці» і переймався відсутністю зацікавленості таборян в існуванні часопису. Однак це можна пояснити психо-емоційним станом, в якому перебували інтерновані. Для можливості відволіктись від сумних думок звичайно найкраще підходили гумористично-сатиричні видання, зокрема, «Окріп», або літературні, які давали можливість навпаки виходу емоцій за рахунок можливості розділити загальний смуток з побратимами (вірші, спогади, оповідання тощо). «Зірниця» була повністю виготовлена у типографському виконанні та мала ілюстрації, однак це було

спеціалізоване видання, присвячене саме діяльності кооперативу. Звичайно журнал містив рубрики відведені огляду мистецтва та поодинокі зразки літературної творчості, але ймовірно, у порівнянні із загальним наповненням їх було недостатньо для популярності часопису серед таборян.

Л. Бачинський зазначив що у таборі вийшло друком сім чисел обсягом 8 сторінок гумористичного журналу «Промінь» (тиражувався на шапірографі). За даними автора, його видавництвом займався гурток стрільців 6-ої Січової стрілецької дивізії, редактором був юнак Кухарський. Один примірник коштував 20 м. п. [145, с. 6-9]. Однак жодного примірника до сьогодні ще не віднайдено.

У таборі від самого початку інтернування було налагоджено активний видавничий процес. Незважаючи на тяжкі умови таборового повсякдення силами видавничих осередків 4-ої та 6-ої Стрілецьких дивізій було видано 9 часописів («Нове життя», «Український стрілець», «Альманах», «Релігійно-науковий вістник» були повністю у типографському виконанні). Друкарня 6-ої Січової стрілецької дивізії мала, у порівнянні з іншими дивізійними друкарнями гарне облаштування. Звичайно для забезпечення високої якості продукції та великого тиражу часто не вистачало паперу, однак видавці отримували фінансові і матеріальні пожертви від благодійної організації УМСА та небайдужих читачів.

3.2. Пресові органи 1-ої Запорізької стрілецької та Окремої кінної дивізій у таборі Вадовиці

У таборі інтернованих вояків Армії УНР у Вадовицях були розміщені 1-ша Запорізька стрілецька дивізія (після передислокації з Пикуличей) та Окрема кінна дивізія (перебувала у таборі лише до початку весни 1921 р.), також у таборі розміщувалася «Кам'янецька Піша Юнацька Школа» та окремі невеликі відділи Армії УНР [392, с. 126].

Тут також видавалися часописи різноманітного спрямування: літературно-наукові, літературно-гумористичні, гумористично-сатиричні. Одним із таких видань був літературно-науковий тижневик «Запорожець». Перший номер часопису Війська Запорожського (так підписувалась редколегія 1-ї Запорізької

стрілецької дивізії) надрукали у таборі Пикуличі у грудні 1920 р. заходами культурно-освітнього відділу (див. додаток Л). Матрицю першого номеру виготовили вручну та скопійовали на шапірографі. Посаду відповідального редактора обіймав Л. Лазаренко.

У 1921 р. вийшли другий (лютий) і третій (березень) (див. додаток Л.1) випуски журналу тиражем у 240 примірників [333, с. 206]. Обсяг № 2 становив 36 сторінок, № 3 – 28 сторінок розміром 21x30 см.

У підзаголовку містилась інформація про щотижневий вихід часопису, але через брак коштів номери виходили приблизно раз на місяць. Друге і третє число «Запорожця» було надруковане на машинці та розтиражовано на шапірографі. Більшість сторінок містили ілюстрації [371, с. 63].

У № 1 редколегія окреслила мету і завдання часопису: «Щоб розворушити думки, не дати духовно загинути молодим силам і уможливити працю на літературній ниві Культурно-освітній відділ Війська Запорожського вирішив заснувати орган “Запорожець”. Несіть же по силі змоги свою працю до “Запорожця”. Нехай він буде історією нашого життя, осередком біля якого гуртуватимуться борці за державну незалежність України» [132, с. 1].

Другий випуск часопису був тематичним та починався з привітання до Нового Року і зверненням редакційної колегії до односторонців: «Спонукані силою історичних подій, ми підняли жовто-блакитний прапор в такий мент, коли наш власний нарід тільки почав пробуджуватись від важкої національної летаргії» [12, арк. 5]. Номер наповнений віршами, малюнками на новорічну та різдвяну тематику, а також настановами на новий рік.

Інформацію, подану в часописі, можна згрупувати за кількома рубриками. До першої слід віднести поезію вояків. На сторінках «Запорожця» представлені вірші Безщасного «Смуток» (№ 1), А. Корнійчука «Запорожці» (№ 1) «До кобзаря» (№ 2), В. Долі «Під Новий рік», «Просвяткував спокійно» (№ 2), М. Осики «На свят вечір у матері», «Шлях широкий перед нами» (№ 2), «Навздогін», «Спомини з кращих днів» (№ 3), М. Сергієнка «Надія» (№ 3), М. Апова «Запорожець» (№ 3) та ін.

Другу рубрику можна умовно назвати нариси з життя інтернованих, в якій вміщені рефлексії вояків щодо перебування у таборі. Зокрема, статті «В сумраках життя» Діміча (№ 2), «В колючих обіймах» автора, що творив під псевдонімом Брам (№ 2), який розмірковує про значення і важливість суспільної думки у формування особистості, «Вспомини з кращих днів» М. Осики (№ 3).

Третя постійна рубрика була представлена дописом «Військовий нарис Міко», де подані статті автора, який писав під псевдонімом Міко, присвячені темі «Руйнація запілля».

Четверта рубрика «Театр і музика». Зокрема, у другому номері часопису в ній автор «Б» аналізував постановку Григорія Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці» у таборовому театрі, що відбулась 1 січня 1921 р. [12, арк. 19].

П'ята рубрика «Гумор і сатира». У № 2 подається сатиричний опис автора Брама про зміст журналу «Жало». Шосту рубрику «Дещо про кооперацію» вів «Старий Кооператор», у ній друкувалися статті про історію кооперативного руху.

Позитивний відгук на часопис «Запорожець» було опубліковано у газеті «Воля». «Тут і “передова” (вступна стаття – *авт.*) про кризу “тарнівського кабінету”, тут і поезії бараків, тут і повісті й оповідання з військового життя на фронті, тут знайшли собі місце навіть таборіві кооперативи і “накачують” несвідому масу ідеями Роберта Овена. Є в “Запорожцеві” навіть відділ критики і бібліографії, при чому цій критиці підлягають лише ті видання, які належать до “кустарних”. Взагалі часопис цікавий не тільки літературним матеріалом, але й мистецьким своїм виглядом, бо майже кожна його сторінка прикрашена спеціальними малюнками до тексту, або заставками та віньєтками, виконаними при допомозі хімічних атраментів (чорнил, фарб – *авт.*)» [148, с. 78]. Дійсно часопис мав якісне оформлення, цікавий матеріал, своє коло читачів, однак після переведення інтернованих до Стшалкова, через брак коштів його видання було припинено.

Ще одним часописом культурно-освітнього відділу 1-ї Запорізької стрілецької дивізії була газета «Запорожська думка» (див. додаток М). Перше число вийшло 1921 р., ймовірно в січні. За перший рік видання світ побачило 36

номерів (з них 29 були видані у Вадовицях, а наступні у таборі Стшалково), за другий рік № 11 став останнім. У переважній більшості формат газети становив 23x31 см, але деякі числа тиражувались у розмірах 26x37 см (№ 22, 1921 р.), 31x47 см (№ 3/4, 1922 р.). Польський дослідник О. Вішка подає інформацію про тираж видання 690 примірників, що видається цілком можливим, адже обсяг газети зазвичай становив 4-6 сторінки. Спочатку один примірник коштував 5 м. п., однак № 20 вже коштував 6 м. п. Передплата на місяць становила 35 м. п., за кордон – 80 м. п. Редакція просила надсилати матеріали до табору Вадовиці, а після переїзду восени 1921 р. до Стшалкова – їх належало адресувати в друкарню 1-ї Запорізької стрілецької дивізії (відділення табору № 3, барак 48). Відповідальним редактором часопису був Л. Козар.

Спочатку газета виготовлялася вручну і тиражувалась на шапірографі, але вже з № 11 (5 червня 1921 р.) стала друкованим виданням. Ось як описували цю подію видавці на сторінках газети: «Друкарська машинка! Це той неосяжний ідеал, про який лише мріють багато з таких “Думок”, що тут на еміграції родяться, вмірають і знову родяться і знову вмірають. Ми радіємо за нашу друковану “Думку”, радіємо як діти або[...] як господар, що спромігся на превелику силу придбати коня» [133, с. 1]. До липня 1921 р. «Запорожська думка» виходила два рази на тиждень – у середу та неділю, від № 19 (6 липня) лише у середу; у Стшалково – один раз на тиждень у різні дні.

Починаючи від № 19 1921 р. під назвою почали вмішувати редакційне гасло: «Дисципліна та єдність – перш за все». Також на шпальтах газети з’являлися й інші гасла: «Тільки меч, а не слова – здобуде нації права» (№ 29 від 28 вересня 1921 р.), «Тільки в жорстокій кровавій борні здобудемо волю собі!» (№ 31 від 30 жовтня 1921 р.), «Запорожці! Надію тримай! Бо вже чуєм там гай, спів чарівний “Вставай!”» (№ 32 від 10 листопада 1921 р.).

Часопис видавався на кошти таборового кооперативу «Запорожець» та пожертви від небайдужих. Важливою для нього була й підтримка таборового відділу УМСА, і зокрема, матеріальна допомога, яка була надана його керівником Сіргієвським – 500 друкарських аркушів [140, с. 1].

Видавці весь час намагалися покращити якість свого часопису, про що свідчить відгук редакції «Нове життя» про № 20 «Запорозької думки», в якому містилася констатація того, що дизайн номеру та його зміст значно покращилися [137, с. 2].

Газета містила постійні рубрики, зокрема: «Преса», в якій подавався огляд насамперед польської та української (у т.ч. й таборової) періодики. Найчастіше наводилися витяги з новин газет «Українська Трибуна», «Робітник», «Przymorze», таборових «Наша зоря» та «Нове життя».

Інформативними були рубрики «Вісті зі світу» та «Таборове життя». В останній часто подавалась інформація про культурно-освітню працю в таборі, й зокрема, про діяльність таборового театру. № 11 містив рецензію на виставу «Помста жидівки» А. Козич-Уманської, яка відбулась 1 червня 1921 р. у Вадовицях. Обурення рецензента викликав головний персонаж вистави отаман Коршун, який на його думку, був створений за прикладом «московського більшовика минувшини Стеньки Разіна». Автор замітки, із розчаруванням, наголошував, що дуже шкодує, що творці вистави створюють таких не характерних для українців персонажів, адже «серед українського народу таких чудовищ, які мордували б людей от так собі із-за грошей не було й не має». Однак про саму постановку вистави враження все ж залишилося досить позитивне [133, с. 4]. Також друкувалися відгуки про діяльність благодійних організацій у таборах, передусім УМСА та інформація про заснування та діяльність кооперативу «Запорожець».

У рубриці «Листи до редакції» зазвичай публікувалися звернення з проханнями читачів. Одним з таких був анонімний лист від підхорунжого однієї з частин 1-ї Запорізької дивізії, в якому він звертався до редакції з проханням надрукувати заклик до козаків табору не розмовляти «московською мовою», а також вжити заходів щодо заборони «московської лайки» [137, с. 4].

У № 28 редакція закликала надсилати листи і матеріали до друку про життя таборян, їхні думки, враження, переживання. Це було пов'язано з виїздом більшості інтернованих із дивізії на заробітки, і як писав головний редактор: «І стало тут за дротами ще сумніше, ще тяжче» [139, с. 1].

Багато статей належать таборянину, який підписувався «Міко» («Страшний суд буде», «Пам'яті мучеників», «Наша справа», «Зимовий похід війська Запорозького»). Також у часописі друкували матеріали Л. Бачинського, Л. Уенерського, Беззубого, І. Дубового, Сікача, М. Рябоконея, Є. Маланюка, А. Коршнівського, Н. Дишлевського, Зогоровця. Автори статей велику увагу приділяли становищу емігрантів, цьому, зокрема, присвячені статті «Політична еміграція» № 13, «Більше витривалості» № 17, «Наші болячки» № 29. Автор статті «До переселенців» закликав не поспішати виїздити до Чехословаччини, застерігаючи, що чехи, на його думку, завжди прихильніше ставилися до росіян, а не до українців. «Москвофільство. Ви там у найкращому випадку будете наймитами» [138, с. 2].

Зразки художньої творчості були представлені віршами Л. Козаря («Пам'яті борця», «Україні»), Олександра Олеся («Народним лицарям, уславленим боями»), оповіданнями Дімича («Залізом і кров'ю»), М. Б-к («Вечір в таборі»), п'єсою А. Павловського («На хвилях») та ін.

Видавалися тематичні номери, зокрема, № 12 (8 червня 1921 р.) був присвячений 5-им роковинам з дня смерті І. Франка, а № 3-4 (10 березня 1922 р.) було видано з нагоди роковин Т. Шевченка. На особливу увагу заслуговує № 35 (6 грудня 1921 р.), присвячений пам'яті загиблих під час Першого зимового походу. Випуск було повністю надруковано червоною фарбою (окрім присвяти на першій сторінці).

Редакція видала № 5 (18 березня 1922 р.) та № 6 (13 квітня 1922 р.) у вигляді одноднівки – без зазначення причин цього. П'ятий номер містив статтю «Рятуйте їх», присвячену проблемі поширення туберкульозу в таборах. У ній автор закликав до нагальної потреби створення таборового органу для допомоги хворим та звертався до усіх культурно-освітніх установ, буфетів, кафе та кантин з проханням надати посильну фінансову допомогу з метою вирішення цього питання. Особлива подяка висловлювалася струнній оркестрі під керівництвом Захарчука, яка дала благодійний концерт для збору коштів на ці потреби [141, с. 1]. У № 6 було

надруковано невеличку статтю «Конференція в Генуї», новини зі світу та рубрику «Таборове життя». Обсяг обох одноднівок становив дві сторінки.

Редактор часопису «Зірниця» Л. Козар вважав за потрібне розпочати видання альманах української військової еміграції «З неволі». Свою пропозицію він виклав у листі від 15 липня 1921 р. до культурно-освітнього відділу 6-ої та 4-ої Стрілецьких дивізій. Метою нового видання мало стати увічнення подвигів героїв національно-визвольних змагань за незалежність України [6, арк. 285-285 зв.]. У своєму листі Л. Козар наголошував на необхідності підтримки цього видання усіма таборовими спільнотами українського вояцтва. Далі автор просив надсилати свої коментарі та поради щодо наповнення та структури альманаху. На думку, редактора найкращим місцем для видання був би Александрів Куявський, адже там функціонувала досить укомплектована друкарня, на відміну від тієї, що у Вадовицях. Але цю ідею не було підтримано з самого початку – напевно що через, те, що подібні часописи вже існували

На початку літа 1921 р. у таборі Вадовиці культурно-освітнім відділом Запорожської дивізії також планувалося розпочати видання спеціального військово-фахового тижневика під назвою «Сурмач». Було надруковано план-проспект видання, розроблений відділом Головного Управління Генерального Штабу, в якому було вказану напрям часопису, завдання та змістове наповнення [6, арк. 88]. Метою видавців «Сурмача» було виховання свідомого вояка-українця як оборонця ідеалів самостійної соборної України. Наступним важливим аспектом мало стати піднесення рівня фахової освіти особового складу Армії УНР відповідно до вимог сучасної військової науки. Велика увага мала приділятися встановленню тісного зв'язку між військом та запіллям, армією та цивільним українським громадянством. Також наголошувалося на потребі збирання усіх матеріалів, які би стосувались історії визвольної боротьби та історії дивізій.

Основним завданням журналу було національно-патріотичне виховання інтернованих Армії УНР та цивільних, дослідження української військової історії задля встановлення певних традицій в армії, дослідження розвитку даної справи в інших країнах, освітлення для громадянства воєнних питань та їх популяризація

освітлення політичних та суспільних проблем крізь призму національної парадигми. Наповненням для тижневика мали стати різноманітні політичні та історичні статті, нариси, спогади, мемуари, оповідання, наукові розвідки, статті про військовий побут, матеріали про бойове минуле українського народу, статті присвячені огляду новинкам науки і техніки, організації війська. Обов'язковими розділами мали стати «Листування з читачами», «Гумор та сатира», рубрика присвячена огляду та поясненню змісту наказів, розпоряджень, військових законів тощо. У журналі мало знайтись місце й для висвітлення та аналізу подій Першої світової війни.

Влітку 1921 р. відбулося кілька засідань утвореної для підготовки часопису редколегії, до якої входили Юрій Отмарштайн, В. Євтимович, П. Опаренко. Загальна управа Військового міністерства УНР 5 серпня 1921 р. звернулася до І. Шендрика з проханням повернути усі надіслані ними матеріали [345, с. 52].

Дослідниця Н. Сидоренко дійшла до висновку, що тижневик «Сурмач» так і не вийшов, однак схожий задум було втілено у часописі «Військова думка», що виходив у Ченстахові. Однак дисертантка має всі підстави для заперечення такого припущення, адже № 1 «Військової думки» вийшло 15 лютого 1921 р., тобто ще до появи ідеї видання «Сурмача».

Виданням журналу «Аванс» займався культурно-освітній відділ Окремої кінної дивізії (див. додаток Н). Головним редактором був І. Гавришко. На обкладинці зазначалось «виходить, коли хоче». Формат журналу становив 20x34,5 см. Ціна була договірною. Журнал друкувався на машинці та тиражувався на шапірографі, титульна сторінка оформлювалась вручну. Інформація про кількість накладу була відсутня, швидше за все вона була невеликою, так як редакція не мала жодної фінансової підтримки і зверталася до читачів з проханням «після прочитання передати в дальші чесні руки, особливо дбати, щоб не нищівся» [38].

Місце виходу першого числа невідоме. Прижмуренко вказував, що «Аванс» виходив у Пикуличах, та О. Вішка піддав цю інформацію сумніву, так як видавець журналу в січні 1921 р. потрапив одразу до табору у Вадовицях. Як зазначає

польський дослідник, якщо № 1 вийшло у 1920 р., то очевидно у перехідному таборі. Загалом, до середини 1921 р. було видано щонайменше шість номерів.

Мету створення журналу «Аванс» редакційна колегія окреслила у вступній статті: «Кров козака бурлить[...], щоб дати розвагу нашому вояці[...] випускаємо «Аванс»[...]. Маємо на меті видавати наш журнал аполітичним, як то належить водитись кожному війську, особливо будемо обережні щодо будь-яких хибних осіб нашого військового “товариства”» [37, с. 1]. Проте повністю оминати політичні теми видавцям не вдалось. Зокрема, у статті «Наші справи» Безрадного були викладені чутки про створення нової Директорії. Автор зазначав, що «контрреволюціонери Петрушевичі, Андрієвські, Швеці та Макаренки залишили її [Директорію – *авт.*] на проізвол судьби, але це ще не значить, що нам потрібна нова» [37, с. 3]. Стаття завершувалась твердженням, що без воїнів УНР утворити державу неможливо: «Ні, бідолашки, помиляєтесь, без нас нічого не вийде. А тому геть зневір'я!».

Журнал мав кілька рубрик, зокрема, «Що чувати в світі», «А що роблять наші земляки», «Радіо та телеграми», «Оголошення», «Поштова скринька», «Новини».

Рубрика «Що чувати в світі» на початку подавала лише гумористичні новини. Зокрема, у № 1 друкувалися замітки про те, що на з'їзді у Женеві делегація з Аргентини погрожувала Лізі Націй землетрусом за не виконання висунутих умов; або про те, що Італія та Югославія «зложили якусь умову проти якогось короля» [37, с. 8] та ін. Проте, у № 5 у даній рубриці представлена аналітична стаття про політичне становище Росії. Подібною була рубрика «Радіо і телеграми», в якій відомості зі світу супроводжувались дотепними коментарями членів редколегії.

Періодично з'являлась рубрика «Офіційний відділ», яка містила витяги з наказів, різноманітні інструкції, офіційні оголошення, догани тощо. Зокрема, у № 1 опубліковано наказ від грудня (без зазначення конкретної дати – *авт.*) 1920 р. про відвідування вояцтвом дезінфекційних камер, на що редакція подала свій коментар, закликаючи ні в якому разі не водити до них інтернованих [37, с. 5].

Також на сторінках «Авансу» часто зустрічалися різноманітні вірші. Зокрема, вірші «Гімн запорожцям» та «Мрії за дротом» Олесея Нечуя, вірші невідомих

авторів «Не у гості до поляків», «Кендюх та бунчужний стали міркувати». У № 1 надруковано іронічний вірш «Символ віри», який було складено на кшталт однойменної молитви, який починався словами «Вірую во єдиного – перед всіма винного...». Статті «Консолідація сил» та «Наші перспективи» (подані у № 5) були присвячені огляду становища української еміграції. Рідко друкувалися малюнки. Зокрема, у № 1 подано карикатуру «Наші герої».

Дописувач газети «Воля» охарактеризував «Аванс», як «звичайнісінький собі гумористичний часопис. Літературний матеріал далеко слабший того, що у «Запорожцеві», що можна пояснити хіба що тим, що зараз у таборах взагалі не до сміху. Тільки всього, що одна назва може де-кого розсмішити, бо слово “аванс” між військовими має не аби яке значення (ймовірно, автор допису натякає, що в армійському жаргоні слово «аванс» – означало чоловічий статевий орган – *авт.*)» [148, с. 78].

Культурно-освітнім відділом Окремої кінної дивізії також було видано додаток «Волоховщина» до № 5 журналу «Аванс» обсягом 14 сторінок (див. додаток Н. 1). З роками фарби вицвіли, тому не весь матеріал можливо прочитати. Обкладинку було мальовано вручну. Додаток містив оцінку діянь отамана Омеляна Волоха та подібних до нього осіб, що й зумовило вибір назви. Слід зазначити, що отаман О. Волох восени 1919 р. поцупив касу військ Армії УНР та зі своїм відділом перейшов на бік більшовиків [333, с. 179]. «Ця груба, політично нечесна, державно незріла людина[...], безкарно та безперешкодно провадила свою діяльність[...] аж до кінця 1919 р., себто до остаточного свого переходу в лагерь, поневолюючи нашу людяність, Московських комуністичних наїзників» [87, с. 2]. Таким чином, термін «волоховщина» став використовуватись як синонім зради, підступності та віроломства. Як зазначають видавці, «волохами» стали називати «осіб грубих, нечесних, котрі в вирішальні моменти зраджували як Волох, або дбали тільки про своє» [87, с. 2]. Закінчувалась стаття висновком, що всі наклепи та наговори, які лунають і очорняють ім'я запорожців належать тим, «хто йдучи за одно з Волохом залишився тут, щоб остаточно доконати нас» [87, с. 14].

Українська дослідниця Н. Сидоренко дуже влучно характеризує даний додаток, як «суцільний художньо-публіцистичний матеріал, де осмислюється політична ситуація і національна кон'юктура через образ козака Волоха» [345, с. 21].

Нерегулярно виходив летучий таборовий гумористичний журнал «Грімаса». Перше його число вийшло у 1921 р. і було одразу конфісковано. На звороті, повторно випущеного, першого числа було вміщено маленьку карикатуру «Конфіскація журналу “Грімаса”» [24, арк. 51]. На обкладинці пізнішого першого числа як місце видання вказано Вадовиці. Однак, де було випущено конфісковане число поки що не відомо. З огляду на те, що відповідальним редактором «Грімаси» був Д. Левицький, який також був редактором журналу «Окріп» в Александрові Куявському, можна зробити припущення, що перший номер «Грімаси» було видано у цьому ж таборі.

Дослідник С. Наріжний помилково вказував назву журналу як «Гримаєв», невірно витлумачивши останні дві літери. Його помилку повторив Є. Місило [353, s. 20], проте у «Бібліографії української преси в Польщі (1918-1939) і Західньо-Українській Народній Республіці (1918-19)» 1991 р. назва вже була виправлена.

Видавництвом журналу займався культурно-освітній відділ 4-ї Київської дивізії, а редагуванням – ініціативна група тієї ж дивізії. Формат журналу становив 21x17 см. Часопис набрано на машинці та розтиражовано на шапірографі.

У статті «Юмористичний журнал» редакція у притаманній гумористичним виданням манері, подала певну інформацію про своє видання. Зокрема, зазначалося, що «Грімаса» це не щоденне і не щотижневне видання, а подібне до «вимогових відомостей на платню воякам армії У.Н.Р. – складається, коли є потреба в грошах» [24, арк. 50]. Ціну та умови передплати видавці вирішили не вказувати, але охоче закликали надсилати свої матеріали до друку.

У зверненні до читачів редакція писала: «Шановні “Грімаси” вилітають несподівано, майже не знаючи своїх родителів. Це дитя виховане випадково, яке обережно і спотикаючись виходить на світ Божий» [24, арк. 50]. Далі автори висловлювали свої сподівання, що люди не залишать журнал без уваги та

підтримки і нададуть усе необхідне для його подальшого існування «хоча б у розмірі козацького пайка».

Ось як закликали на сторінках журналу самі творці читачів до співпраці та допомоги: «“Грімаса” – живе натхнення, то дар неба. “Грімаса” просить хліба, бо їсти треба» [24, арк. 45] або «“Грімаса” – юмористичний журнал. Серед безнадійності і смутку – веселий промінь. Скоріш, Шановні, під його теплий ласкаючий світ» [24, арк. 50].

Починалося перше число сатирично-гумористичним віршем «Барачне життя». У ньому невідомий автор описував один день із життя інтернованого старшини: «Ранок в старшинськiм бараку, темно і зимно. Встають наші славетні вояки каву без хліба всі п'ють...» [24, арк. 44].

Перше число містило вірші «Етюд», «Біда, так біда», «Егофутуризм», гуморески «Драма в театрі» та замальовку «Шлюбний лист», рубрики «Телеграми» та «Оголошення». В останній друкувалися гумористичні звернення від жителів табору. Зокрема, мешканці бараку № 13 шукали чайничок з вушком, аби вішати на гачок, артисти таборового гуртка запрошували боксерів на вистави таборової групи та ін. О. Вішка припускав, що «Грімаси» вийшло більше ніж одне число, однак дані примірники поки що не віднайдені.

Силами 1-ї Запорізької дивізії тиражувався на шапірографі написаний від руки сатирично-гумористичний журнал «Жало». Питання місця виходу «Жала» залишається дискусійним. Такі автори як М. Литвицький [168, с. 2], Прижмуренко [255, с. 23], С. Наріжний [340, с. 35], А. Животко [335, с. 281], Є. Місило [353, с. 28], «Енциклопедія українознавства» [363, с. 480] вказували місцем видання табір у Вадовицях.

Проте І. Срібняк [347, с. 64] та Н. Сидоренко, спираючись на дані ЦДАВО України, зазначали місцем видання Пікуличі. «У Пікуличах у старшинському бараці поширювано сатиричний журнал “Жало”»³, підтверджує свої дані Н. Сидоренко, посилаючись на «Наказ по групі інтернованих українців табору

³ Н. Сидоренко посилається на документ, який знаходився у ЦДАВО України. Ф. 2439. Оп. 1. Спр. 189. Арк 13, однак дисертантка його за вказаною сигнатурою в архіві не віднайшла.

Пікуличі» генерала Гаврила Базильського від 12 січня 1921 р. Генерал наказує «негайно припинити вихід журналу “Жало” за несуразний зміст статей». Жодного примірника віднайдено не було.

Спираючись на подану вище інформацію, можна зробити висновок, що журнал спочатку видавався у таборі Пікуличі, а після передислокації вояків продовжив виходити у Вадовицях. У вадовицькому «Запорожці» у рубриці «Гумор і сатира» було опубліковано гумористичне оповідання про те, як на написання цього оповідання автора надихнув журнал «Жало». Свої враження він описує так: «Пам’ятаю, як прочитав “Жало”, то в мене в першу хвилину було таке враження, ніби мене теля мокрим хвостом по пиці мазнуло. От з того часу напала на мене писачка» [12, арк. 20]. Далі автор жартома розмірковував, щоб сталося, якби видавці «Жала» потрапили до Австралії і скільки б цікавого матеріалу вони б знайшли для свого журналу. Насамкінець автор повідомляв, що нібито на наступний день після виходу «Жала» до нього підбігали таборяни зі свічками і просили підказати, де знаходиться його редакція. Адже у вступній статті видавці обіцяли «розігнати темряву, яка огорнула мешканців табору» [12, арк. 21 зв.].

У таборі Вадовиці 25 травня 1921 р. вийшло одне число військово-літературного журналу «Юнак». Його виданням займалась колегія Військової юнацької школи. Ціну і тираж не було вказано, формат часопису становив 22,5x33 см. Деякі матеріалу у журналі «Юнак» були надруковані, а інші написані від руки та відбиті на шапірографі.

Завдання часопису видавці сформулювали в такий спосіб: «З початку існування нашої військової школи, між юнаками плекається мрія про найближче духовне сполучення з військовими частинами і громадянством України[...]. Таким виявленням нашої думки може бути військовий журнал[...]. Юнацтво знайшло необхідним здійснити свою мрію, приступити до видання літературно-військового журналу “Юнак”» [333, с. 326].

У першому числі опубліковані поезії Леоніда Шиша, І. Яблонського, В. Запонюка. Редакція журналу пообіцяла уміщувати на його шпальтах власні

твори вояків і наукові статті з військової історії, однак видання журналу було припинено.

Також у таборі у 14 січня 1921 р. вийшло одне число літературно-гумористичного журналу «Кайдани», що було здійснено видавництвом «Просвіта» Кінного полку ім. І. Мазепи [2-ї Волинської стрілецької дивізії] (див. додаток П). Його обсяг становив 32 сторінки, а формат 15x21 см. Тираж і ціна вказані не були. Часопис надруковано на машинці та розтиражовано на шапірографі, обкладинку було виготовлено вручну, а усі помилки редактор виправляв власноруч поверх надрукованого тексту.

У вступній статті до читачів головний редактор наголошував, що потрібно усяк розвивати та жити творчий дух української молоді. Ціль заснування часопису він сформулював таким чином: «Мая на меті цим журналом вплинути поправно на життя козака, а також дати старшинам маленьку розвагу та вплинути на пробудження в них творчого духа[...], я мусив випустити журнал з таким різноманітним змістом. У ньому ви зустрінете поняття, досліди добре відомі старшині, але не відомі козаку, які слід йому знати» [150, с. 1]. У своєму зверненні редактор пояснював, що журнал було видано у дуже складних умовах і тому закликав читачів віднести до його якості з розумінням та підтримати своїми вказівками і матеріалами для наступного числа.

Редакція журналу зверталася до читачів із закликом надсилати свої твори, адресу було вказано у віршовій гумористичній формі, як то притаманно таким виданням: «Барак 13 шукайте, туди папери направляйте: там редакція міститься, бо хвороби не боїться, Микола, але не другий».

Для підпису своїх творів автори використовували ателоніми. Зокрема, автором вірша «Україно, ти страднице велика!» був хорунжий Гр.....ч; статті «Про те як люди навчились писати та печатати» – хорунжий Д.....й, історичного допису «Гетьман Іван Мазепа» – поручник М. Кар.....ч.

У часописі було надруковано уривок «Сум, мов море безкрає» із щоденника хорунжого з ініціалами «А-І-Д.», у якому описувалось його повернення додому та зустріч з дівчиною, у яку він був закоханий.

Рубрика «Науковий відділ» містила статтю «Не одним хлібом живе чоловік», присвячену аналізу значення науки для покращення життя інтернованих. У ній йшла мова про те, що лише за умови адекватних відповідей на виклики часу і весь час оновлюючи свій багаж знань можна досягнути успіху і змінити своє життя на краще: «Хто не бажає злої долі, самої тяжкої праці, той мусить поміркувати про свою освіту. Використуймо час!» [150, с. 14]. Автор закликав усіх бажаючих отримувати знання або поділитися своїми корисними навичками та вмінням, для чого слід було звертатися до відділу «Просвіти» полку Кінного полку ім. І. Мазепи.

У журналі містилось усього два малюнки – козак з кобзою (с. 3) (див. додаток П. 1) та зображення пляшки англійського коньяку з написом «Коньяк англійський – бандероль польська». Редактор планував подавати на сторінках журналу більше малюнків, але не мав для цього належного забезпечення. Видання журналу припинилося за браком коштів.

Культурно-освітній відділ Війська Запорозького видавав ще один часопис – «Думка». Редактором значився Ковтун. Газета виходила нерегулярно. Вийшло 10 чисел, але віднайдено лише № 4 від 21 березня 1921 р. «Думка» представляла собою аркуш паперу, на якому від руки було написано назву, а під нею містилось гасло часопису «Шануйте рідну мову!». Ймовірно перше число вийшло ще у 1920 р. Формат газети 37x53 см, а коштував один примірник 5 м. п.

Інформація про часопис була подана в газеті «Українська трибуна» № 27 1921 р. У рубриці «Життя таборів» голова відділу преси Міністерства преси та пропаганди Уряду УНР в Тарнові Ф. Крушинський писав, що у Вадовицях – починаючи з грудня – було видано 10 чисел часопису «Думка».

Натомість у тій самій газеті, але у № 42 М. Литвицький зазначав у своїй статті «Таборова журналістика», що 10 номерів часопису було видано у Ченстохові. Останню як це місце видання часопису подали у своїх роботах Л. Бачинський, С. Наріжний, Є. Місило, А. Животко. Слід підкреслити, що у таборі у Ченстохові перебували переважно цивільні інтерновані. Як правильно зазначив О. Вішка, якщо «Думка» була інформаційним органом Війська Запорозького, то достовірнішою

виглядає інформація подана у статті Ф. Крушинського та у № 4 самого часопису [367, с. 102].

Є. Місило у своїй праці «Spis tytułów prasy ukraińskiej w drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939» вказує назву ще одного часопису, а саме «Лобурська торбина», який за його даними виходив у таборі Вадовиці у 1921 р. [353, s. 44]. Однак жодного примірника або документу, де згадується дане видання віднайдено не було.

Загалом за період функціонування табору у Вадовицях світ побачило 7 часописів. На початку жовтня 1921 р. табір було ліквідовано. Інтернованих перевели до Стшалково (1-ша Запорізька дивізія та Вищий військовий суд) та Калішу (Спільна Юнацька Школа та Армійський шпиталь). У Стшалково культурно-освітньому відділу 1-шої Запорізької дивізії вдалося продовжити видання лише газети «Запорожська думка», адже вона вже мала стале коло читачів та була відома поза межами табору, а отже отримувала певну фінансову підтримку, видання усіх інших часописів було припинено.

3.3. Спроби заснування таборових видань у Піотрокові Трибунальському

У таборі Піотрків Трибунальський були розміщені частина 1-ої Кулеметної дивізії та Генштаб. За весь період функціонування табору вийшло три часописи – «Всім», «На хвилях життя» та «Тернистий шлях». Видавнича секція культурно-освітнього відділу 1-ої Кулеметної дивізії не мала потрібного облаштування задля виготовлення продукції у типографському виконанні. У їхньому розпорядженні був лише гектограф.

У таборі виходила газета-плакат «Вільне Слово і Малюнок: стінний щоденник гумору і сатири інтернованих українців табору Петроків» (назву подавали у вигляді аббревіатури – «Всім»). Перше число часопису вийшло 24 лютого 1921 р., а останнє № 38 – 18 травня 1921 р. (див. додаток Р). Специфіка видання полягала у відсутності встановленого кола авторів, тобто усі бажаючі передавали до редакції свої твори, написані або намальовані вручну, а редактори (Є. Маланюк та Василь Прохода [333, с. 179]) компоували матеріали до номеру та

вивішували на стіну. За даними О. Вішки, видавництвом газети займалась 1-ша Кулеметна дивізія.

У своєму зверненні до читачів редакція наголошувала, що «“Всім” – орган кожного і всякого, видання анонімне. “Всім” не хоче знати, хто його співробітники – для друку приймаються всі матеріали під яким завгодно псевдонімом. “Всім” не цензурується, не редагується, не коректується, не друкується» [22, арк. 1]. Свої малюнки та твори бажаючі потрапити на шпальту стіннівки кидали у скриньку «Редакції “Всім”». Кожного вечора її зміст переглядали та на ранок вивішували відібрані матеріали. Основне наповнення газети становили карикатури, шаржі, інколи гумористичні оповідки та вірші. Всі матеріали писались та малювались від руки на листках абсолютно різного формату і були лише в одному екземплярі. На стіні старшинського бараку, де вивішували щоденні номери містилось гасло стіннівки – «Сміємося – не плачемо». Газета була безкоштовною, однак редакція зверталася до таборян з проханням надати хоч якусь фінансову допомогу для популяризації та можливості друку газети, для розповсюдження за межі табору. Однак очевидно, що таке друковане видання не пройшло б таборову цензуру в інших таборах і його зміст та тематичне наповнення потрібно було б суттєво корегувати.

Хоча «Всім» позиціонувала себе як безцензурне видання, однак певний процес цензурування вона все ж проходила. У № 7 редакція звернулася до усіх авторів, які надавали свої матеріали з проханням не подавати занадто відверті або образливі матеріали. Зі 100 різних творів 10 були конфісковані: «Де-які автори, – зазначалося у зверненні редакції, – всю силу свого гумору та мальовничого таланту завернули в небажаний бік (особисті грубо-гострі закиди, зведення рахунків та порнографічні малюнки» [22, арк. 96]. Редакція закликала творити у руслі розумної сатири і справжнього безстороннього гумору. Аби уникнути подібних інцидентів, 15 березня 1921 р. редакція провела конкурс найкращих робіт, які мали стати зразком для майбутніх ілюстраторів газети. За результатами конкурсу одним із переможців став таборовий художник Літейко [22, арк. 377].

Така політика редакції не залишилась без уваги авторів. Співробітники оголосили виданню бойкот через введення цензури і відмовлялися надавати свої матеріали. Бойкот тривав, за даними редакції, щонайменше 24 дні [22, арк. 257].

Усі малюнки були присвячені важливим і болючим для інтернованих темам. За тематикою їх можна поділити на дві великі групи: ті, що відображали політичне становище в Україні та світі, та ті, що були присвячені таборовому життю. До першої групи відносяться карикатури на Антанту, підписання Версальського миру, Ризького мирного договору. Зокрема, карикатура художника, який послуговувався псевдонімом «Валь», присвячена підписанню Ризького мирного договору: на ній зображено рукостискання польського вояка та червоноармійця над головою українця, якому на очі натягнуто шапку, як символ підступництва і обману [22, арк. 96]. На одній із карикатур було зображено акторку на сцені, а поряд підпис (див. додаток Р. 1): «Гуляйте! Гуляйте! Брати ви по Польщі. А я помагати не бу-ду, не бу-ду! – Арія із опери Антанти» [22, арк. 272].

До другої групи належать малюнки, на тему харчування в таборівій їдальні («Старшинські обіди», «Етапи пайка для однієї кухні», «Візит генерала до кухні») (див. додаток Р. 2), відносинам між старшинами та козаками («Зразок військової ввічливості»), жінкам у таборі («Деморалізація жінок через спокусу їх», «Вічна мандрівниця», «Засідання суфражисток») і таборовому повсякденню в цілому. Великий малюнок, поданий у № 29 під назвою «Дев'ятий вал», зображував цвинтар із різним надписами на надгробних плитах, зокрема «Тут лежать якісь рапорти», «Питання про службу в міському соборі», «Тут покоїться прах курсів Булавних старшин», «Тут покоїться Спілка захисту рідної мови» [22, арк. 236] та ін.

Цикл малюнків становлять так звані «змійні карикатури» автора під псевдонімом «Гвоздь», на яких у вигляді змії зображено ворогів Армії УНР та незалежності України. В образі змія автор втілює узагальнюючий образ ворога незалежності України (переважно більшовиків, але зустрічаються окремі карикатури, які зображають польського військового, як зрадника). Зокрема, на його малюнках часто зустрічається змія (обличчя якого нагадує Л. Троцького) (див. додаток Р. 3). Одна з таких карикатур мала підпис «Так було і зараз є. Як дасте по

тисячі[...], то подарую вам життя» [22, арк. 237]. На ній зображено великого змія, який ніби насилає на терени України інших менших змій (у даному випадку вони є втіленням податків і поборів), які намагаються придушити селян, які в цей час працюють на полях.

На наступній його роботі зображено інтернованого, що сидить на підлозі та всміхається, промовляючи до змія, який насувається на нього «А я тебе не боюсь» (див. Додаток Р. 4). На малюнку «Збор грає» – на стареньку жінку, яка вірогідно уособлює Україну, з усіх боків насувається згряя змій (див. додаток Р. 5), які ймовірно є втіленням більшовиків.

На шпальтах стіннівки вивішувались малюнки Літейка, Кодюцюка, А. Якимчука, художників під псевдонімами Бич, Валь., Обсерватор, Гіркий, Кодько, Рататуй, Хавунь, Гвоздь, Олівець, Фігаро, Атіла та ін. Тематика карикатур і шаржів була провокаційною, автори малювали на дуже болючі гостро-соціальні теми для таборян, не дотримуючись цензури, тому переважно послуговувались псевдонімами.

У газеті були представлені й зразки літературної творчості. Серед них гумористичні вірші «Мрії» Іллі Руданського, «План завідуючого кантиною» від «Х. Не-житі», «Писакам» від редакторів «Всім», Зокрема, сатиричний вірш «Таборові ліки» від «Хворого» [22, арк. 247] присвячений проблемі харчування у таборі та лікування хворих. Автор іронічно наголошує, що себе треба берегти «як зіницю ока», бо умови, у яких опиниться хворий, будуть гірші, ніж сама хвороба.

Проблема білінгви бурхливо обговорювалась на шпальтах стіннівки. Інколи редколегія дозволяла авторам «мовних дописів» гострі випадки в бік російськомовного старшинства та тих вояків, які спілкувалися обома мовами, навіть якщо останні мали сформовані проукраїнські погляди. Це явище було характерне для багатьох таборових часописів. Адже у такий спосіб видавці хотіли привернути увагу інтернованих до існуючої проблеми та змусити їх замислитися над важливістю вирішення цієї проблеми, у контексті майбутньої боротьби за незалежність Української держави.

Така полеміка розгорнулася між авторами під псевдонімами «Шпігун» та «Гайдамака». У своєму вірші «Хто він?» Шпігун звинувачував Гайдамаку в тому, що «замість зрідненої він мови, – собачу вживає» (див. додаток Р. 6) (тут: російську – *авт.*). На що Гайдамака так само відповів віршем:

«Ліпше гавкать по собачи, – як таке писати. Треба перше навчитись, як мову вживати. Чи ти чуєш? Гей! Алло! Відгукнись швиденько, пиши вірши на «село», тай сиди тихенько» [22, арк. 55].

Відповідь Гайдамаці надійшла також у віршовій формі, оздоблена зображенням гайдамаки у військовій формі: «Вірші взяв я на село, як ти і порадив, а на місці їх вже другі я для тебе зладив[...]. Може хто й не знав, хто ти, та тепер вже бачив: на малюнку гайдамака гавкав по собачі. Мабуть стішився вже ти, що буду мовчати, та даремна твоя втіха, буду я писати. Олівців й паперу хватить для цього писання. Нехай кожний добре знає гайдамаку з постачання» (див. Додаток Р. 7). Проблема вживання російської мови була досить актуальною. Про неї йшлося також у сатиричному діалозі «Балачка двох українців», в якому два таборянина обговорювали приїзд до табору частини Кулеметної дивізії, дехто з вояків якої розмовляв «по кацапськи» [22, арк. 341].

Часопис не був відомим поза межами табору, тому рецензія на нього була вміщена лише на сторінках журналу «На хвилях життя». У ній наголошувалося на оригінальності даного видання та відзначалося, що стіннівка користується великою популярністю у козаків та старшин [188, с. 14]. У відповідь редакція «Всім» також розмістила свою позитивну рецензію, в якій з великою прихильністю відгукнулась про журнал. Однак варто зазначити, що Є. Маланюк ймовірно був редактором обох часописів, відтак можливо обидва відгуки були написані ним або під його контролем.

У № 32 з'явилося звернення до редакції одного з читачів, який був засмучений контентом часопису. Він писав, що «Всім» для всіх служить розвагою, спочинком, насолодою, а інколи навпаки навіював сумні думки, змушуючи замислитись над гіркими реаліями повсякдення. «Ні друг, ні ворог не пройдуть мимо нього[...]. Коли вперше почав виходити “Всім” всіх охопила радість,

задоволення». Далі автор розписує, що за час існування газети були періоди її «летаргічного сну», однак з кожним разом вона «прокидалась» і несла здоровий гумор, на відміну від того, що відбувалось тепер. «Чи невже ми починаємо вироджуватись[...]. Невже [гумор] в тім, що я намалюю свого товариша зі свинячою мордою. Нащо ж цим бруднити наш веселий дотепний “Всім”» [22, арк. 236]. У відповідь редакція стіннівки у № 38 повідомляла, що «Всім» не вмер, а спав. «Проспавшись, прочухавшись і відговівшись за свої гріхи, “Всім” забажав знову виходити, обравши для редакції те саме помешкання, що раніше займав[...]. “Всім” буде хапати не нище пояса, а з чемпіонами московських та інших впливів буде вести вільну боротьбу (і за горло). “Всім” запрошує шановних своїх співробітників до інтенсивної праці, обіцяючи на Великдень дати по одному гарячому поцілунку» [22, арк. 111а]. Однак № 38 стало останнім, що було зумовлено переїздом інтернованих до табору Стшалково, де його видання вже не поновлювалось.

У таборі також виходив літературний журнал культурно-освітнього гуртка штабу Армії УНР «На хвилях життя» (його перший номер вийшов у світ 1 березня 1921 р. обсягом 14 сторінок) (див. додаток С). О. Вішка вказував ймовірним головним редактором Є. Маланюка [333, с. 229], який на той момент дійсно перебував у таборі Піотрків Трибунальський і більшість матеріалів у часописі або належали йому, або були ним перекладені. Автором обкладинок і усіх ілюстрацій у часописі був таборовий художник Василь Хмельюк.

Досі питання місця видання журналу не було остаточно вирішеним через відсутність вказівок у самому часописі та хибну інформацію М. Мартинюка (який вказав місцем його видання Стшалково). Однак більшість дослідників – Л. Бачинський, С. Наріжний, О. Вішка, Є. Місило, Н. Сидоренко, І. Срібняк зійшлись у тому, що журнал друкували у Піотркові. Дисертантка повністю погоджується з цим, адже матеріали у самому часописі присвячені огляду подій у цьому таборі, вміщені твори також були написані у Піотркові. Окрім цього про вихід нового часопису «На хвилях життя» у таборі повідомляла стіннівка «Всім»,

в якій було розписано, які матеріали планувалося розмістити у другому числі журналу.

У передовій статті «На хвилях життя» від редакції було вказано, що: «Метою своєю журнал ставить правдиво освітлювати, на скільки це буде можливо, з державного, громадського і військового боку, як загальне українське, так і наше козацьке життя, виявляти в ньому хиби та словом правди їх виправляти. А це все робиться для того, щоб уникнути нам злісних політичних хвиль, бути до всього готовими та з повною вірою і силою переможців щасливо виплисти на широкі простори Рідної України» [188, с. 1]. Для втілення поставленої мети, редакція планувала вміщувати на сторінках журналу оповідання, поезію, повісті, сатиричні твори, замітки про сучасне і минуле українського народу, літературні, військові та політичні огляди, бойові спогади інтернованих, різноманітні ілюстрації тощо.

У № 1 були представлені вірші Є. Маланюка (вітальна вірш-пісня «Генерал Павленко», «І знов весна») та Назара Гримайла («Думки»); перекладні твори – «Індійська казка» Барона Брамбеуса у перекладі з польської П. Каренського та фрагмент роману Кнута Гамсуна «Вікторія» у перекладі Є. Маланюка; спогад «Зимовий похід Армії УНР» Ілька Хмелюка.

На початку цього номеру журналу було подано статтю про свято «Залізного хреста» у таборі, яке відбулося 19 лютого 1921 р. До статті додавався портрет Михайла Омеляновича-Павленка художника В. Хмелюка (див. додаток С. 2). Завершувався номер оглядом діяльності культурно-освітнього гуртка інтернованих старшин та козаків штабу Армії УНР та рецензією на часопис «Всім».

Друге число (обсягом 23 сторінки) (див. додаток С. 1), присвячене Т. Шевченку, починалося промовою Осипа Боднар-Боднаревича на святкування дня пам'яті поета, до якої В. Хмелюка намалював портрет Шевченка [189] (див. додаток С. 3). Продовжили «шевченківську» тематику вірш М. Д. «Панахида по Шевченку», літературний огляд «Любов до України в Шевченка». Також у ньому надруковано спогад Петра Каленського «Тарасові дні», в якому автор згадував, що у 1920 р. на 9 березня він разом з однопумцями був арештований і утримувався в камері Надзвичайної комісії в Києві. «Кожен арештований, – згадував він, – по

своєму розумів значення свята, але всіх об'єднувало одне, це та аналогія, яка мимоволі проводилась між днями народнього Генія, та сучасною боротьбою» [189, с. 15-16]. Рубрика «Хроніка» повідомляла про враження від проведеного свята у самому таборі.

Окрім творів, присвячених пам'яті Шевченка, у № 2 були опубліковані вірші Є. Маланюка «Друг», Мартина Безбатька «Почекай», Віктора Куща «Чи не настав вже, панове, той бажаний час», нарис І. Мельника «Раби» та фантазія «Казка березневої ночі» О. Боднар-Боднарівича та продовження спогадів І. Хмелюка «Зимовий похід Армії УНР». Усього було надруковано два числа. Після переведення військ до табору Стшалково видання часопису було припинено.

Зусиллями культурно-освітнього відділу 1-ї Кулеметної дивізії у березні 1921 р. було видано єдине число літературно-військового часопису «Тернистий шлях» (під редакцією О. Козловського). На користь цього свідчить те, що один із творів у цьому часопису був датований 28 березня [333, с. 297]. Можливо, цього ж дня і було випущено часопис. «Тернистий шлях» тиражувався на гектографі, тому якість виготовлених примірників була часом незадовільною, текст деколи важко розібрати (теж стосувалось й малюнків та ілюстрацій). Часопис мав стати об'єднуючим елементом для інтернованих Кулеметної дивізії, яких ще до перетину р. Збруч було розділено на дві частини. Одна з частин на початку грудня 1921 р. опинилась у Польщі: Штаб та забезпечення перебували у Пікуличах, а згодом були переведені до Ланцуту, бойові та операційні відділи були розміщені у Вадовицях, а потім переведені до Піотркова. Саме з метою хоча б духовного об'єднання із ланцутськими побратимами було заплановано видання журналу. Аби запобігти духовній кризі та спонукати до виявів творчої діяльності, редакція закликала «Хай в творчості духа найде собі кожний розумну розвагу серед важких умов життя» [333, с. 90].

Номер містив значну кількість віршів, зокрема Є. Маланюка «Вітчині», А. Козака «Шляхом тернистим», А. Монкевича «Сумний квітень», О. Козловського «Церета». Також було представлено оповідання А. Якимчука «Росте на камені мох» [345, с. 42].

Видавці «Променю» на сторінках № 1 свого часопису зазначали, що «Тернистий шлях» як з літературного, стилістичного, так і з технічного боку досить якісне видання. Однак він, на їхню думку, впливав на читачів у занадто мінорному тоні і йому бажали використати «мажорну гаму» [262, с. 42].

За даними І. Срібняка у таборі виходив гумористичний журнал «Листок об'яв» [347, с. 65]. «Енциклопедія Українознавства» (за ред. В. Кубійовича) та А. Животко вказують, що журнал під такою назвою виходив у таборі Пикуличі. Можливо такий часопис виходив до часу інтернування у 1920 р., адже про нього ніде не згадується у таборовій пресі. На даний момент не віднайдено жодного примірника.

Культурно-освітній гурток табору планував видати військово-історичний альманах «Самостійник». Однак альманах так і не було видано. Дисертантка погоджується з дослідницею Н. Сидоренко, що причиною цього став переїзд 23 серпня 1921 р. інтернованих з Піотркова до Стшалкова [346, с. 91].

Періодика Піотркова Трибунальського є цінним джерелом для дослідження таборового повсякдення, адже вона не проходила цензурування. Причиною цього, ймовірно, послугував той факт, що зокрема, стіннівка «ВСІМ» виходила в одиничному екземплярі і виготовлялась вручну. Її матеріали не зачитували зі сцени таборового театру, а лише вивішували на стінку бараку редакції. Вона не становила загрози, адже внутрішньотаборові проблеми не могли «вийти» за межі самого табору. Єдиний часопис, який вислали до інших таборів був літературний журнал «На хвилях життя».

Висновки до розділу 3

Варто відзначити, що найбільшою популярністю у таборі Александрів Куявський користувались саме гумористично-сатиричні видання, адже лише у Александрові виходило чотири таких часописи («Окріп», «Полинь», «Комар», «Наше життя»). Натомість у інших таборах по одному гумористичному журналу і лише у Вадовицях два. Це ще раз підкреслює, який вплив мала таборова преса серед інтернованих і які функції на неї було покладено. У даному випадку чітко

простежується бажання вояків знайти розраду і підтримку саме на сторінках таких видань, які допомагали відволіктись від щоденних важких думок (що звичайно підсилювалось тяжкими обставинами перебування у таборі і невизначеністю майбутніх перспектив) та поглянути на все під іншим кутом, сміх мав стати зброєю у боротьбі із відчаєм. Із чотирьох видань зберігся лише «Окріп» і одне число «Нашого життя». Причинами цього могло стати наступне: заборона таборовою цензурою та конфіскація чисел (зокрема, журналу «Комар»), дуже невеликий тираж у кілька примірників або сама якість часопису (часопис «Наше життя» малювався на аркушах паперу із зошита).

На прикладі видавничої діяльності інтернованих з Александрова можна простежити зміну мислення і формування загальної ідеї, певного бачення майбутнього. Наприкінці осені 1921 р. вояків було передислоковано до табору у Щипіорно, в якому особливою популярністю користувались загально інформаційні газети «Український сурмач» та «Нове життя», які містили матеріали про життя на теренах України та осередках української еміграції, виклади та аналізи подій національно-визвольної боротьби, статті присвячені історії України, відчувається переосмислення у значенні культурно-освітньої діяльності у таборі (розширення рубрик присвячених діяльності різноманітних культурно-мистецьких гуртків та освітніх курсів), більша увага стала приділятися історії української освіти тощо. І варто зазначити, що в цьому таборі вже не було жодного гумористичного часопису. Цю нішу душевної розради зайняв «Релігійно-науковий вістник».

У Піотркові Трибунальському матеріали гумористично-сатиричної стіннівки «Всім» також були найцікавішими для інтернованих. Для підготовки кожного нового номеру часопису редакція отримувала велику кількість віршів, малюнків, шаржів і карикатур. Обраний редакцією формат часопису, дав можливість видавати його фактично без матеріальних затрат. Натомість видавці гумористично-сатиричних журналів у Вадовицях обрали журнальний формат для своїх видань, але не мали ні фінансової, ні матеріальної підтримки, тому їхній друк був припинений після передислокації інтернованих до табору Стшалково.

РОЗДІЛ 4

Періодика інтернованих вояків-українців у таборах Ланцут і Стшалково (січень 1921-серпень 1922 рр.)

4.1. Специфіка видання часопису «Наша зоря»

У таборі Ланцут на початку січня 1921 р. були розміщені 5-та Херсонська та Кулеметна дивізії, Окремий корпус кордонної охорони, Окрема Кордонна Могилевська бригада, Спільна Юнацька школа та деякі інші відділи Армії УНР. Незважаючи на тяжкі умови перебування (велике скупчення інтернованих, жахливі санітарно-гігієнічні умови, неякісне харчування) вагомою перевагою для підтримки морально-психологічного стану та проведення патріотичного виховання серед інтернованих було те, що у таборі були лише вояки Армії УНР. Спочатку створення Збірної станиці Армії УНР у таборі у другій половині 1920 р. тут одразу почав свою роботу культурно-освітній відділ.

Одним з найперших у таборі Ланцут став виходити літературно-військовий часопис «Наша зоря» – орган незалежної думки (перший номер вийшов 16 грудня 1920 р.), який спочатку був друкованим органом таборової культурно-просвітньої комісії [356, с. 76]. Перше число було виготовлене вручну і віддруковане на шапірографі, який вдалося дістати Г. Сіманціву. Наступні ланцутські числа були вже надруковані на машинці, але до № 5 (див. додаток Т) продовжували тиражуватись на шапірографі. Номери, які виходили у таборах Стшалково та Каліш були повністю виготовлені у типографському виконанні. Як писав О. Семмо у своїх спогадах, у Стшалково видавці «Нашої зорі» інколи були змушені звертатися до друкарів часопису «Запорожська думка», так як вони мали набагато якіснішу друкарську машинку. Однак за браком коштів їм це вдавалося рідко [284, с. 239]. Головним редактором журналу до 7 січня 1922 р. був Дем'ян Нестерко [284, с. 239], після нього дану посаду обіймав Г. Сіманців, однак починаючи з червня 1922 р. «Нашу зору» очолював А. Лебединський, у зв'язку з від'їздом Г. Сіманціва восени до Праги [346, с. 65].

Ціна перших трьох номерів становила 20 м. п., однак від № 4 його вартість зменшилась до 15 м. п. Ймовірно це було пов'язано з негативними відгуками щодо

рівня якості перших чисел часопису. Якість примірників, які вийшли у таборі Каліш (коштували 25 м. п.) була набагато вищою. Видавці розсилали часопис до усіх таборів інтернованих на теренах Польщі на адреси культурно-освітніх відділів – один примірник на 50-75 осіб [346, с. 62]. Усього було видано 33 числа (останнє було об'єднаним № 31/33). Формат часопису весь час варіювався (№ 1-4, 6, 31/33 становили 23x32 см; № 5, 7-24 – 16x24 см; № 25-30 – 18x27 см). Номери, які потрібно було тиражувати за допомогою шапірографу робили меншого розміру, натомість друковані числа тяжіли до формату А4.

Таку назву було обрано з метою відображення надій на світле майбутнє для інтернованих та України. Видавці творили під гаслом «Українці всіх напрямків єднайтеся!», про що наголошували у вступному зверненні до читачів: «В ці темні осінні ночі, коли радісно світить, привітно миготить наша вічна зоря віри й надії у близьку перемогу, в світлу будучину нашої мучениці України[...]. Цей настрій, ця міцна віра в нашу Зорю провідну най будуть першим вступним акордом в видання першого числа нашого журналу» [191, с. 1]. Далі видавці закликали читачів надсилати до редакції різноманітні матеріали для друку на сторінках журналу: «Брати, старшини й козаки! Всі ваші думки, всі ті сумні настрої, здоровий український гумор втілюйте в писане слово й давайте його до “Нашої зорі”: вона освітить темряву ночі й покаже правдиві шляхи» [191, с. 1].

На обкладинці здвоєного № 7/8 зазначалося, що видання дозволено таборовою цензурою. Однак 14 травня 1921 р. до редакції надійшло попередження про неодмінний обов'язок надсилати усі номери на попередню цензуру до культурно-освітнього відділу табору Ланцут [6, арк. 34].

У зв'язку з несприятливими умовами, в яких видавався журнал, його якість друку довгий час залишалася досить низькою. Бажаючи уникнути непорозумінь редколегія одразу зазначила на обкладинці першого числа про складну ситуацію, в якій було видано номер: «З огляду на великі перешкоди й труднощі, які зустріла редакція при виданні першого числа журналу, маючи під руками лише поламаний шапірограф, гадаємо, що шановні читачі до виконання технічного боку не віднесуться з суворою критикою» [191, зв. обкладинки].

Порівнюючи з іншими часописами, які почали виходити у цей же період, слід відзначити, що видавці досить швидко піднялися на новий якісний рівень. Тому оцінка дописувача Василя С. до рубрики «Бібліографія» у журналі «Нове слово», який виходив у таборі Каліш, відображає лише початковий етап видавництва. У ній йшлося про випуск № 5 «Нашої зорі»: «Зредаговано журнал недбало, а ще більш недбало зверстано матеріал[...]. Шкода, що вміщено лише віршові переклади. У Ланцуті хіба нема своїх митців», хоча автор статті все ж далі підкреслив, що така ситуація його не дивує, адже «знаємо, що видають журнал ті, що ще вчора тримали мушкети у руках» [224, с. 24]. Часопис потрапив під опалу гумористично-сатиричного журналу «Окріп». Ось таку негативну оцінку було опубліковано у № 5: «Дивне видання: конгломерат плагіатів, передруку, матеріалу давно переживаного, давно забутого. А ще зветься високо парно “орган незалежної думки”. Виника само собою питання: від чого незалежної? Чи не від здорового глузду?» [240, с. 8].

Однак незабаром газета «Українська трибуна» (№ 27) опублікувала схвальну рецензію, в якій вказувалося, що часопис став посередником між інтернованими та державними центрами. Автори замітки підкреслювали, що «Наша зоря» містить багато цікавих статей, споминів, заміток, оповідань та віршів, а також рубрику «Листи до редакції» [333, с. 241].

Варто відзначити, що літературна компонента перших чисел «Нашої зорі» була виражена досить слабо. Номери містили один-два вірші та невеличке оповідання або нарис, серед яких зустрічались не власні твори вояків, а перекладені. Зокрема, нарис Оржаховського «Розстріл», перекладений С. Пилькевичем [192, с. 6-8], вірш «Битва» Федора Сологуба, перекладений Остапом Луцьким [193, с. 3]. Дана ситуація змінилась від святкового № 6, який був присвячений 60-й річниці з дня смерті Т. Шевченка [194]. Примірник містив вірші К. Поліщука та Гриця Тупкала, спогади О. Пилькевича, нарис Г. С-в «Апостол Волі, Правди і добра», присвячений пам'яті поета. Найбільше зразків художнього слова містили часописи, які виходили у Стшалково та Каліші.

Редакція неодноразово закликала читачів до плідної співпраці: «Кожний свідомий вояка-українець, – писалося на сторінках журналу, – мусить обов'язково віддавати весь свій вільний час культурно-просвітній праці поміж своїми менш свідомими товаришами» [194, с. 5].

Велика увага приділялась висвітленню статистичних даних. Рубрика «Україна в цифрах» з'являлася майже в усіх номерах ланцутської «Нашої зорі». Зокрема, № 3 містив статтю Б. Лавронського «Україна і Росія. Їх взаємний стосунок у світлі чисел», яка містить таблиці прибутків та видатків Російської імперії з українських губерній з 1900-1913 рр. [159, с. 10-11]. У № 5 подано розвідку «Україна в цифрах по картограмі Г. Гасенка», у якій наводились порівняльні таблиці складу населення та виробництва в Україні, Росії та Польщі, а також порівняльний антропологічний табель (порівняння антропологічних особливостей будови тіла українців, росіян та поляків) [300, с. 6].

Ланцутські номери містили багато статей, присвячених військовій справі. Зокрема, у двох випусках була подана розгорнута стаття «До питання про реорганізацію армії» [103, с. 9-12; 104, с. 17-21], статті Володимира Кедровського «Трохи про минуле наше військове» [151, с. 6-7], стаття автора під криптонімом Мик.О.Л-я «Військова кооперація та її завдання» [179, с. 1-10].

На пресовий фонд «ланцутської зорі» регулярно надходили грошові, а подеколи матеріальні пожертви. Зокрема, Ланцутський відділ Червоного хреста передав 600 аркушів друкарського паперу і 1000 м. п., а драматичний гурток 1-ої Кулеметної дивізії на чолі з сотником В. Далеким передав до пресового фонду видання кошти (6991 м. п.), що були отримані за продаж вхідних квитків на виставу «Мартин Боруля». Завдяки таким надходженням станом на початок квітня 1921 р. на пресовий фонд було зібрано 15636 м. п. [195, форзац]. На початку червня 1921 р. на пресовий фонд «Нашої зорі» надійшло 17 тис. 986 м. п. [196, с. 35]. Також при друкарні «Нашої зорі» була книжкова крамниця, отримані кошти від якої надходили на видавництво часопису. Влітку видавців журналу було переведено до табору Стшалково (редколегія розміщувалась у бараці № 47, а згодом у № 49 б): № 14-27 вийшли саме там.

Після виходу вересневого номеру, у виданні часопису настала тривала перерва протягом чотирьох місяців. Редакція пояснювала цю затримку кількома причинами – і насамперед настанням холодів, які співпали з «з майже цілковитим припиненням видачі палива». Згадуючи цей час, редакція звертала увагу читачів на те, як було «трудно в зімній дощаній сепаратці з побілівшими від снігу стінами працювати виснаженим співробітникам, коли в голові думки тільки про хліб, та й ті здається замерзають. Але що можна що можна казати про перебої в праці, коли насичені холодом літери випадають із задубілих пальців складача? Коли до того бракує ще й паперу, фарби, сотні-другої марок для виплати за технічну працю складачеві й друкарю» [79, с. 36-37].

Упродовж усього періоду видання «Наша зоря» містила сталі рубрики: «На Україні», «З життя табору», «Україна в цифрах», «Замість фейлетона», «Кутик гумору», «Театр і мистецтво», «Бібліографія», «Огляд преси», «Оголошення», «Поштова скринька», «Листування з читачами», «Ріжне».

Як вказано вище, від № 6 номери представляли на своїх сторінках багато художньої прози та поезії. Зокрема, свої вірші друкували О. Семмо, Є. Маланюк, Андрій Миргородець, Михайло Дячук-Дяченко, Кузьма Дрючок, А. Лебединський, С. Лоханський. Представлені нариси, ескізи та оповідання Галини Орлівни, О. Семмо, Г. Зал'яника, О. Олеся, Юрка Козловського та ін.

Дослідниця Н. Сидоренко вдало зауважила, що майже весь матеріал представлений у № 21/22 належить А. Лебединському [346, с. 65]. Це статті присвячені огляду політичного становища в Україні і світі, роздуми про майбутнє армії та аналіз статті М. Левицького. Ймовірно матеріалів для друку не вистачало і цю відповідальність взяв на себе редактор.

Останні номери «Нашої зорі» (№ 28-31/33) (див. додаток Т. 1) виходили у таборі Каліш. Основними творцями калішських номерів були А. Лебединський, Є. Маланюк, О. Семмо, В. Євтимович, яким подеколи допомагали у написанні таборової хроніки А. Коршнівський, Кость Живчук, Семен Левченко та Івась Блакитний [374, с. 67].

У таборі Стшалково виходила одноднівка з однойменною назвою, як додаток до часопису. Перше число (6 січня 1922 р.) присвячене святкуванню Різдва. На першій сторінці вміщено коротке есе Є. Маланюка «Сьогодні». У ньому автор відобразив той відчай і біль, в якому перебували вояки напередодні свята. «Тут холодні бараки непривітної чужини, самотній смуток, відірваність від усього живого, холодне й голодне животіння[...]. Зглянься на нас! В надвечірря Святого Різдва Твого ми благаємо Тебе...Хіба не чуєш Ти, як знову лунає крик “Роспни їх!”[...]. Хіба не бачиш, як несемо ми хрест Твій, ми – в терновім вінку колючих дротів» [197, с. 1]. Далі на сторінках однодівки були подані роздуми «Позір» Бориса Б. (Базилевича) про долю України та роль Антанти та Ліги Націй у вирішенні «східноєвропейського питання». Також однодівка містила вірш А. Лебединського «На кутю» та етюд С. Левченка «Нова радість».

Другий номер містив роздуми одного із таборян про майбутній розвиток дипломатичних відносин між Європою та Росією та лист В. Кедровського до генерала О. Пилькевича із своєю пропозицією тексту меморандому, який мав бути представлений на Генуазькій конференції від української делегації [198].

Третій та п'ятий номери поки що не віднайдені. Вихід № 4 було приурочено до дня народження С. Петлюри. У ньому було подано статтю пам'яті С. Петлюри «Свято витривалих» та вірш М. Дячук-Дяченка «На свято 23-го травня» [199, с. 1-2]. Шостий номер від 15 серпня 1922 р. (див. додаток Т. 2) присвячувався проблемі амністії та репатріації козаків в Україну. У ньому надруковано статтю автора «А.- (Ф.)- Л.» під назвою «До амністантів і [наступну частину назви замальовано цензурою – *авт.*]». автор аналізував причини, які повпливали на відкрити, неприховану репатріацію козаків. На думку автора, до них належить зверхність старшин у відношенні до козаків, таборова нудьга та тимчасове припинення виїзду на заробітки [200, с. 1-4].

Часопис «Наша зоря» став одним із «камінцем у фундаменті» калішської «Веселки» – найкращого за своїм оформленням та тематичним наповненням літературного часопису, який став відомий за межами табору і зібрав навколо себе талановиту плеяду таборових митців. Проте, це було б неможливо без таких

часописів, як «Наша зоря», видавці якої, не зважаючи на усі труднощі, з яким їм доводилось стикатися, плідно продовжували свою працю, несли культуру художнього слова, давали можливість розвивати свій потенціал та відточувати майстерність таборовим авторам та художникам.

4.2. «Живий» тижневик «Промінь» (Ланцут-Стшалково)

13 травня 1921 р. у таборі Ланцут вийшов перший номер таборового живого (тобто, який декламували зі сцени актори таборового театру) тижневика, а згодом непартійної демократичної живої газети «Промінь» (див. додаток Т. 3) (однак за форматом і оформленням часопис варто називати журналом – *авт.*). Видавництвом часопису займались вояки 5-тої Херсонської дивізії. У своїх працях автори Прижмуренко, С. Наріжний, М. Мартинюк подають як місце видання Александрів Куявський. Дисертантка повністю погоджується із запереченням цього О. Вішкою, так як на обкладинці першого числа журналу вказано «Ланцут» як місце видання.

Керівництво новоутвореної газети було доручено С. Левченку з 5-ої Херсонської дивізії [284, с. 237]. Перший склад редколегії встановити важко, так як інформації про нього газета не подавала. Відомо лише з листа до культурно-освітнього відділу в Стшалково, що 17 травня 1921 р. редактором було призначено сотника Гаймаківського, але у наступному листі редколегія звернулася із проханням замінити його на Івана Мельника, аргументуючи вибір тим, що саме він до періоду інтернування брав участь у видавничій діяльності, гарно знає історію та українську літературу [6, арк. 39-40]. І. Срібняк, посилаючись на наказ № 11 штабу групи інтернованих Військ УНР у Ланцуті (від 22 червня 1921 р.) подав як одного із редакторів І. Кухарського [356, с. 78]. У № 22 (від 23 жовтня 1921 р.) Д. Нестеренка було вказано як головного редактора, та вже у № 26 повідомлялось, що його було заарештовано. Причиною слугувало розміщення у № 25 «Об'яви», яку не оминула цензура. Як зазначалось далі, головним редактором став Горунович [9, арк. 278]. З № 28 і до припинення видання посаду головного редактора займав С. Левченко. В останньому № 31-33 подано повний склад редколегії, до якої увійшли: С. Левченко, К. Живчук, І. Мельник, М. Дячук-Дяченко.

Вибір назви «Промінь» був обумовлений завданнями, які ставила перед собою редакція: «Кинути світло правди на оцю дійсність, промінням живого слова розсікати оту темряву, в яку попала ціла наша національна справа, як ліхтарем освітлювати той шлях, яким ми йдемо до своєї давньої цілі, щоб не збиватися з нього та не зійти в болото[...]. Ні друзів, ні ворогів “Промінь” не знає, а передовсім і вище всього ставить інтереси народу, інтереси своєї власної державності». Редакція закликала не здаватися і навіть у тяжких умовах інтернування боротися зі злочинністю, долати розбрат серед військових та встановлювати шляхи національного об’єднання. «Безпощадно й жорстоко клеймити всяке злочинство й передавати їх на суд широкої громади – всієї нашої таборової військової сім’ї, намацувати й прокладати шляхи до більш тіснішого, свідомого, й ідеальнішого об’єднання поміж нашим старшинством та світлим лицарем-козаком, підносити жадання щирої праці для нашого меншого брата-козака» [262, с. 5].

Завершувалася стаття словами: «Нехай “Промінь” – буде для нас тою трибуною, відкіля ми могли би почути слово правди та кинути слово критики на нашу сучасність у всіх її проявах. В єднанні наша сила і усвідомлення нашої перемоги» [262, с. 5].

Газета виходила у форматі 14x21 см. Обсяг тиражу встановити не вдалось, однак за нестачею коштів можна припустити, що він був невеликим. Журнал друкували на машинці та тиражували на шапірографі, обкладинка виготовлялася вручну.

Часопис «Промінь» був живою газетою, тобто для інтернованих його декламували актори таборового театру ім. Т. Шевченка – у Ланцуті, переважно кожного понеділка з 5-ої по 6-ту год вечора, у Стшалково щонеділі. «Кожної неділі збиралося все таборове брацтво в театральній салі і при 600 – 1000 слухачах газету голосно зачитували артисти театру...» [333, с. 268]. У № 2 від 16 травня 1921 р. йшлося: «Маємо живу газету “Промінь”. Замість друкарської машини, що дорого коштує, використовуємо даремно (безкоштовно – *авт.*) голосові зв’язки драматичного гуртка кулеметників» [263, с. 19]. У № 9 від 29 червня 1921 р., редакція повідомляла, що через технічні проблеми це число вийшло із запізненням

і відтепер номери будуть виходити у неділю та зачитуватимуться цього ж дня перед вояками з 4-ої до 5-тої год та у четвер – декламуватимуться з 5-ої до 6-тої год вечора [7, 361].

«Промінь» доводилося видавати у надзвичайно складних умовах. «Після першого ж читання часопис нажив собі і далі наживає лютих ворогів[...]. Вони погрожують часопису терором, посилають цілі купи скарг в штат групи, починають підпільні інтриги проти “Променю”, щоб за всяку ціну загасити його» [292]. Редакція і автори часопису весь час піддавалися жорсткій критиці з боку командування, отримували чимало листів з обуреннями та погрозами, їх звинувачували у співпраці з більшовиками, а редакцію називали «більшовицьким гніздом»: «Співробітники не мають змоги працювати відкрито під загрозою свого безпосереднього начальства, – йшлося у зверненні до читачів редколегії у № 7, – дослівно “Пуцу пулю в лоб”» [7, арк. 283-284]. Після виходу № 1 командування 5-ої Херсонської дивізії нібито погрожувало усім воякам дивізії, які візьмуть участь у виданні газети відправкою до карного табору в Домб’є [356, s. 80].

Тому ніякої фінансової чи матеріальної підтримки видавці не мали. Усе що було у розпорядженні редакції у Ланцуті – стіл, лавка і друкарська машинка, яка увесь час псувалась. Редакція «Нашої зорі» пішла на зустріч побратимам і дозволила працювати у своєму приміщенні. З середини червня 1921 р. редакція отримала змогу продовжити свою роботу в приміщенні таборового театру, куди і просила читачів надсилати матеріали (робочий день щоденно тривав від 9-ої год ранку до 4-ої год вечора).

Починаючи від № 3 часопис проходив таборову цензуру, що викликало обурення читачів. Вони вважали, що тепер «жива газета обернулась в мертву і тільки прикидається живою» [356, s. 83]. Часто підпадали під червоне перо цензури рубрики, які описували таборове повсякдення вояків. Зокрема, у № 3 у рубриці «Хроніка» йшла мова про конфліктну ситуацію серед слухачів Спільної Юнацької школи (у ніч з 17 на 18 травня 1921 р.), яка закінчилася бійкою між сотником Гриневичем і козаком, ім’я якого не було вказано [264, с. 20]. Даний допис був заборонений і вилучений з номеру.

У липні 1921 р. інтерновані з Ланцуту були передислоковані до табору Стшалково (інтерновані для спрощення часто називали його Стрілково, як зазначалось на обкладинці) і вже там вийшло № 11 «Променю». Газета у Стшалково спочатку виходила один раз на тиждень у понеділок. Редакція вже мала свою окрему кімнату 50-го бараку, куди закликала надсилати листи. У жовтні 1922 р. кімнату було два рази змінено на 54, а потім на 54/а. У рубриці «З таборового життя» редакція писала: «Ясно й цілком зрозуміло, що наша газета комусь сидить більмом на оці, бо журнал “Наша зоря” і газета “Запорожська думка” з самого початку приїзду до табору мають сталі помешкання, до яких ніхто не втручається, а навпаки ставляться з повагою, а газета “Промінь”, як той безбатченко тиняється по чужим баракам [...], навіть трупа “Об’єднання”, маючи спільне завдання з газетою “Промінь”, відмовилась читати газету» [10, с. 415].

Часопис мав сталі рубрики: «Публіцистика», «Огляд преси», «Українське життя», «Листи з України», «Листи до редакції», «Фейлетон», «Белетристика», «Ріжні вісті», «Хроніка», «Життя табору», «Театр і мистецтво», «В таборовому театрі», «Гумор і сатира», «Кажуть», «Оголошення», «Компіляції», «Телеграми» інколи з’являвся розділи «Бібліографія», Козацькі поезії та «Спорт».

У рубриці «Публіцистика» зустрічались різноманітні статті на важливі і болючі теми для вояків, зокрема, статті «Козацька одвертість» [153], «Символи й життя» [160, с. 5-9] А. Лебединського, «Мусимо протестувати» [183, с. 6], стаття присвячена проблемі загострення відносин між емігрантами та місцевим гуцульським населенням, «Роль жінки в державі» професора Белінського [52, с. 13-16], «Консолідація національних сил і таборів політикани» О. Семмо [282, с. 3-4], «Національне відродження і армія» Б. Базилевича [43, с. 9-17], «Про орієнтацію» Д. Нестеренка [267, с. 12-15], «Моркотунівська брехня» Підвисоцького [268, с. 3-10], статті І. Мельника, Пані Квітки та ін.

А. Лебединський відповідав за ведення рубрики «Огляд преси». Незмінно у ній друкувались короткі витяги із заміток та статей з газети «Українська трибуна», польської газети «Goniec Krakowski», більшовицької газети «Экономическая жизнь» та ін. Рубрика «Бібліографія», яка досить рідко з’являлась на сторінках

газети, містила відомості про видання таборових часописів, насамперед, «Будяка», «За дротом», «Тернистого шляху», «Нашої зорі».

У рубриці «Фейлетон» свої твори друкували Кузьма Дрючок («Делегат від стриженних овець» [110, с. 15-17]), Б. Базилевич («День Каліфа» [42, с. 20-23], «Те що буде» [9, арк. 140]), Федоренко, Іваненко.

Змістовно була представлена рубрика «Белетристика», у ній друкувались оповідання, нариси, есе, ескізи, етюди А. Миргородця «На смерть товариша» [180, с. 23-24], О. Семмо «Привид казки» [283, с. 25-28], С. Левченка («В неволі», «Я втікаю», «За дротами», «Падає лист») [264; 265; 268], К. Поліщука («Мовчанка», «Жах»), М. Диканька «Гадючий виродок» [101], Салівана «Була у пана собака» [7, арк. 381].

На сторінках часопису друкували свої вірші Д. Павлович («Якби мені голос могутній і дужий»), Соловей-Верещака («Дроти-кайдани», «Зозуля», «На теми дня», «Не співай»), Михайло Мнухин («Дивлюсь крізь дроти»), козак Босий («Серце рветься, думи линуть», «До згоди»), А. Миргородець («Най лютує, скаженіє», «Карне дієм»), К. Живчук («Країна жалібних пісень»), Г. Тупкало («Де там Ворскла срібно в'ється»), Віталій Боровик («Мати-Україна»), Петро Тенянь («Досить з нас пекла нікчемного, грішного»), О. Олесь («Вона схилилася підтята»).

Починаючи від № 42 у газеті почали друкувати матеріали з літературно-мистецького журналу «Митуса». На шпальтах часопису були вміщені вірші з журналу Олесь (Олекси) Бабія «В годину туги» та Олекси Слісаренка «Тривога» [10, арк. 568-569].

У кожному числі «Променю» були рубрики, присвячені театральному життю у таборі. Горуневич особисто брав участь у постановках таборових вистав, тому йому і було доручено вести рубрику «Театр і мистецтво». Для перегляду вистав окремо відводились місця редактору та рецензенту [6, арк. 22]. З даної рубрики дізнаємося про постановки п'єс «Сини народу» під керівництвом сотника Далекого [263, с. 40], «Безробітні» С. Білої та «Нахмарило» Б. Грінченка під керівництвом Горуневича [7, арк. 186], «Живі покійники» М. Лисенка [7, арк. 307], «Дві сили» В. Вінниченка [8, арк. 423].

За ведення рубрики «Театральні справи» відповідали таборяни, які приховали свої справжні імена під творчими псевдонімами Гусар, Музика та Алліо (можливо, це ще один псевдонім Музики), повідомляє про візит школи Національного танку Авраменка. «Пан Авраменко, взявши за основу “Гопак” і “Козачок”, – проаналізувавши їх розклад на складові частини. І ця поважна праця залишається в історії українського балету» [267, с. 26], – такий відгук був залишений на сторінках «Променя» про діяльність калішської школи танку.

У таборі Стшалково вийшло два «надзвичайні числа» часопису – № 23 (27 жовтня 1921 р.) та № 25 (15 листопада 1921 р.). Перше було присвячене «Українській трибуні». Редколегія закликала приєднатися усіх не байдужих до збору на видавничий фонд часопису, акцентуючи увагу на значимості для суспільства даного видавничого органу. Друге надзвичайне число містило матеріали до третьої річниці повстання проти гетьмана Павла Скоропадського.

У № 4 редакція опублікувала свої спостереження, щодо ставлення інтернованих до газети: «За першим числом він здобув співчуття таборової маси, придбав активних прихильників і нажив окремих ворогів. На всіх трьох числах у театрі не було ні одного порожнього місця. Слухала публіка уважно, без гомону, стримуючи навіть кашель» [7, арк. 135]. Особливо подобалися рубрики “Хроніка” та “Гумор і сатира”. Приємно вразило редакцію те, що старшини уважно слухали “Публіцистику”. Газета одразу нажила собі багато ворогів, викриваючи і піднімаючи на поверхню злочини і порушення, які відбувались у війську: «Опечені правдивим словом “Променя”[...], сиплють скаргами, намагаючись його загасити, спираючись на те, що часопис намагається підірвати дисципліну» [7, арк. 135].

Професор Л. Бачинський у своєму листі до редакції, який розмістили у № 22, писав, що ознайомившись з усіма таборовими друкованими органами, не знаходив жодного, який би був таким змістовним і різноманітним. Приємно вразило автора листа ідейність, якою була просякнута газета: «Ідея, яку поставила газета ще з 1-го числа грубою смугою проходить на кожній сторінці, в кожній думці автора» [9, арк. 82].

12 червня 1922 р. редколегією (у складі І. Мельника, М. Дячук-Дяченка та О. Семмо) було надіслано листа до Музею наукового товариства ім. Т. Шевченка з проханням зберегти 45 чисел «Променю», які додавались у посилю. Відповідальним за відбір примірників був призначений А. Лебединський [9, арк. 2-3]. Дані числа мали бути збережені для майбутнього переходу до фондів Історичного музею у м. Києві після звільнення України від більшовиків.

Часопис «Промінь» дійсно був одним з найавторитетніших таборових видань на теренах Польщі. Редколегія та автори газети користувались великою повагою серед українського вояцтва, адже вони, незважаючи на цензуру, продовжували висвітлювати на сторінках «Променю» болючі теми, близькі серцю кожного інтернованого, висвітлювати погляди, ідеї, страхи та сподівання, вояків-українців, які перебували у таборах.

4.3. Неперіодичний журнал «Будяк» як орган гумору і сатири

Ще до періоду інтернування Армії УНР виходив неперіодичний журнал «Будяк» – орган гумору і сатири. Перше число з'явилося 1 вересня 1920 р. заходами культурно-освітнього відділу Української збірної станиці в Ланцуті. Спочатку примірники друкувалися на машинці та тиражувалися на шапірографі, тому деякі сторінки досить нечіткі. Починаючи з 1921 р. журнал став друкованим органом табору інтернованих у Ланцуті, причому вручну виготовлялися лише ілюстрації та сама обкладинка (див. додаток Т. 4). За «Енциклопедією Українознавства» за редакцією В. Кубійовича часопис продовжував виходити у Стшалково, після переведення туди інтернованих з Ланцута, однак ні примірників, ні згадок про видання «Будяка» у Стшалково не віднайдено [369, с. 106].

Як і було притаманно виданням такого напрямку, інформація у журналі подавалась у гумористичній формі. Періодичність виходу окреслювалась у фразі: «виходить, коли бог пошле» [62, с. 1], «виходить з себе, коли пойма кота на шкоді» [64, с. 8], а за редакцію відповідає «вітер в полі» [63, с. 8], «факт і документ» [64, с. 8]. Було вказано, що редактор приймає у будь-який час тільки гроші і т. д. Над заголовком вміщували різні гасла: «Пролетарі всіх бараків...бережіться!», «Гумор

і сатира, орган партії “БКВ” – Бий, куди влучиш» або «Кому сміх, а кому й безсонні ночі» (№ 2, 1921 р.). Редакція часопису знаходилась за «адресою»: Кращенепитай, вул. Бонабереш, № 25 [65, с. 10].

Журнал тиражувався у друкарня «Наша зоря», за редакцію відповідав Остап Павлів-Білозерський (зазначалося у № 3 1921 р.). За 1920 р. вийшло два числа (обсягом 12 сторінок), а за 1921 р. три числа (обсягом 8 сторінок), два останні з них були повністю у типографському виконанні. Часопис виходив у форматі 14x21 см накладом у 200 примірників [333, с. 150]. Його ціна була зазначена у № 2 і становила 20 м. п. [64, обкладинка].

Редакція «Будяка» вбачала в ньому «охоронця» духовної сторони життя в таборі: «Коли в Ланцуті і розрісся степ української праці і коли в ньому виростили трави душі української – задумали ми знайти сторожа над чистотою килиму – думки української, над вільним зростом трав – розвитком думок[...] і пересадили сторожа степів українських «Будяка», якого нині і подаємо перед очі Ланцутської громади» [62, с. 1].

Ось як відгукувалась редколегія «Променю» у № 1 про журнал «Будяк»: «“Будяк” – орган суто таборовий, який своєю метою поставив боротися з сумними явищами нашого військового життя. Попадає від “Будяка” і постачателям, що набили скарбовими грішми свої кишені..., і господам офіцерам, що вперто говорять на “общепонятной”, і офіцерським жонам, які нахабно не вдячні за те, що їдять хліб за кошт українського народу» [262, с. 42].

Майже кожне число починалось вступною статтею «Будяк від себе», в якій видавці у гумористичній манері закликали до читання журналу. Зокрема, у № 2 писали, що тим, хто бажає мати щасливу жінку і гарних дітей, а не «бусурманів в хаті», слід купувати «Будяк», а тим, хто наколовся на колючки «Будяка», редакція радила йти до церкви на сповідь [64, с. 2].

У журналі друкували різні гуморески, фейлетони, рецензії на театральні вистави, карикатури. Редакція закликала інтернованих до надсилання своїх матеріалів ще у № 1 від 1920 р.: «Все берем, все приймаєм – гонорар по згоді: за стрічку і за комір». Значна кількість представлених на сторінках часопису статей

та заміток належать авторству О. Білозерського (підписувався криптонімом О. П. Б.), також дописували К. Вечерко, Дзига, О. С. В., Немаючий (Херзонець), Марко.

Рубрику «Життя й мистецтво» вів О. Білозерський. У ній автор досить іронічно відгукувався про стан тогочасного таборового театру. Його стаття, присвячена виставі, яка відбулась 14 квітня 1921 р. у таборовому театрі, була сповнена розчарування та жалю. Акторів він називає «блаженними убогим духом, адже не відають вони, що роблять», а слухачів «довгострадальною публікою», яка не розуміла, як акторська трупа насміхалися над нею, «говорила, що ти [публіка] бездонно дурна, та ще й за свої гроші». Особливо принизливим для автора було те, що слухачі не виказували свого обурення через те, що вистава була російською мовою [64, с. 7]. Також О. Білозерський вів рубрику «В Ланцуті», в якій він з іронією описував «як добре інтернованим жити в місті Ланцут».

Ще однією рубрикою була «Добрі ради не політика Хоми», в якій автор намагався наставити Хому (узагальнюючий образ неграмотної людини, яка ні в чому не розбирається, вигаданий автором) на праведний шлях, розмовляючи з ним про політику та ситуацію в світі. До постійних рубрик належали «Що чувати в світі», «Станична хроніка», «З підслуханого», «Ходять чутки», «Оголошення», Публікувалися також вірші – «Вийдемо з цих дір» О. С. В., «Соловейко» С. В-ка.

Журнал містив багато карикатур. Зокрема, у № 2 1921 р. були опубліковані карикатури «Без перепусток» (зображено інтернованих, які мають можливість вільно пересуватись з «гордо піднятою головою»), «Старшинське зібрання», «Лицар Чернівців і Проскуріва» (зображено одного із таборян, який розпродав різні товари – муку, цукор тощо) (№ 2, 1921 р.) та ін.

Матеріали на серйозні теми у журналі подані у сатирично-гумористичній манері. Яскравим прикладом є стаття присвячена мирним переговорам між Польщею і Росією у Ризі: «Молода польсько-українська коаліція не вмерла, але тяжко захворіла».

Досить часто у своїх оголошеннях видавці згадували журнал «Блоха». З № 1 (від 9 квітня 1921 р.) можна довідатись, що журнал потребував редактора, а № 3

містило ось такий відгук: «У другому числі “Блохи” здохла кобила від полеміки з “Будяком”. Гадаємо, що як “Будяк” розпустить колюче листя, то подохнуть усі різні блохи» [65, с. 9].

Незважаючи на абсолютну різницю жанрів часописів, вони мали одне спільне завдання – боротися із проблемою двомовності і очистити лави Армії УНР від національно-несвідомих елементів. У 1920 р. до складу Армії УНР потрапила значна кількість офіцерів, які до цього перебували у складі армії генерала А. Денікіна [388, с. 349]. Більшість із них не сповідували проукраїнських поглядів, відносились до питання боротьби за незалежність України індиферентно, займаючи позицію спостерігача, а подеколи відкрито заявляли про своє бажання повернутися до Росії. Перш за все це проявлялося у зневажливому ставленні до української мови та небажання розмовляти нею. Зазвичай у таборах з цією проблемою боролися самоорганізовані громади старшин, однак у Ланцуті такої не було, тому ця функція була покладена на таборову пресу. Першою на захист рідної мови стала «Наша зоря». На сторінках часопису неодноразово наголошувалось на важливості очищення вояцтва від проросійських кадрів та значення вживання української мови для формування свідомої армії. Але якщо «Наша зоря» ще намагалася більш «делікатно» висвітлювати цю проблему, то газета «Промінь» не перебирала у висловах, чітко висловлюючи свою позицію щодо мовного питання. «Вживання російської мови є річ категорично не допустима серед національного війська, особливо під час боротьби з отою самою “лабазницею” – Московією. Нерозуміння цього є зрада святому ділу визвольної боротьби, бо коли так легковажать народною мовою, добуття прав на яку коштує [у] нас стільки зусиль і крові, то це означає – нехтування і всієї справи української» [327]. Спілкування деяких зі старшин на «общепонятной» також викривалось і висміювалось на сторінках журналу «Будяк», втілене у карикатурах, шаржах та сатиричних дописах.

Попри всі негаразди з якими зіткнулись видавці, а саме відсутність фінансового і матеріального забезпечення, цензуру, у таких складних умовах їм вдалося видавати авторитетний якісний гумористично-сатиричний часопис, який користувався прихильністю у читачів. На сторінках журналу читачі могли

поділитися свої болем і отримати душевну розраду, підтримати одне одного, висміявши таборові проблеми та незгоди повсякдення. Видавці журналу «Будяк», на відміну від видавців інших гумористично-сатиричних таборових журналів (зокрема, «Комар», «Жало», «Грімаса»), змогли оминати цензуру і уникнути конфіскації номерів, при цьому не змінивши свого інформаційного вектору, обраного редакцією. Не зважаючи на гумор, яким просякнуті статті авторів, дані журнали слугують чудовими джерелами для дослідження таборового повсякдення та реконструкції культурно-освітнього процесу у таборах інтернованих.

4.4. Нерегулярні пресові видання у таборі Стшалково

У липні-серпні до 1921 р. до табору Стшалково були переведені інтерновані з Ланцуту, Вадовиць та Піотркова. Наприкінці жовтня ц.р. до табору були також передислоковані 300 осіб із 6-ї Січової дивізії. Загалом наприкінці осені 1921 р. тут перебували 5-та Херсонська стрілецька, 1-ша Запорізька, 1-Кулеметна дивізії, невелика частина 6-ої Січової дивізії, Окрема бригада кордонної охорони, 1-ий курінь польової жандармерії збірної команди резервних військ, окремі відділи штабу тилу та Вищий військовий суд.

Саме у Стшалково вийшло перше число військово-наукового журналу «Військовий вісник» – видання слухачів військового факультету, заснованого у липні 1921 р. в Українському Народному Університеті в Ланцуті. Після переведення військ він функціонував у Стшалково, а згодом – у Каліші.

«Військовий вісник» видавався не регулярно. Перше число журналу вийшло у Стшалково у 1921 р. (див. додаток У), друге – у Каліші у 1922 р. (див. додаток У. 1). Друкував журнал культурно-освітній відділ 3-ої Запорізької дивізії. На обкладинці першого числа вказано місце видання Стшалково-Київ, другого – Каліш-Київ. Як зазначав у своїй монографії О. Вішка, творці журналу задля підкреслення свого зв'язку зі столицею додавали до назви табору, в якому видавався часопис, назву столиці [333, с. 166]. Редактором був секретар Українського Народного Університету К. Подільський, видавцем – А. Ільницький (№ 2). Обсяг першого

числа становив 48 сторінок і мав тираж у 100 примірників, обсяг другого – 64 сторінки, тираж не встановлено.

Часопис було засновано з метою: «Стати на шлях чистої військової науки, поширювати її висліди друком праць; спинитись переважно на елементах вищих царин теорії воєнного мистецтва та історії його розвитку» [21, арк. 1]. Вибір матеріалу пояснювався бажанням редакції зробити загальний вступний огляд тем для майбутніх статей та подальшого напрацювання матеріалу для видання праць по окремим дисциплінам. Завдання, яке ставили перед собою видавці, полягало в тому аби «спільно дійти до єдиної воєнної доктрини на полі великої життєвої битви за Національне Визволення» [21, арк. 1]. Видавці працювали під гаслом «Військова наука є краща зброя в нашій визвольній боротьбі».

Перше число було видане тоді, коли діяльність військового факультету ще не була чітко окреслена, натомість вихід № 2 припав на момент повного завершення курсу (липень 1922 р.). Та за словами редакції, через «зовнішні обставини», вихід числа перенесли до кінця 1922 р. Тоді за матеріальної підтримки студентів Подебрадської господарської академії та за сприяння полковника А. Ільницького було видано друге число часопису.

У журналі друкувалися статті поручика К. Подільського, хорунжого А. Ільницького, сотника Л. Олійника, підполковника Г. Хомяка, сотника І. Гончаренка, хорунжого Ліневича та ін.

Багато місця відводилось викладу лекцій викладачів військового факультету. Зокрема, у № 2 «Військового Вісника» міститься розгорнута лекція К. Подільського «Поняття і зміст стратегії» [251, с. 1-8] (цей реферат був виголошений перед слухачами військового факультету 16 серпня 1921 р.). Стаття була поділена на маленькі підрозділи: історія слова «стратегія», сучасне значення слова, порівняння стратегії і тактики методи вивчення стратегії, зміст стратегії мистецтва, стратегія знищення в сучасний момент. Сам автор підкреслював, що на даний момент для Армії УНР може бути дієвою тільки стратегія морального і матеріального знищення ворога. Велика увага приділялася проблемі навчання та підготовці військових кадрів. К. Подільський особливо наголошував, що

«студіювання буде відповідати своїй меті, коли всі положення воєнних походів будуть пророблені на схемах з циркулем і кольоровим олівцем в руках» [82, с. 5].

Окремі реферати тиражувалися додатково на шапірографі. Ось приклади деяких з них: К. Подільський «Війна та політика» 90 сторінок, 14 примірників; Г. Хомяк «Збройна сила та її основи» 47 сторінок, 25 примірників; Л. Олійник «Похід 1793 р.» 20 сторінок, 15 примірників; А. Ільницький «Північно-Американська війна 1861-1865 рр.» 30 сторінок, 15 примірників; Г. Хомяк «Революція та інвазія» 14 сторінок, 15 примірників [21, арк. 34].

Одним з найавторитетніших полководців для редакції та викладачів військового факультету був Наполеон I Бонапарт. Діяльності французького імператора присвячено статті та реферати Ліневича «Похід Наполеона до Пруссії в 1806 р.», Рихвальського «Наполеонівська стратегія», Карнійчука «Похід Наполеона в Іспанію 1808-1814 рр.», Корнієнка «Похід Наполеона до Росії 1812 р.». Часто імператора автори цитували у своїх статтях. Навіть звернення редакції до читачів не обійшлося без слів видатного полководця: «Всі ці знамениті генерали старовини і інші, що достойно їм слідували[...] ніколи не переставали робити стратегію істинною наукою» [21, арк. 1 зв.].

Публікувалися у часописі і перекладені статті. Редакція хотіла ознайомити суспільство з оригінальними поглядами на необхідність повної реформи університетського виховання та лабораторною методою Густава Лебона. Вільний переклад статті «Університетське виховання» з французької належав А. Ільницькому. Як зазначено у примітці до статті, провідні ідеї французької системи освіти з самого початку лягли в основу праці військового факультету [21, арк. 6].

У рубриці «Матеріали до історії Українського Народного Університету» містилися копії документів, виписки з преси. У № 2 було подано звіт секретаря К. Подільського про діяльність військового факультету за період з 6 липня 1921 р. по 28 червня 1922 р. за такими пунктами: початок функціонування, ідейний фундамент, провідні думки плану праці, пристосування ідей на практиці, відкриття факультету, аналіз першого семестру.

Рубрика «Хроніка» була присвячена питанням університетського життя, діяльності математично-природничого та військового факультетів. Також подавалась коротка інформація про життя у таборах Ланцуті та Стшалкові.

У журналі містилися різноманітні таблиці, списки військових, програма проведення лекцій по семестрах. Зокрема, «Таблиця стратегічних мап та тактичних схем», таблиця «Видання військового факультету».

За сприяння благодійної організації YMCA, у таборі видавався аполітичний щомісячний журнал об'єднання інтернованих спортсменів таборів Польщі «Спортсмен». На даний момент віднайдено лише № 4/5 (липень/серпень 1922 р.) (див. додаток У. 2). З огляду на періодичність виходу, можна припустити, що № 1 вийшов у квітні 1922 р. Головним редактором журналу був М. Гадзяцький. За словами редактора, YMCA не визнавала мов нових держав, які виникли після падіння Російської імперії, окрім російської мови. Тому в журналі друкувалися статті як українською, так і російською мовами, у залежності від мови надісланого до редакції матеріалу [333, с. 286]. Спортивний часопис призначався для українських та російських (С. Балаховича та Б. Перемикіна) інтернованих у таборах Польщі військових [333, с. 286]. Гаслом часопису було «В міцному тілі – міцний дух» (подавалося двома мовами).

Здвоєний № 4/5 починався нарисом А. Коршнівського, який був присвячений огляду гімнастичних систем світу. У ньому автор стверджував, що універсальної гімнастичної системи бути не може, адже кожна може мати успіх лише у певному природничому середовищі та умовах проживання. І тому українцям, на його думку, треба розробляти свою власну гімнастичну систему і не намагатися переймати в інших народів [291, с. 1-4].

Зі спортивного історичного огляду по табору Каліш І. Гончаренка можна довідатись про заснування навесні 1921 р. «Старшинського спортивного гуртка 2-ї Волинської дивізії», «Гімнастичної фехтувальної школи» 3-ї Залізної дивізії, організацію футбольної команди та проведено чемпіонат із французької (греко-римської) боротьби [99, с. 4-5]. Як повідомляє автор статті, від Великодня до середини літа відбулося три олімпіади, на яких був присутній С. Петлюра та інші

високопоставлені гості. За підтримки представників організації YMCA Етеля та Висил'єва старшинський волейбольний гурток взяв участь у волейбольному матчі в Лодзі, та переміг польських чемпіонів [99, с. 4-5]. Цим матчем було завершено спортивний сезон у таборі.

Далі містилися статті присвячені проведенню спортивних свят у таборах Каліш, Щипіорно та у Слупцях (куди було запрошено спортсменів із Стшалково). Також подавалися новини з усіх видів спорту, які мали місце у таборі Стшалково, а саме: футбол, волейбол, французька боротьба, бокс, легка атлетика. На сторінках часопису було представлено рубрики «Що нового зі спорту на світі», «Відділ кореспонденції», «Сторінка гумору».

Було надруковано дві російськомовні статті: «Несколько слов о лекциях м-ра Арнольда», автора Н. Г. присвячену огляду основних положень євангелістської моралі та «Летний спортивный сезон в Тухоле» автора Б. А. У журнал була вклеєна фотографія двадцяти п'яти випускників спортивних курсів у Стшалково, зроблена представником YMCA у таборі Коваленком [291, с. 23]. Завершувалось число некрологом спортсменці зі Стшалково Малії Малюшиній.

У таборі виходила одноднівка культурно-освітнього відділу табору «Метелик» (див. додаток У. 3). Перше число було надруковано 20 березня 1922 р. У ньому було вміщено звернення начальника культурно-освітнього відділу до козаків. Приводом до його появи стало розповсюдження закликів більшовицької амністії та репатріації перед Генуезькою конференцією.

Наступний № 2 від 22 березня 1922 р. був присвячений проблемі амністії. Автор із боєм звертався до козаків табору із закликом не піддаватися більшовицьким провокаціям. «Вороги розставили сіті, аби тебе приманути до себе – писалося в одноднівці, – Намагаються вони, ще перед Генуезькою конференцією роз'єднати нас» [178, с. 1].

Також у 1921 р. у таборі вийшло два числа сатири-гумористичного журналу «Блоха». Видавав часопис штаб тилу, головним редактором був І. Соловій. Журнал «Блоха» згадувався на сторінка александрвського «Окропу». У № 2 у рубриці оголошення писалося, що «Київське купе пошукує співробітників і співробітниць

для журналу «Блоха». За обцаси (підбори – *авт.*) в черевиках, за носки у туфлях повна запорука. Зовнішній вигляд приємний має бути» [238, с. 15]. Видавці «Окропу» розмірковували про злиття двох часописів, а у № 3 редакція «Окропу» запитувала: «Що станеться з “Блохою” якщо вона попаде в “Окріп”?». Однак як йшлося у попередньому розділі, ймовірно це було два різних видання під однойменною назвою.

У своїх статтях Л. Бачинський вказував ще один часопис «Студентський вісник». Спираючись на його дані С. Наріжний та М. Мартинюк також відносили часопис до видань у Стшалково. Однак О. Вішка зазначив, що хоч у звіті про культурно-освітню роботу у таборах, який знаходиться у фондах Військового архіву у Варшаві, вказано, що журнал «Студентський вісник» був надрукований у 1921 р. у Стшалково у кількості 200 примірників, ймовірно мова йшла про часопис студентів Варшаві. Часопис варшавських студентів друкувався у таборовій друкарні «Наша зоря» подвійним накладом, саме тоді, коли друкарня вже знаходилась у Стшалково [333, с. 289]. Ймовірно, що Л. Бачинський вказав цей часопис, як суто таборове видання, помилково. Поки що жодного примірника журналу не віднайдено.

Артистично-театральна таборова управа планувала видання свого живого гумористично-сатиричного двотижневика «Сонце» на зразок «Променя». Матеріали журналу мали декламувати загримовані актори зі сцени [222, с. 2]. Згідно з рапортом до начальника групи табору, 19 квітня 1922 р. видання журналу було дозволено [6, арк. 15-16]. Про плани щодо виходу часопису писали одноднівка «Запорожська думка» (№ 6) та газета «Нове життя» (№ 116), однак задум не було реалізовано.

Як засвідчив огляд таборової періодики у Стшалково, більшість часописів, які виходили у ньому були продовженням видавничих проектів переведених інтернованих із Вадовиць, Ланцута та Піотркова. Єдиним часописом, який виходив протягом певного часу у Стшалково (тобто мав більше ніж один номер) був «Спортсмен». Однак він видавався за підтримки УМСА, його видавці були підконтрольні організації і повинні були дотримуватись умов, встановлених єю. Це

було спеціалізоване видання, присвячене суто висвітленню спортивних подій у таборі та околицях.

Висновки до Розділу 4

За весь час існування табору Ланцу зусиллями таборового культурно-освітнього відділу та 5-ої Херсонської дивізії було налагоджено видання трьох часописів: «Наша зоря», «Промінь» та «Будяк». Найбільше коло читачів серед таборян та поза межами табору мала «Наша зоря». Видавці газети завжди дослухались до усіх порад та зауваг від читачів та редакторів інших видань і одразу вносили корективи. З усіх ланцутських видань саме «Наша зоря» найдовше протрималась у таборовому видавництві. Окрім того основна літературна компонента наповнення журналу була близька і зрозуміла усім, чого не можна сказати про «Промінь», який завжди намагався висвітлити болючі питання і гострі теми серед вояцтва (конфлікти між козаками та старшинами, русофільство і т.д.). Серед усіх гумористично-сатиричних видань, що виходили у таборах Польщі «Будяк» займав стійку позицію, був досить якісним виданням і користувався повагою серед вояцтва, але після передислокації військ з Ланцута до Стшалкова його редакція не змогла поновити видання.

У таборі Стшалково, як зазначалося вище, продовжили виходити «Наша зоря» та «Промінь», вадовицька «Запорожська думка», «Спортсмен», «Блоха». Звичайно журнал «Спортсмен», як аполітичне видання мав досить непогану фінансову підтримку від УМСА, чого не можна сказати про усі інші видання, які видавались на невеликі кошти надані культурно-освітнім відділам та дотації читачів. До кінця серпня 1922 р. основна частина інтернованих була переведена до таборів у Щипіорно та Калішу, де продовжилося видання «Нашої зорі» та «Військового вісника». Видання усіх інших часописів було повністю припинено.

РОЗДІЛ 5

Таборові видання в Щипіорно (1921-серпень 1924 рр.)

5.1. Видавничі проекти інтернованих вояків-українців

Восени 1921 р. до табору в Щипіорно було переведено інтернованих із Александрова Куявського (6-та Січова стрілецька та 4-та Київська дивізії). Тут вояки продовжили видавництво часописів «Нове життя» та «Релігійно-наукового вісника», як зазначалося вище. З листопада 1921 р. табори становили Калішську групу таборів інтернованих, що зумовило об'єднання двох дивізійних видавництв (3-ї Залізної та 6-ї Січової стрілецьких дивізій) [333, с. 107]. Наслідком цього стало видання газети «Український сурмач». Передумовою слугувало завершення видання газет «Залізний стрілець» у таборі Каліш на початку 1922 р. та «Нового життя» у таборі Щипіорно.

Спільними зусиллями культурно-освітніх організацій у таборах Каліш та Щипіорно видавалась газета «Український сурмач» (див. додаток Ф). Перше число «Українського сурмача» було надруковано 27 квітня 1922 р. Спочатку газета виходила два рази на тиждень – у четвер та неділю [312, с. 1], починаючи від № 48 1923 р. – раз на тиждень. Редагуванням та видавництвом займались старшини інтернованої Армії УНР Іван Гончаренко, І. Зубенко, Олександр Варавин, А. Коршнівський і Шлендин [306, с. 3]. Функції відповідального редактора виконував Л. Волохів. Спочатку тиражування газети відбувалось у друкарні 3-ої Залізної стрілецької дивізії, з № 27 – у друкарні 6-ої Січової стрілецької дивізії (див. додаток У. 4), а з № 37 – видання газети було перенесено до друкарні табору Щипіорно. Спочатку ціна окремого примірника становила 30 м. п.; № 44-46 – 200 м. п.; № 47-53 – 600 м. п.; № 54-58 – 1000 м. п. Останній здвоєний № 59/60 коштував 25000 м. п. Така висока ціна може бути пояснена гіперінфляцією, однак все одно для газети навіть на той час вона надто завищена. Можливо видавці допустилися помилки, додавши зайвий «0».

Передплата на місяць з пересилкою по території Польщі коливалась від 250 м. п. до 6000 м. п., залежно від ціни окремого примірника. У таборі газету

розповсюджували безкоштовно. Формат газети коливався між 35x49 см та 25x35 см [372, с. 11].

Улаштований на початку квітня 1922 р. культурно-освітніми організаціями табору Каліш збір пожертв на видання часопису приніс 16 тис. 505 м. п. [305, с. 3]. Як було зазначено у № 17, у виданні часопису настала перерва через складне матеріальне і фінансове становище, однак за сприяння доктора Євмена Лукасевича, одного з видавців газети «Українська трибуна», вихід часопису було продовжено [310, с. 8]. За вказівкою генерал-хорунжого Олександра Загородського певний відсоток від податків, які сплачували крамниці та буфети у Каліші, спрямовувався до видавничого фонду «Українського сурмача». З січня по серпень 1923 р. на пресовий фонд надійшло 775 тис. м. п. [319, с. 8].

У першому числі було опубліковане звернення до читачів, в якому видавці сформулювали мету і завдання, які вони перед собою ставили. Часопис творився з метою стати об'єднуючою ланкою для таборів: «Своїм першорядним завданням рахуємо (вважаємо – *авт.*) широку інформацію й об'єднання українського вояцтва в одне ціле по думці і почуванням, де б воно не “сиділо”, в яку б тимчасову, сьогоднішню орієнтацію не входило[...], вияснювати нашим читачам усі події, що відбуваються на українському житті та українській державній справі» [305, с. 1]. Також чільну увагу планувалося приділяти огляду становища української еміграції в Польщі та поза нею, а також відстежувати перебіг суспільно-політичного життя в Україні. У № 2 була надрукована стаття «Наші завдання», в якій редколегія намагалася розкрити значення преси для розвитку демократії. Як наголошувалось у самій статті – «якби ми мали більше свідомої демократії в перші роки нашої визвольної боротьби, ми б не дійшли до “дротів”» [306, с. 2].

У ювілейному № 50 редколегія знову нагадала про основні завдання, часопису та підвела підсумки діяльності за цей період. «Вперто і не хитаючись несли прапор боротьби з нашим одвічним ворогом Москалем, до остаточної перемоги і з цього шляху не зійдемо й далі. Твердо й уперто ми не давали заснути і забути нашому таборовому суспільству, що наше завдання і наші ідеали, побачити рідну землю вільною від панування Москаля» [315, с. 1]. Також у ньому було опубліковано вірш

М. Оверковича «Сурмач», який пояснював читачеві, чому для часопису було обрано саме таку назву(див. додаток Ф. 1).

Газета містила постійні рубрики «На Україні», «Життя таборів», «З преси», «Останні вісті», «Вісті зі світу», «Театр і мистецтво», «Телеграми», «Література і бібліографія», «Малий фейлетон», «Поштова скринька», «Ріжні вісті». Фактично кожне число вміщувало статтю «Конференція в Генуї».

Рубрика «Таборове життя» була присвячена повсякденню таборян у Каліші та Щипіорно. З неї можна було довідатися про запровадження пастирських курсів та курсів польської мови у таборі Каліш, про діяльність драматичного товариства ім. М. Садовського [307, с. 4] та студентської громади у таборі Щипіорно [308, с. 8].

У рубриці «Література і бібліографія» уміщувалися рецензії та огляди на таборові видання (у т.ч. – на часописи «Веселка», «Релігійно-науковий вістник», збірник «На руїнах»). Серед них – рецензія Є. Маланюка на збірку видавництва «До світла», до якої увійшли дві перекладені з французької мови Є. Бачинським статті «Шукання правди» Ф. Томи та «Хома Невірний» доктора Альта [313, с. 5].

Видавались й тематичні номери. Зокрема № 51/52 та № 53 містили огляд становища таборових шкіл та народній освіті. У них були надруковані статті Софії Русової «Педагогічні основи нової школи», «Школа в таборах» [316, с. 2-3], «Педагогічні основи нової школи» [317, с. 2-3], Степана Сірополка «Єдина школа» [316, с. 3-5], невідомих авторів «Гімназія ім. Т. Шевченка в таборі Каліш» [316, с. 11], «Реальна школа в таборі Щипіорно», «Школа українських пластунів» автора Гама та ін. № 43 було випущено з нагоди 5-ї річниці прийняття IV Універсалу.

На шпальтах газети друкували свої вірші Є. Маланюк та М. Оверкович. Також можна було зустріти уривки з оповідань О. Семмо, зокрема, з його твору «Життя» [281, с. 3], П. Загоруйка (оповідання «Оборонець») [123, с. 4-5] та Антіна Павлюка (оповідання «Примари») [245, с. 3], нарис «Тяжка доля» Петра Опаренка [244, с. 2].

Інколи матеріал, вміщений на шпальтах газети, не проходив цензуру. Зокрема, у № 9 у рубриці «Життя таборів» було повністю заретушовано цілий фрагмент тексту 309, с. 8].

Окрім вище зазначених, у газеті друкувались статті О. Саліковського, П. Чижевського, А. Лебединського, О. Пилькевича, М. Ковальського, С. Тортона, В. Хвилі, Валентина Садовського, О. Карманюка, Є. Бачинського, І. Шовчєнова, Г. Реянського, Григорія Сіманціва, Сікоса, В. Лясиченка, професора К. Мацієвича, авторів під псевдонімами Чміль, Військовий, Кур'єр, М. М., О. Лєсь, Зет.

Часопис користувався повагою серед читачів як у таборах Польщі, так і серед представників української еміграції в інших країнах. На його сторінка висвітлювались важливі події у світі, подавалась таборова хроніка, огляди таборової культурно-освітньої діяльності, насамперед театральної та видавничої. Газета «Трибуна України» часто вміщувала на своїх сторінках замітки та статті із «Українського сурмача». Зокрема, у № 5-7 було опубліковано замітку про просвітницьку діяльність у таборах Щипіорно і Каліш за даними «Українського сурмача» [299, с. 186].

У таборі Страдом неподалік Чєнстохови були розміщені деякі підрозділи зі складу Армії УНР та більшість біженців із числа цивільних громадян УНР. Попри тяжкі умови перебування у таборі, їм вдалося налагодити культурно-освітню роботу та заснувати низку різноманітних гуртків. Одним з таких був гурток лікарських помічників [362]. Лікарськими помічниками («шкільними» фельдшєрами) у той час називали осіб, які належали до середнього медичного персоналу і могли не лише допомагати лікарю, а й надавати медичну допомогу самостійно на фельдшєрських пунктах.

Серед лікарських помічників у Чєнстохові не раз поставала думка про заснування власної професійної спілки. Тому 15 червня 1921 р. відбулося організаційне засідання ініціаторів, на якому було обрано організаційний комітет у складі Юрія Гудзія (голова), М. Варчука (заступник) та членів І. Давиденка та М. Каліновського. Завданням комітету було об'єднати лікарських помічників, які перебували у таборах та взагалі на еміграції в Польщі в спільну організацію. Далі планувалося скликати загальні збори задля обговорення заснування спілки. 11 березня 1922 р. у зв'язку передисколацією частин члєни комітету переїхали до табору Щипіорно, де секретарем було призначено М. Каліновського [379, s. 52].

Друкованим органом спілки став неперіодичний часопис «Вістник спілки лікарських помішників на еміграції». Перше число вийшло у жовтні 1922 р. у таборі Щипіорно, обсягом 32 сторінки та тиражем у 250 примірників (див. додаток Ф. 2). Вартість першого номера становила 400 м. п., № 3 – 75 тис. м. п. (ціна № 2 не була вказана). Тиражування часопису здійснювала друкарня «Чорномор». Загалом вийшло три числа.

У передовій статті до читачів, редакція відзначала, що засновує свій журнал не лише з метою висвітлення діяльності Спілки лікарських помішників, але й задля публікації наукових статей, присвячених питанням гігієни, становленню системи санітарії в Україні та за кордоном. Планувалося створити розділ медично-санітарної бібліографії та популяризувати знання про дотримання правил елементарної гігієни. Також редакція зверталася до усіх небайдужих лікарів долучитися до видання медичного часопису, надсилати свої статті, поради та ділитися професійним досвідом на сторінках журналу. Його головним редактором став Ю. Гудзій. Також у виданні часопису брали участь Гончаренко (представник УМСА у таборі), д-р І. Рихло (Чехословаччина) та студент-медик Варшавського університету Кросиленко [85, зв. обкладинки].

У журналі було вказано, які суми були переведені на пресовий фонд кожного із чисел. На видавництво № 1 було зібрано 39 тис. м. п. [83, с. 31], на № 2 – 167 тис. м. п. [84б зв. обкладинки], на № 3 – 3 млн. 351 тис. м. п. [85б зв. обкладинки]. Загалом за весь період видання грошові пожертви надходили від: А. Ковалю (550 тис. м. п.), Ю. Гудзія (300 тис. м. п.), П. Авакуменка (300 тис. м. п.), Є. Лукасевича (82 тис. м. п.), М. Левицького (72 тис. м. п.), М. Варчука (50 тис. 400 м. п.), інші внесли від 20 тис. до 200 м. п. – П. Бушила, М. Каліновський, Д. Стариков, Л. Денисюк, Олексюк, В. Радченко, Колесниченко, Фалатюк, Корбута, І. Деньга, Захаров, Теліга, Сафронов, М. Самойлів, С. Сірополко і генерал Пороховщиків.

Перше число «Вістника» відповідно до наказу Комісара калішської групи таборів було конфісковано без зазначення причини. Можливо, що причиною конфіскації стало уміщення у № 1 статті «Реорганізація чи профанація?». Згадувана

стаття була присвячена проблемі надання студентам-медикам, які відучились 4 семестри звання лікарського помічника, а студентам, які провчились 6 семестрів – зауряд-лікаря 3-го розряду – аналог військового звання для найменування зауряд-військово-медичних чиновників у Російській імперії.

Автор висловлював обурення усіх представників Спілки тим, що студенти за 4 семестри навчання не студіювали жодних суто медичних дисциплін і не мали практики. Окрім того студенти з природничого факультету Київського державного українського університету, які також відучились 4 семестри, за бажанням могли перевестись на медичний факультет одразу на навчання з 5 семестру. Автор суворо засуджував дане явище у сфері медичної освіти: «З боку морального в жоднім разі не можна нехтувати інтересами хворого, віддаючи його в руки несвідомого, так званого лікарського помічника[...]. Хоч студенти після 6 семестрів мають більшу теоретичну підготовку, але практичної ні (жодної – *авт.*)» [83, с. 22-25].

У часописі переважно друкувалися статті, присвячені проблемам порушення санітарних норм та правил гігієни в Україні й таборах. Зокрема, статті д-ра М. Левицького «Страшна загроза», д-ра Ю. Добриловського «До боротьби з туберкульозом у таборах», Є. Лукаевича «Санітарний стан в Україні».

Другий номер – через відсутність коштів – вийшов із восьмимісячною затримкою. У № 2 було представлено розгорнуту статтю Ю. Гудзія «Смертність та народження у таборах інтернованих у Польщі», яка містила статистичні таблиці. За даними метричних книг у шести таборах у 1921-1923 рр. більшість смертей було від легеневих хвороб. Зокрема, за 1921 р. померло 157 чоловік, з них: дітей до одного року – 18, від 20 до 35 років – 111, також було вчинено три самогубства, причини інших смертей не вказані. Щодо народжуваності, за даними Ю. Гудзія, найбільше народилось у 1921 р. (44 хлопчики і 20 дівчат), надалі коефіцієнт народжуваності дуже знизився [100, с. 14-16].

У № 1-2 друкувалися біографічні статті про життя та діяльність видатних медиків. У цьому відношенні доцільно згадати статті Ю. Гудзія про діяльність українського письменника, лікаря та дипломата М. Левицького, д-ра Кириловича про видатного французького мікробіолога та хіміка Луї Пастера та невідомого

автора, який підписався криптонімом «Г», про діяльність англійського лікаря інфекціоніста Едварда Дженнера.

Часопис містив дві постійні рубрики «Хроніка» і «Бібліографія». Перша поділялась на такі розділи – професійна, таборова і загальна хроніка. У першій з них висвітлювалися події, пов'язані з діяльністю Спілки (з'їзди, зібрання, конференції), таборова хроніка подавала огляд становища у таборі Щипіорно, у загальній були представлені матеріали, які стосувалися становища медицини в Україні та за кордоном, а також про благодійну діяльність Українського центрального комітету (надання допомоги емігрантам, студентським організаціям та інтернованим).

Незважаючи на тяжкі умови, в яких перебували видавці, «Вісник спілки лікарських помішників на еміграції» був якісним професійним виданням, на сторінках якого обговорювались важливі і актуальні проблеми в області гігієни та медицини. Часопис містив важливі статті, присвячені важливості дотримання правил гігієни у таборовому середовищі, однак через специфічну термінологію та мову викладу, яка багатьом здавалась складною у розумінні та через своє специфічне наповнення він не користувався особливою популярністю серед інтернованих.

З переведенням 6-ої січової стрілецької дивізії до табору Щипіорно було продовжено випуск газети «Нове життя», однак за наказом від 20 лютого 1922 р. Генерального інспектора Армії УНР О. Удовиченка її видання було тимчасово припинено. Дана подія співпала з підготовкою редколегії газети до друку збірника «На руїнах». Ці події стали приводом для випуску кількох номерів одноднівки під назвою «На руїнах». Її редагуванням і виданням займався культурно-освітній відділ 6-ї Січової стрілецької дивізії на чолі з редакторами були М. Оверковичем та Г. Гладким. Формат одноднівки становив 23x31 см, а обсяг – 4 сторінки. Усього було видано три числа: 27 лютого, 5 березня та 19 березня 1922 р., вартість окремого примірника кожного випуску складала 10 м. п. Під назвою було вміщено напис: «Присвячено справам всіх українських земель». Видання одноднівки припинилося у зв'язку з відновленням друку часопису з 15 березня 1922 р.

Однорівня була тимчасовою заміною часопису, тому містила ті ж рубрики, що і газета. Перше число починалось вступною статтею «На руїнах», в якій автор нарікав на проблему «замовчування» про негаразди таборового побуту інтернованих [184, с. 1]. У статті йшлося, що замість того аби працювати над вирішенням проблем, деяка частина таборян наполягають, щоб у часописах не писали про них. Також було вміщено роздуми про становище українських земель та еміграції («Руїна»), мотиваційна стаття «Все українське – наше», замітка «Наша еміграція перед конференцією в Генуї», вірш М. Оверковича «Мені усе однаково болить».

З рубрики «Останні короткі таборів новини» довідуємось про відкриття дитячого таборового садочку та проведення 23 лютого 1922 р. гумористичного вечора акторами таборового театру [184, с. 4].

Число від 5 березня 1922 р. містило роздуми інтернованих про долю українського народу і майбутні перспективи створення незалежної держави (статті «Питання на черзі», «Лихо навчить», «Непевність себе», «Як ми будували?», «Всюди однаково»).

Замітка «З життя студентів в таб. Щипіорно» розповідала про діяльність Української студентської громади у таборі та успіхи бувших її випускників за кордоном, які продовжили своє навчання у вищих закладах освіти Польщі та Чехословаччини. Також у випуску містилася інформація про роботу курсів штабових старшин та курси заочного навчання для молоді, влаштовані за сприяння УМСА [185, с. 2-4].

У недільному випуску від 19 березня 1922 р. були надруковані статті «Чого їм треба» [186, с. 1], про перспективи встановлення дипломатичних відносин країн Європи з Радянським Союзом, стаття «З якою Росією», в якій автор розмірковував, спираючись на матеріали польських періодичних видань, які політичні сили прийшли б до влади у Росії, після повалення більшовизму та які б відносини внаслідок цього встановились між Росією та Польщею, замітка «“Союз українок” у таборі Щипіорно» Христини Сушко, рубрика «Зі світу». Інформативною була рубрика «Життя нашого табору». Зокрема, у ній наведено інформацію про збір

коштів «Союзу українок» на встановлення пам'ятника померлим у таборі воїнам. Була подана замітка про відкриття театрального сезону та рецензія на виставу драматичного товариства ім. М. Садовського драми Бориса Грінченка «Степовий гість» [186, с. 4]. Також були невеличкі дописи про загальні збори Громади старшин, видання книги «На руїнах» та заснування Британським комітетом безоплатних ясел у таборі.

Хоч інтерновані переведені із Александрова скаржились на гірші таборові умови, однак варто відзначити, що на видавничий процес переїзд до Щипіорно вплинув досить позитивно. Кількість часописів скоротилась, однак усі видання були повністю у типографському виконанні та мали досить значний наклад, виходили майже регулярно до часу ліквідації табору. На видавничий процес позитивно вплинула співпраця із видавничими осередками табору Каліш, адже у ньому умови для цієї справи були найкращими. Змінилась і жанровість видань, перестали виходити гумористичні часописи, що було пов'язано зі зміною культурних та психоемоційних потреб таборян. Також літературна компонента на сторінках видань Щипіорно теж зникла, ймовірно передавши гілку першості виданням табору Каліш, які стійко заповнили цю нішу.

Часописи (окрім одноднівки) передплачувались як на теренах Польщі, так і за кордоном. Особливою популярністю користувався «Релігійно-науковий вістник», що було зумовлено його якісним оформленням і цікавим та актуальним для віруючих контентом.

5. 2. Перший таборовий православний журнал «Релігійно-науковий вістник»

Можна було подолати безліч перешкод і вистояти у тяжких обставинах життя, якщо серце перейняте вірою у майбутнє, надією у те, що у всесвіті існує вісь, навколо якої все обертається. Повернути інтернованим цю віру і та запобігти зануренню у відчай – стало найголовнішим завданням таборових релігійних братств. Вони займалися облаштуванням таборових похідних церков, організацією православних релігійних свят, поширенням слова Божого. Їх діяльність могла бути набагато ефективнішою за умови видання періодичного органу, призначеного для

популяризації християнських цінностей та ідей. Але заснування спеціалізованого часопису з самого початку було надзвичайно складною справою – через перш за все відсутність матеріальних засобів для фінансування такого видання, так і з огляду на цілковитий брак матеріалів для друку, які були би достатньою мірою цікавими та актуальними.

Та попри всі складнощі таборового існування, брак коштів та усього самого необхідного – за ініціативи настоятеля похідної церкви 6-ої Січової стрілецької дивізії у таборі Александрів Куявський отця Петра Білона – перший таборовий український православний журнал «Релігійно-науковий вістник» став реальністю таборового повсякдення інтернованих вояків-українців у Польщі. Його назва була зумовлена бажанням видавців розширити коло своїх читачів та дописувачів. У журналі друкувалися не лише різноманітні матеріали релігійно-філософського характеру, а й значна кількість історичних розвідок та науково-публіцистичних статей.

Перше число часопису було надруковане спільними зусиллями членів дивізійних Братств Св. Покрови (4-ої Київської і 6-ої Січової стрілецьких дивізій) 15 вересня 1921 р. (його тираж становив 300 примірників) (див. додаток Ф. 3). До об'єднаної редколегії часопису ввійшли два представники від кожної зі згаданих дивізій: Леонід Волохів та П. Білон (6-та Січова); В. Михалкин та Солодецкий (4-та Київська). Надалі видавництво журналу здійснювало Братство Св. Покрови 6-ої дивізії (4-та Київська відмовилась долучитись до цього з огляду на відсутність коштів).

У зв'язку з передислокацією 6-ої дивізії до табору Щипіорно наприкінці жовтня 1921 р., редколегія часопису була змушена зробити перерву у своїй діяльності. За цей період видавці змогли зібрати потрібні для продовження видання та обладнання приміщення друкарні кошти [271, с. 1]. У Щипіорно головним редактором часопису став о. П. Білон, а його заступником – Є. Бачинський. Останній протягом 1919-1921 рр. був генеральним секретарем «Українсько-Швейцарської Торгової Палати» та емісаром УНР у Женеві, а у 1921 р. був обраний

делегатом від УАПЦ для участі в конгресі «Універсальний Альянс для міжнаціонального братерства через Церкви».

Протягом 1921-1923 рр. вийшло 15 чисел журналу. За даними О. Вішки починаючи з № 2 тираж кожного номера становив близько 370 примірників [333, с. 274]. Досягти такої кількості накладу стало можливим завдяки тому, що з початку 1923 р. журнал став друкованим органом Волинської єпархії Православної церкви Польщі (з центром у Кременці). Однією з умов укладання такої угоди, було тиражування не менше 300 примірників часопису [61, с. 106]. Вихід його другого числа став можливий завдяки матеріальній підтримці Женевського українського клубу і особисто Є. Бачинського [271, с. 37]. Надалі видавничі видатки покривались редакцією часопису переважно завдяки пожертвам, складеним на пресовий фонд «Релігійно-Наукового Вістника».

Часопис поширювався у таборах, його також можна було придбати в українських книгарнях Луцьку, Кременця, Ковеля, Острога, Дубна, Володимира-Волинського [333, с. 274]. Починаючи з другого номера «Релігійно-науковий вістник» можна було передплатити й поза межами Польщі – у кількох країнах Західної Європи. За словами о. П. Білона, один з передплатників журналу мешкав у Канаді [61, с. 100].

Метою заснування часопису було подолання духовної кризи, яка охопила частину інтернованого вояцтва Армії УНР та української політичної еміграції. Редколегія часопису була свідома того, що ці дві категорії українського громадянства опинились на чужині, не маючи часом навіть мінімальних матеріальних засобів, а крім того – їх вихід на еміграцію супроводжувався важкими моральними потрясіннями, а відтак вони потребували духовної опіки.

Певно що прагнучі їх підтримати, редколегія розмістила у першому номері вступну статтю, в якій наголошувалось, що можна втратити будь-що, але віру слід пронести крізь усе життя, вона має стати тією незламною силою, що доведе всіх до спільної мети. «І якщо, завдяки нашому журналу, хоч один з читачів замислиться й прислухається до голосу віри своєї, до голосу своєї підсознательної правди – наша мета осягнена» [270, с. 1], – наголошувала редколегія. Видавці закликали всіх своїх

читачів надсилати матеріали та ділитися наболілим. «Всім питанням релігії, всім галузям нашого церковного життя, – писали вони, – всім щирим думкам, які будить віра, всім проблемам нашого національно-культурного й державного відродження [знайдеться] місце на сторінках нашого журналу» [270, с. 1].

Визначальною для розуміння потреби заснуванні часопису стала стаття о. П. Білона «Спасення України в вірі» [60, с. 2-3]. У ній автор наголошував, що для боротьби з більшовизмом потрібно було бути духовно-свідомою людиною. На його слушну думку – більшовики загасили іскру Божу в душах людей, і завданням кожного, хто веде боротьбу з ними, є знову запалити вогонь віри. На чолі цієї боротьби повинна була стати церква, яка мала об'єднати усіх українців під гаслами відродження національної церкви, пошанування народних святинь та створення Української незалежної держави. У цій статті містився й заклик про надання допомоги у виданні часопису, на який відразу відгукнулись українські еміграційні осередки в Празі та Подєбрадах, крім того, симпатки «Релігійно-наукового вістника» віднайшлись й у Женеві.

Новостворений часопис одразу привернув увагу редакторів інших таборових друкованих органів. Інформація про «Релігійно-науковий вістник» з'являлась переважно у рубриці «Бібліографія» і мала на меті ознайомити читачів зі змістовим наповненням журналу. Газета «Нове життя», на відміну від інших часописів, в одному зі своїх випусків подала досить негативну рецензію на перше число журналу. Її автор (О. Костюченко) дорікав за важкість сприйняття тексту, переобтяженість незрозумілими термінами та невластивими мовними зворотами, окрім цього, на думку рецензента, «багато друкарських, граматичних, фонетичних і стилєвих помилок» [214, с. 4]. Огульність цієї критики обурило Є. Бачинського, який невдовзі – у тому ж виданні – опублікував свій лист на захист редагованого ним часопису. У ньому він звернувся до автора з проханням пояснити, як перше число часопису, видане у таких тяжких умовах його побратимами, могло викликати такий шквал негативних відгуків [217, с. 6].

Прикметне, що вже наступний номер «Релігійно-наукового вістника» отримав набагато більше схвальних відгуків. Віденська газета «Соборна Україна» з цієї

нагоди зазначала: «Колись Україна вдячно згадає тих піонерів українського релігійно-національного відродження, що тепер без огляду на всі важкі умови, взяли на свої плечі тяжкий великий труд, як видання релігійного журналу, а ми від щирого серця бажаємо “Дай, Боже, довгий вік та журавлиний клік”» [58, с. 168].

Редактори журналу з підкресленою повагою ставились до усіх християнських конфесій та релігій у цілому, разом з тим сміливо висловлюючи свою думку та не боячись давати оцінку різним іншим віровченням. Така їх позиція, як відзначали самі видавці, давала підстави для закидів у тому, що їх журнал вносить сумніви у «чистоту суто православної ідеї». Так, зокрема, о. П. Білон отримав лист від протопресвітера Армії УНР о. П. Пашевського, в якому його автор категорично забороняв видавати «Релігійно-науковий вістник» без його попередньої цензури [61, с. 113].

Однак це ніяк не вплинуло на зміну інформативного вектору видання, адже визначальним для журналу була оцінка найближчого кола читачів-однодумців, які розуміли і поділяли погляди редакторів. Також важливою для «Релігійно-наукового вістника» була думка віденської газети «Соборна Україна», яка відзначила толерантність журналу до інших релігій як сильну сторону згадуваного таборового видання, що «справляло приємне враження» і «притягало» читачів до себе [288].

У складний військовий та повоєнний час найважливішим, на думку редакції «Релігійно-наукового вістника», було знайти те, що об'єднає людей: «Ми ставимось толерантно до усіх християнських [віро]визнань, бо розуміємо, що кожному народові властиво те, чи інше, питома лише йому, релігійне визнання, яке виходить із тайників його душі, з його національних особливостей. Тому ми не можемо йти ні до «воїнствующого» московського православ'я, ні шляхом деяких уніатських журналів, які для поширення своїх ідей і збереження свого впливу на паству часто-густо прибігають до свідомої й дикої брехні на адресу відродженої Української Православної Церкви, забуваючи чиїх батьків вони діти» [278, с. 1].

У журналі часто вміщувалися статті, присвячені різним релігійним конфесіям. Їх пізнавальна цінність полягала в тому, що автори не лише наводили основні

догматичні канони даних віровчень, а й намагались проаналізувати їх з погляду християнства, інших релігій та, деякою мірою, раціонально осмислити. Це, зокрема, стосувалось статті Є. Бачинського «Сцієнтизм і християнство» [50, с. 15-19]. Перша порівняно невелика частина статті була присвячена огляду основних канонів релігійного вчення, яке досить швидко знайшло собі велике число прихильників у США та Західній Європі. Із значною кількістю його постулатів автор погоджувався, хоч і не вважав це вчення чимсь новим, особливо наголошуючи на доктрині відсутності матерії, яка була панівною в окультних філософських поглядах давнього Сходу. Наріжним каменем стала ідея сцієнтистів лікувати фізичні вади лише духовними, спіритуалістичними практиками, адже це, на думку автора, суперечило самоназві релігії «Christian Science».

Далі він пояснював, що відмова визнавати матеріалістичний фізичний світ суперечить християнському вченню, і є зовсім не науковою, тому що наука опирається виключно на світ фізичний. Автор погоджувався з твердженням сцієнтизму, що певні слова мають силу лікування, а спрямовані у правильне річище думки можуть зцілити не лише душу, але й тіло, однак наголошував, що це абсолютно не нове вчення і вже давно існують лікарські школи, де практикують самонавіювання. Далі Є. Бачинський піддав сумніву твердження сцієнтистів про те, що болю і хвороб як таких немає, бо все це омана, а зло лише ілюзія. Разом з тим він визнав те, що в певній мірі людина є творцем своєї долі за Божим задумом. З цього випливало, що нема іншого зла, окрім того, яке людина сама може собі заподіяти, проте це зло не є тотожністю матеріального світу, як стверджують сцієнтисти [50, с. 17].

Не оминав журнал проблеми протистояння католицизму та протестантизму, надрукувавши статтю д-ра Чабіні, яка була присвячена аналізу статей пастора А. Сегонда, що були опубліковані у найвпливовішому на той час друкованому органу швейцарських кальвіністів – євангелістсько-протестанському тижневику «Le Sermon Religieux». З огляду на те, що А. Сегонд був протестантом, його критичні аргументи на адресу цього віросповідання були дуже важливими для католицького духовенства [322, с. 22-24].

У № 6 «Релігійно-наукового вістника» на додачу було вміщено коротенький витяг «Негативний бік Реформації» із книги Марка Соньє «Легенди символів» [290, с. 29-30]. У ньому обстоювалась думка про те, що хоч протестантизм і був перемогою над папством, вона не принесла бажаних результатів, бо протестантизм дуже швидко «дегенерував у сухий і холодний догматизм, противний головним принципам спіритуального поступу людства». Найбільшою його вадою філософ вважав відмову протестантизму від краси в усіх її формах, що тим самим нищило релігійне мистецтво, яке є в основі кожної релігії. «Протестантизм, знищуючи священну церемонію і обрядовість, вбиває всяке релігійне Мистецтво, і те робить з існування людини похмурий і холодний гріх, співаючи гімн Смерті».

Проте все ж таки найбільше уваги було приділено різним аспектам життєдіяльності Української Православної Церкви. Зокрема, кілька розлогих статей священика Н. Абрамовича були присвячені проблемі занепаду православної віри та переходу її мирян до інших віросповідань. Останній звернув увагу на те, що світова війна та революція, яка прийшла за нею, зруйнували життя православної Церкви та знищили набожність народу. «Порівнююче недавній наскок на східні окраїни Польщі представників колишньої святої Русі-богоносительниці переконали нас у тому. Така тяжка зневага Бога, така брудна хула на Духа Святого, яку ми чули недавно від руських людей, – не має прикладів в історії віри...», слушно зазначав Н. Абрамович [35, с. 6].

Розмірковуючи над причинами посилення кризових явищ у середовищі православної пастви, автор дійшов висновку, що у переважній більшості винне у цьому православне духовенство, яке виявилось не на висоті завдань, які стояли перед ним. Частина священиків не приділяла належної уваги церковній службі, яка на думку автора, була одним з найголовніших засобів релігійно-морального виховання мирян. Справа в тім, що вона закарбовує «в пам'яті й уявленні священні постаті і рухи, напружує до побожних думок і молитви, нахилює до самопоглиблення» [35, с. 9].

Далі Н. Абрамович наводив перелік умов, яких слід було дотримуватись задля посилення релігійного впливу на віруючих. Це перш за все – прибрана та гарно

прикрашена церква, естетичний та охайний вигляд священика, чітке виразне читання «без завивання та вигуків» Святої літургії без скорочень, гарний чистий церковний спів. Пильної уваги та перегляду потребував і церковний живопис, бо зображене в церкві також справляло великий вплив на вірних. Між тим траплялись випадки, коли в окремих церквах висіли ікони, які зовсім не відповідали церковним канонам. Автор статті згадував про побачене ним в одній із церков, де на іконостасі була зображена «особа в архієрейському одязі», яка мала «голене, їдке люте обличчя з перекошеними від злості устами, зизоокій – і підписано...св. Николай. Так його там за Миколу і мають» [35, с. 17].

Та найбільше священика засмучувала відірваність церкви від споконвічних українських традицій, які раніше гармонічно поєднувались із християнськими канонами, що дійсно робило Церкву невід'ємною частиною життя українців. Тяглість до звичаїв та обрядів наших предків особливо зацікавлювала молодь та дітей, змалечку прищеплюючи любов до церкви. Автор згадував, як раніше було прийнято святкувати Великдень: «Споконвічний звичай нашої молоді на Великдень проводити час на цвинтарі. Видзвонюють у дзвони; бавляться у «жука»; «шапки», «стовпа», «ребро»; проводять танок та співають веснянки, подолянки[...]. Над усім цим – велично підноситься церковця, чадолюбна мати». У цьому, зазначав автор, проявлялась дійсна наша історія, справжній символізм та близькість до церкви. «А ми скільки літ пильно прогоняли молодь з цвинтаря, – нарікав він, – щоб «коло церкви не пустували»[...] (тут: бавились – *авт.*). Забути все те нас присилувало воїнствующе московське православ'є, понищивши наші православні стародавні требніки, служебніки та інші книги, і визнавши все наше стародавнє єресю людською...» [35, с. 20-21].

Наприкінці своєї статті священик порівняв картини Страшного суду в українській та російській православних традиціях аби ще раз проілюструвати різницю світоглядів вірних двох церков. Він акцентував увагу на відмінностях у зображенні гріхів. Так, зокрема, на російській іконі гріхи зображені на тілі зеленого змія, який посідає центральне місце в пеклі. До них належали вбивство, пияцтво, жорстокість, підпал, грабіж, розпуста. В українському варіанті зображення пекла

гріхи уміщено над окремими групами людей: за пересуд, не подали милостині, дрімав у церкві, обважували, за проклін, за непослух батьків, за брехню, за нечесний суд [35, с. 24-25]. У зображенні гріхів народ відображав свій світогляд. З цього випливає, що для українця справжнє страждання приносять «боротьба тіла і протест внутрішнього я» [35, с. 25].

Лева частка опублікованих матеріалів була присвячена становищу УПЦ в Україні та боротьбі за автокефалію. Зокрема, витяги з документів про українізацію богослужіння, «Ухвалу предсоборного з'їзду представників сільських православних парафій волостей Київської округи, що відбувся 27-28 березня 1921 р. у м. Києві». У різний час часопис опублікував статті О. Костюченка «Большевики, Церква і наше завдання», Л. Костюшко «Релігійно-духовний стан селянства в сучасній мент на Вкраїні» [155, с. 3-38], В. Біднова «Дбайте про автокефалію своєї Церкви» [57, с. 2-13], І. Кобиського «Де-кілька думок М. Костомарова про церковні реформи» та ін. Стаття «Боротьба з релігією на Україні» про церковно-визвольний рух в Україні 1917-1921 рр., що була підписана криптонімом «С.Т.», базувалася на матеріалах більшовицької періодики, зокрема газети «Вісті» [280, с. 28-32].

На шпальтах журналу друкувалися й відчити Є. Бачинського з виступів на конференціях Ліги Релігій та конгресу Всесвітнього Альянсу Церков, що відбувся у серпні 1922 р. у Копенгагені, розгорнутий звіт про проведення «Покровських Зборів Всеукраїнської Православної Церковної Ради» [276, с. 27-35] та про «Собор Московської Живої Церкви» [277, с. 17-28], який був скликаний з огляду на поживавлення руху за автокефалію УПЦ та посилення інтересу мирян до цього процесу.

Високу інформативність мали статті релігійно-філософського характеру. У перших двох номерах були опубліковані роздуми Л. Волохіва про процес релігійного відродження кінця ХІХ – початку ХХ ст. та його основні риси. На думку автора, воно стосувалось насамперед почуттів (а не думок), апелюючи до «містичного, особистого, почуттєвого світогляду» кожного індивіда, спонукаючи його до «переоцінки й заміни одних цінностей, здобутих чистою критичною

думкою на другі, які повстають, як безпосередня вимога нашого почуття, нашого містичного єства» [86, с. 9].

Автор виокремив дві основні риси модерного релігійного руху – протистояння критичної думки (схожої або спільної для всіх) і почуттєвого (індивідуального, лише внутрішньо-особистісного сприйняття світу) та символізм Христа. Ґрунтуючись на праці російського філософа В. Розанова «Темний Лик», автор наголосив, що перемогти в собі Христа – це змагання кожної індивідуальності, її особистий біль і туга, бо це змагання ще від «язичника», який інколи виявляє себе у серцях людей. Найбільше це змагання проявлялося у людей, які мали високий творчій потенціал. На думку Л. Волохіва, людська омана полягала в бажанні пізнати Христа, а його треба відчутти, адже «Христос, як індивідуальне почуття кожного з нас, почуття, а не осягнення думкою» [86, с. 10]. Про образ Христа крізь призму віків у різних народів писав й А. Лебединський, задумуючись над тим, чи можна дати загальне і близьке для всіх визначення образу Ісуса [161, с. 14-18].

Та обставина, що журнал видавався заходами гурту вояків-українців, обумовила появу на його шпальтах статті о. П. Білона «Про високе значення христоробивого вояцтва» [59, с. 12], в якій автор намагався пояснити істинну мету та значення існування вояцтва як окремого стану. Адже на перший погляд завдання «людини війни» суперечить усім догматам християнської моралі. Однак такий погляд на призначення воїна поверховий та односторонній. Послідовників Христа апостоли називали «воїнами христовими», тому автор мав всі підстави наголосити, що «вояка християнський це зброя в руках Божих для побороювання неправди і для захисту добра, це сила Бога. Вояка християнський особа священна!».

Жертовний вчинок українських вояків, які вирушили у II-й Зимовий похід та потрапили у листопаді 1921 р. в полон до більшовиків, привернув найбільшу увагу о. П. Білона. Останні, на його думку, проявили свій істинний героїзм, велич духу, стільки «дивної краси, самопожертвенної любові, що всім цим не можемо не любоватись, не можна не радіти, що все це не може не зворушити нашої душі і не викликати глибокої поваги до того героїзму» [59, с. 12]. Автор підкреслив, що воїни свідомо йшли на цю самопожертву та героїчно зустріли свою смерть, що було

вираженням справжньої любові до своєї батьківщини. Наприкінці статті П. Білон віддав належне козаку 6 Січової стрілецької дивізії Щербаку, який у відповідь на заклик більшовицького комісара усім захопленим у полон приєднатись до Червоної армії відповів: «Ми знаємо, що на нас чекає й ми не боїмось смерті, але до вас служити не підемо[...]. Ми боремось за ідею. Знаємо, що переможемо. Ви се знаєте добре. Убивайте, каторжане, ми готові» [59, с. 14].

Третій номер часопису відкривали роздуми Є. Бачинського «Таємниця Служби Божої» [51, с. 1-8] про специфіку перекладу Святого Письма і молитов народною мовою. У своїй статті останній намагався встановити причини небажання використовувати вищим духовенством перекладені українською мовою тексти Святого Письма. На початку статті автор зауважив, що останнім часом з'являлось все більше перекладів Святого Письма, молитов та літургії, які, на його думку, «мали високу поетичну та наукову вартість» [51, с. 1]. Однак переважна більшість служителів церкви (особливо вищі ієрархи) не поспішали використовувати тексти, перекладені зрозумілою для мирян, народною мовою. Першими відправляти церковні служби народною мовою стали протестанти, і це мало збільшити перехід із католицизму до протестантизму. Однак, як зазначив автор статті, останнім часом із протестантизму навпаки стали більше повертатися до католицизму. Причиною слугувала відмова від таїнств та читання проповідей не латиною.

За словами д-ра Є. Бачинського, отці церкви завжди були провідниками Слова Божого, а Служба Божа і Святі Таїнства – мали головним завданням служити посередниками між видимим та невидимим світом. Завданням церкви є, використовуючи молитви, сполучати ці два світи, для одержання «з ангельського світу» силу, допомогу і Божу благодать. Задля налагодження цього Божественного зв'язку слід дотримуватись певних ритуалів – правильного поєднання співів, музики, кольорів, запахів та жестів, які свого часу були установлені через святих Отців Церкви, котрим ці знання були відкриті Богом. І тому, як підкреслював автор, зв'язатися із янголами можна лише із використанням конкретних слів та звуків, виголошених у потрібному звуковому діапазоні [51, с. 3-4]. Це не означало

неможливість перекладу Святого Письма українською мовою, але наголошувало на потребі підходу до цієї нелегкої справи з різних сторін, правильного підбору не лише вірного перекладу слів, але й враховуючи їх милозвучність, можливість проспівати їх.

У своїй черговій розвідці «Молитва» [48, с. 25-36] автор намагався дати відповіді на три важливих питання: 1) Чому ми молимося? 2) Яка мета нашої молитви? 3) У чому полягає сила молитви? Автор дійшов висновків, що людина молиться у пошуках порятунку і спасіння душі. «Коли людина вже не в стані (не в змозі – *авт.*), не може чинити сама по собі без того, щоби не впасти в розпуку і свідомий злочин відносно самої себе, вона простягає свою думку і почування до вищої Істоти, до світу невидимого, але прихильного [до неї]» [48, с. 27]. Мета ж молитви полягає у проханні людини, стати провідником добра і Божої волі через свої діяння: «Святість є логічна мета наших молитов, бо являється найбільшим возвищенням (піднесенням – *авт.*), добром до котрого кожна індивідуальність людська може підноситися на цій землі. Через таке бажання людина входить до життя вічного» [48, с. 28]. На думку автора, з цього випливає, що сила молитви проявляється тоді, коли бажання, того хто молиться, не суперечать волі Божій.

Є. Бачинський подав свою класифікацію молитов залежно від душевних потреб молільників: 1) Молитви задля втілення «особистого і земного добра», тобто ті, які зводяться з метою доброго вирішення проблеми; 2) Молитви під час виникнення «моральних та інтелектуальних» труднощів. Для прикладу автор навів, у яких випадках зводять ці молитви – отримати силу для духовного поступу, побороти свої вади та хиби, встояти перед спокусою тощо [48, с. 28]; 3) Молитви у бажанні возз'єднатися з Богом, так звана «медитація мудреця».

Видавці намагалися «тримати руку на пульсі» і пильно слідкували за подіями у світі, намагаючись підбирати для публікації в часопису такі матеріали, які напевно могли привернути увагу читачів. Так, зокрема, здвоєний № 7/8 містив уривок із роботи співробітниці журналу (у майбутньому дружини Є. Бачинського) Іди Абазалі-Едвардс «Христос в Магометанізмі». Приводом для появи цієї статті послужила війна Туреччини за свою незалежність та роль у цьому більшовиків.

Редакція «Релігійно-наукового вістника» вважала, що «Схід магометанський прокидається потроху до активної діяльності і його силу перш за все стали використовувати московські комуністи» [34, с. 1]. Однак тут же редактори запевнили, що більшовиків чекатиме розчарування, адже «віра була і є характерною ознакою ісламізму, котрий ніколи не погодиться з комуністичним атеїзмом і домінуючим у Совросії (Советській Росії – *авт.*) матеріалізмом» [34, с. 1].

У № 4/5 журналу була розміщена дискусійна стаття швейцарського есперантиста д-ра Едмонда Пріви, присвячена аналізу поглядів та думок д-ра Людвіка Заменгофа про доцільність запровадження не лише однієї мови, а й однієї релігії [259, с. 14-18]. Ідея створення «штучної» релігії перш за все стосувалася людей, які втратили віру або належали до певного віросповідання за походженням, а не за власним відчуттям та переконаннями. Засновник есперанто, пропонував створити релігію, основу на загальнолюдських цінностях моралі та толерантності один до одного, так звану «релігійну етику» [259, с. 17]. Це також мало б зняти напругу, яка виникала при зіткненні світоглядів різних віросповідань. Л. Земенгоф пропонував у таких випадках представникам різних конфесій послуговуватись перш за все принципами «релігійної етики».

Час від часу в журналі розміщувались й історичні розвідки, які стосувались різних сюжетів суспільно-релігійного життя Європи. Новаторським підходом вирізнялась стаття Є. Бачинського «Братство Хреста-Троянди» [47, с. 2], яка ґрунтувалась на опублікованих матеріалах французького вченого-окультиста, президента товариства «Amitiés Spirituelles» д-ра Седіра (справжнє його прізвище було приховане під псевдонімом – *авт.*). У вступній частині своєї статті автор звертав увагу читачів на майже повну на той час відсутність досліджень з історії заснування та діяльності таємного релігійно-містичного товариства Розенкрейцерів (ті ж, які вийшли друком – були практично недоступні та мало зрозумілі). Також «Релігійно-науковий вістник» опублікував на своїх сторінках історичні довідки д-ра Чабіні, серед них, зокрема, були невеличкі статті «Церковна справа за часів Великої французької революції» [323, с. 19-22] та «Вірменська

церква» [321, с. 26-28], В. Біднова «"Коронування" Богдана Хмельницького та Івана Виговського» [56, с. 28].

Постійною рубрикою журналу була «Хроніка», яка поділялась на кілька підрозділів. З «Таборової хроніки» можна було довідатись про діяльність таборових братств (Св. Покрови 2-ої Волинської та 6-ої Січової стрілецької дивізій, Кінного полку ім. І. Мазепи, Св. Кирила та Мефодія у таборі Каліш), релігійного видавництва «До світла», похідної церкви 6-ої Січової стрілецької дивізії у таборі Щипіорно, також тут був уміщений для ознайомлення та обговорення проект «Статуту Духовного правління Православної Української Еміграційної Єпархії в Польщі» [274, с. 36-37].

У «Закордонній хроніці» містилась інформація про процес об'єднання англіканської та православної церкви, публікувались короткі замітки про становище Румунської Православної Церкви та звіти про роботу Міжнародного Євхаристичного конгресу в Римі, був представлений огляд релігійного життя Франції. Часопис охоче уміщував інформацію про становище УПЦ за кордоном: так, зокрема, у цій рубриці був опублікований витяг із «Великого Церковно-Народного Собору УПЦ в Америці», який відбувся 26 березня 1922 р. З ухвалених на цьому Соборі резолюцій можна дізнатись, що УПЦ у США визнавала себе частиною Автокефальної УПЦ в Україні і заявляла, що одразу ввійде з нею в злуку, як тільки «на Вкраїні церковна власть буде в руках українців і коли на це дозволять комунікаційні відносин». Першочерговим завданням кліру була визначена українізація УПЦ та національне освідомлення українського народу (найактивніше у цьому напрямку діяв міністр сповідань уряду УНР професор І. Огієнко та його однодумці, за що їм на шпальтах журналу була висловлена подяка) [273, с. 48-49].

Також у журналі були представлені рубрики «На Україні», «На Московщині» та «В Польщі», в яких висвітлювались події церковного життя національних церков. Рубрика «В Польщі» містила, зокрема, матеріали про новини Волинської єпархії, обрання нового митрополита Православної Церкви в Польщі архієпископа Діонісія [275, с. 59], заснування Вищої православної школи у Варшаві та вихід нового православного журналу «Вестник Православной Митрополии в Польще»

[275, с. 61]. У № 9/10 було подано короткий огляд судового процесу над бувшим архімандритом Павлом Латишенком у справі вбивства митрополита Юрія [276, с. 53-54]. Найбільше рубрика «В Польщі» була представлена у № 11/12, у ній містилась інформація про проведення українського еміграційного з'їзду у Варшаві, про заснування Православного богословського факультету при Варшавському університеті, дані про підготовку Святого синоду Православної митрополії до Церковного Собору в Польщі 1923 р. та опубліковано статут Мішаного (до якого входили єпископи, клірики та миряни) Церковного Собору в Польщі [277, с. 44-48].

З огляду на те, що «Релігійно-науковий вістник» зумів залучити до співробітництва цілу низку викладачів, вчених та публіцистів з різних європейських країн, він з самого початку вийшов поза межі таборів інтернованих вояків-українців у Польщі, набувши міжнародного «розголосу». З цієї нагоди варто згадати, що до його видання долучались В. Андрійко (Париж, Франція), професор Д. Доровицький (Подєбради, Чехія), професор Жорж Меотіс (Невшатель, Швейцарія), доктор Є. Прива (Женева, Швейцарія), Луїза Рольє (Женева, Швейцарія), В. Полісадів (Лозанна, Швейцарія), декан теологічного факультету Женевського університету Е. Шаузі, доктор Чабіні (Рим, Італія), Моншато Телінг (Обергамбах, Німеччина) та ін.

Ще одна особливість часопису – наявність (як додатку до нього) «Проповідницького листка», який поширювався в комплекті з черговим випуском «Релігійно-наукового вістника». Його можна було придбати як у комплекті з журналом (ціна комплекту з пересилкою в межах Польщі становила 1000 м. п.), так і окремо – за 300 м. п. [368, с. 184].

Друге число «Проповідницького листка» додавалось до шостого номеру часопису (див. додаток Ф. 4). Воно містило проповіді священників Н. Абрамовича «На неділю Блудного Сина», П. Білона «На неділю Мясопустну», П. Васильківського «В день Стрітєння Господа нашого Ісуса Христа», А. Лебединського «Слово в неділю Православія» [269]. Усіх примірників «Проповідницького Листка» допоки віднайти не вдалось, але їхня кількість, з

огляду на кількість чисел журналу, має нараховувати не менше семи номерів [333, с. 274].

Хоча видання часопису було припинене восени 1923 р. з ліквідацією табору Щипіорно (жовтневий № 13/15 став останнім його випуском), «Релігійно-науковий вістник» залишив по собі значний ідейно-світоглядний спадок. Він став першим українським таборовим православним періодичним виданням, що виходив рідною мовою та який об'єднав навколо себе кількатисячну читацьку аудиторію – інтернованих вояків Армії УНР та українських політичних емігрантів. Незважаючи на складні умови, в яких перманентно перебували його видавці, їм вдалося забезпечити видання якісного, змістовного, актуального журналу для вірних Української Православної Церкви. Редактори журналу дієво сприяли українізації православної церкви, відродженню її національних церковних традицій, протидіючи в такий спосіб поширенню деморалізації інтернованого в таборах Польщі українського вояцтва.

Феномен українського релігійного православного журналу полягав у його толерантному ставленні до усіх віросповідань, намаганні його видавців зрозуміти та проаналізувати догмати інших релігій. При цьому редактори обстоювали свободу думки і слова. Зокрема, видавці публікували статті своїх колег, навіть коли самі вони не повністю погоджувались із думками автора. Така позиція видавців наразилась на сильний опір і критику з боку єпископату Православної Церкви, однак навіть це не спонукало о. П. Білона та Є. Бачинського зректись власних принципів. Останніх по праву можна вважати «піонерами» популяризації релігійно-національного відродження УПЦ через видання спеціалізованого часопису.

Висновки до розділу 5

Огляд видавничої діяльності у Щипіорно засвідчив зміну жанрового наповнення часописів після переведення їх із табору в Александрові Куявському. Позиції найавторитетніших часописів табору займали газета «Нове життя» та журнал «Релігійно-науковий вістник». Дані часописи мали широку читацьку

аудиторію і висилались за кордон до багатьох віддалених куточків світу, де існували осередки української еміграції. Газета «Український сурмач» також розповсюджувалась серед таборян і мала стале коло читачів, однак це було видання двох таборів – Щипірно та Калішу.

Незважаючи на те, що самі інтерновані нарікали на гірші побутові умови у Щипірно, переїзд позитивно відбився на видавничій справі: значно зменшилась варіативність часописів, але зросла їхня якість. Усі часописи у таборі виходили лише у типографському виконанні, адже з'явилася можливість зменшити навантаження на своїх таборових видавців і друкувати деякі зі своїх журналів у калішському видавництві «Чорномор» (зокрема, «Вістник спілки лікарських помішників на еміграції»). Плідно працювали таборові релігійні видавництва Братства Св. Покрови 6-ої Січової стрілецької дивізії та «До світла», керівництво якими здійснював о. П. Білон. Саме завдяки його невтомній праці було розпочато видання першого україномовного релігійного часопису.

РОЗДІЛ 6

Видавничий процес у таборі Каліш (1921-серпень 1924 рр.)

6.1. Періодичні видання Калішського табору

З самого початку інтернування у таборі Каліш був розміщений особовий склад 2-ої Волинської та 3-ої Залізної стрілецьких дивізій. Починаючи з 15 грудня 1920 р. розпочав активну діяльність культурно-освітній відділ 3-ої Залізної дивізії, а через декілька днів до нього доєднався культурно-освітній відділ 2-ої Волинської дивізії.

У таборі продовжила видаватись газета культурно-освітнього відділу 3-ої Залізної стрілецької дивізії «Залізний стрілець», перше число якої було надруковане ще у листопаді 1920 р. Загалом на даний момент віднайдено 89 чисел газети. За 1920 р. було видано 11 номерів (не віднайдено жодного примірника), 1921 р. – 66, у 1922 р. вийшло всього 12 чисел [333, с. 104]. Газета видавалась у форматі 36x53,5 см тиражем 30-35 примірників.

Початкова ціна одного примірника становила 8 м. п. та починаючи від № 58 зросла до 10 м. п. Читачі мали можливість передплатити газету на місяць (90 м. п. без пересилки), з доставкою в межах Польщі (130 м. п.) та з пересилкою за кордон (300 м. п.) [126]. Газета виходила три рази на тиждень – щонеділі, щосереди та щоп'ятниці, потім – кожної неділі, вівторка та четверга, під кінець видання виходила раз на тиждень. Обсяг часопису становив 4-6 сторінки. Посаду головного редактора обіймав поручник Віктор Осінський (пізніше – І. Зубенко) [337, с. 110]. Обов'язки коректора та технічного помічника виконував сотник В. Тіссаревський. Газета мала своє гасло, ним стало козацьке прислів'я, яке містилось під заголовком: «Маєш шаблю в руці – ще не вмерла козацька мати» [125, с. 1].

Навколо часопису гуртувалися літературно-мистецькі сили калішського табору. До числа найближчих співробітників належали А. Коршнівський, Микола Дараган, А. Листопад, П. Загоруйко, Максим Сизий, М. Селегій, Микола Коваленко та ін. Як згадував І. Зубенко: «Жива праця коло друкованого слова розбурхувала мистецькі потенції, будила приспані творчі сили. Не один раз у редакції «Залізного стрільця» цей гурт молодих людей. Обмінювались думками,

переводили (провадили – *авт.*) жваві дискусії на літературні теми, читали свої твори, критикували їх» [146, с. 227].

До № 48 1921 р. текст часопису друкували на машинці та тиражували на шапірографі. Після двомісячної перерви, зумовленої підготовкою більш якісного номеру, наступний № 49 вийшов в оновленому типографському виконанні [125, с. 1].

На сторінках часопису редакція зверталась до читачів з проханням надсилати дописи про будь-які, навіть найдрібніші прояви українського життя, діяльність еміграційних центрів і таборів «не стісняючись формою викладу». Особливо наголошувалось на збиранні матеріалів про визначні бої та події, які мали історичне значення, інформацію про загиблих та місця їхнього поховання. Редакція неодноразову наполягала аби свої твори автори підписували справжніми іменами, а не псевдонімом чи криптонімом. Однак все одно на сторінках газети містилось багато матеріалів, авторство яких було приховано під псевдонімом (або взагалі без зазначення й цього).

Велика кількість матеріалів, які друкувалися на сторінках «Залізного стрільця» були присвячені проблемам української еміграції, подіям в Україні та світі, становищу інтернованої армії, культурі та історії. Зокрема, статті «З життя українців на еміграції» [112, с. 4], «Про урядовців в армії» [260, с. 2], «Як умирають повстанці» (Г. Янушевського) [328, с. 2] та «Аполітичність армії» (А. Коршнівського) [154, с. 2], «“Червоний рай” на Вкраїні» [324, с. 2] та ін. У своїй статті «Етнографічні межі та наша обмеженість» Є. Бартко наголошував на важливій потребі зміни мислення українців, наголошував, що опору незалежної держави становлять вільні люди, не обмежені страхами перед реакцією сусіда-ворога, а відтак потрібно кожному знайти цю волю в собі. «Геть московську психологію і жах перед словом! Хай оживе в нас велетенський дух наших лицарських прадідів. Все для війни й воєнних цілей. Хай страшною буде наша зброя нашим ворогам» [45, с. 2], – такими закликком завершувалася стаття.

У рубриці «Малий фейлетон» (або «Замість фейлетона») були представлені твори Ш-ча «Байка» [326, с. 2], сатирична «Казка про хлопців» І. Зубенка [147, с. 2],

«Сучасність» [325, с. 3], «Допомога» Таборянина [297, с. 2] та ін. Святкове третє число містило багато новорічних віршованих привітань автора під псевдонімом «Блазень», зокрема і до редакції «Залізного стрільця», їм бажали «превеликих щедрот з неба, а найбільше – абонентів, щоб поліпшить девіденти» [129, с. 2]. Зразки художнього слова інтернованих також представляла рубрика «Козацька творчість». Зокрема, у ній поданий нарис Т. Сурделенка та козака Ярового [329, с. 3] (більшість інших творів анонімні). Свою поезію на шпальтах газети також репрезентували А. Падоліст із циклу «До брами золотої», Сікос «На спогад боїв 1213-1», «Вперед» Лівобережник, «Марш залізних» (автора під псевдонімом «Мрій») та ін. Тему мистецтва продовжували рубрики «Бібліографія», «Огляд преси», «Мистецтво і спорт», «Театр і мистецтво».

Часопис містив чимало рубрик, присвячених огляду становища у таборах та на території України: «Життя табору», «Життя дивізії», «Військовий огляд», «Новини дня», «Останні вісті», «Політичні новини», «Хроніка». Рубрики «Поштова скринька», «Телеграми» та «Оголошення» традиційно публікували листи від читачів, їхні прохання, скарги та пропозиції.

З 1 січня 1922 р. було додано нову рубрику, яка стосувалась українсько-єврейських відносин. Приводом до її появи, за словами редакції, послугувало поширення з боку більшовиків інформації про причетність українців до єврейських погромів. «Вороги наші вживають всіх зусиль, щоб представити український народ і армію, як “банди погромщиків, грабіжників антисемітів”[...]. Загальними силами ми мусимо розвіяти той морок, який стараються окутати нас наші вороги-московити» [127, с. 1]. Однак дана рубрика з'явилась всього у трьох номерах і надалі вже не була представлена у зв'язку з нестачею відповідного матеріалу до друку.

Також виходили тематичні номери, які зазвичай повністю друкувалися синіми або блакитними чорнилами. Зокрема, № 4 присвячений пам'яті полеглих у національно-визвольних змаганнях [131, с. 2]. Сьоме число було приурочене вшануванню пам'яті Т. Шевченка. Воно містило статтю А. Коршнівського «Т. Шевченко – пророк поневолених націй», твір П. Загоруйка «Дніпро і могила»,

статтю А. Падолиста «Національний індивідуалізм Т. Шевченка» та його вірші, уривок із щоденника М. Сизого [128, с. 2]. Ще один «кольоровий» № 9 вийшов з приводу обговорення «українського питання» на Генуезькій конференції [130, с. 2]. Яскравим був Великодній № 32, пишно оздоблений ілюстраціями та орнаментами (див. додаток X).

Окрім вище зазначених до роботи у часописі «Залізний стрілець» долучались В. Смутний, П. Опаренко, М. Селегій, М. Коваленко, Ф. Крушинський, П. Шандрук, С. Вільчківський, М. Сергієнко, М. Васильченко, Т. Сурделенко, В. Хвиля, Бушуєнко, О. Зотов, Самусь, Авраменко, Шестопад, Колько, «Не-колько», Кирпатий, автор під криптонімом ОСА, Зач, Братчик, Гострий, Бемоль, Пензель, Спільчанин, Лан та ін.

Впродовж першої половини 1921 р. у таборі регулярно виходив літературно-гумористичний журнал 2-ої Волинської стрілецької дивізії «Око». Л. Бачинський помилково вказав у своїй замітці, що часопис видавала ініціативна група 3-ої Залізної стрілецької дивізії [173, 24]. Перше число було надруковано 30 січня 1921 р. Усього за період від кінця січня до кінця червня 1921 р. вийшло 22 номери, однак весь тираж останнього було повністю конфісковано (ймовірно матеріали даного випуску не пройшли таборову цензуру).

Обсяг журналу становив 15-20 сторінок, а тираж – 20-30 примірників. Часопис виходив у форматі 24x33 см. Спочатку один примірник коштував 25 м. п., але згодом його вартість (з № 16 від 15 травня 1921 р.) підвищилась до 40 м. п. На обкладинці зазначалось, що за редакцію і видання «Ока» відповідала ініціативна група, а починаючи з № 16 – колегія (редакція знаходилась у бараці № 10).

Журнал друкували на машинці та тиражували на шапірографі, тому деколи текст досить нечіткий. Обкладинка виготовлялась вручну, на ній вміщували зміст числа, адресу видання, інколи ціну. Під назвою журналу «Око» було зазначено гасло – «Загляне в саму душу, глибоко, глибоко» [14, арк. 61].

Перше число відкривалось вступною статтею від редакції, в якій пояснювалась мета заснування видання: «Це “Око” перш за все має на меті нав’язати зв’язки з усіма групами українського громадянства, що є розкидане по

Польщі. Далі “Око” має уперто боротися з тою анархією, легкодухістю, та часом провокаційними чутками, які так некорисно відбиваються на наших моральних почуваннях. На самоті “Око” має оглянутися назад, на полишений шлях, та всебічно простудіювати та проаналізувати його» [230, с. 1].

Номер зазвичай починався з аналізу ситуації у світі на момент виходу журналу або з роздумів щодо майбутньої боротьби за незалежну суверенну державу. Зокрема, № 8 від 20 березня 1921 р. містив відгук П. Гладкого на антибільшовицьке повстання у Кронштаді: «Повстання в Кронштаді блиснуло як зірка надії для всіх, кому близька воля народу», а завершується звернення редакції розмірковуванням над майбутньою долею Росії – «Устої самодержавного узурпаторського трону порушені і на весь час трон той осуджений на вічне хитання» [95, с. 1].

Журнал хоч і мав літературно-гумористичне спрямування, досить часто на своїх сторінках вмщував різноманітну інформацію. Зокрема, нетиповою для таких видань була рубрика, присвячена охороні здоров'я, яку вів Л. Бачинський. У ній були опубліковані матеріали про шкоду тютюну (№ 11), розгорнута стаття, присвячена паразиту солітеру (№ 16) та лекція про венеричні хвороби (№ 20).

Авторами віршів у часописі були В. Конопацький (інколи підписувався криптонімами В. К.) «Минуле», «Останні хвилини Гетьмана Полуботка», А. Мусіяко (криптоніми А. М.) «Лицарям зимового походу», «Зустріч отамана», Грім-Устіменко «Я бачив ві сні», Мізерний «С. О. Загородському», В. Смутний «Синім орлам», А. Заворицький «Злободневне», Д. Бурко «Пам'яті І. Франка», Я. Лузик «Дніпре», Писар Крючок «Злободневець», А. Вертинський, Ф. Раєвський.

Часопис містив значну кількість оповідань та п'єс, автор більшості з них був В. Смутний. Зокрема, його п'єса «Червоний Арлекін – сучасна арлекінада на І дію», її події розгортаються під час революції на території України у якомусь великому місті (назву не вказано) в 1919 р. [14, арк. 23-24]. Головними героями виступають П'єро, Коломбіна, П'єретта, Арлекін і два солдати-комунари. П'єси «На розпутті» та «Переможці» також присвячені проблемам національно-визвольної боротьби

українського народу. Окрім цього був надрукований сценарій таборової постановки Михайла К. «Ревізор» [181, с. 16-17], а також оповідання Журби «Батько», В. Смутного «Заснув», Д. Бурка «За рідний край».

«Око» мало постійні рубрики «З таборового життя», «Наша хроніка», «Історія 2-ої Волинської стрілецької дивізії», «Наша енциклопедія». У рубриках «З таборового життя» та «Наша хроніка» йшлося про різні аспекти життя у таборі та поза ним (підрубрики: мова, театр, спорт та забави, свята і річниці, політика, табір і місто, конкуренція, життя у німецьких таборах, культурно-освітня колонізація, знову реєстрація). Автором більшості статей у цих рубриках був Михайло К., рідше – В. Смутний. Також у рамках цих рубрик друкувались щоденники та нариси вояків про перебування у таборі. Зокрема, із запису щоденника (21 листопада 1921 р.) вже згаданого Михайла К. гумористично обігрується хід підготовки старшинської вечірки у таборі: «Готуємось до старшинської вечірки. Визнали, очевидячки, Японію, а тому робимо японські ліхтарики. Ціни на кольоровий папір, фарби і будівельні матеріали піднялись на 100 %. Рахунки оплачуються гербовими марками» [231, с. 15].

Наприкінці № 4 (20 лютого 1921 р.) редакція звернулася до читачів та співробітників з проханням долучитись до написання історії дивізії. Починаючи від № 5 В. Конопацьким регулярно велась рубрика «Історія 2-ої Волинської стрілецької дивізії».

Гумористична рубрика «Наша енциклопедія» мала формат тлумачного словника, де на кожну букву був тематичний підбір слів і визначення їх з точки зору вояків. Зокрема, «Антанта – збірка держав, які цікавляться Полтавськими паляницями, Київським цукром, Катеринославськими копальнями; буфет – інституція, яка вже викачала вся марки в кишенях старшин [190]; гроші – невідома нашому братові річ» [232].

Часом друкувались статті на болючі для інтернованих теми. Особливо гостро у таборах поставало мовне питання, цьому була присвячена стаття «Українська мова», в якій автор закликав очистити лави військових від тих, хто не володіє українською мовою [301, с. 8-11].

З нагоди важливих подій видавались тематичні номери. Сьомий номер був приурочений вшануванню пам'яті Т. Шевченка. У ньому містились вірші П. Гладкого «Краса України, поет наша слава» [94, с. 6], «Під бідною стріхою, в бідних батьків» [96, с. 9], А. Заворицького «Сьогодні день великого свята» [122, с. 3], В. Смутного «Розвернулася весела» [287, с. 12], стаття Т. П. «Національні мотиви творчості Т. Г. Шевченка» [293, с. 10-11]. Здвоєний № 9/10 від 30 березня 1921 р. був присвячений подіям Зимового походу. Даний випуск містив кілька портретів його учасників: поручника М. Омеляновича-Павленка, генерал-хорунжого О. Загородського, генерал-хорунжого О. Галкіна, полковника Олександра Волосевича. Також у цьому номері була уміщена карта Зимового походу. Тематичний № 21 присвячений пам'яті жертвам війни 1917-1921 рр. Великодній випуск (№ 14 від 1 травня 1921 р.) наповнений святковими привітаннями, оповіданнями та віршами П. Гладкого, В. Смутного, В. Конопацького, А. Мусіяка, Гайдамаки та ін.

Наприкінці травня 1921 р. редакція заперечила чутки про закриття журналу і у № 17 висловила подяку коменданту штабу 2-ої Волинської дивізії підполковнику Задорожному за допомогу у виданні наступного числа [234, с. 18]. У рубриці «На видавничій фонд» № 18 (від 29 травня 1921 р.) редакція поставила до відома читачів, що перейшла тепер на видання за рахунок благодійних внесків і зверталася із закликом про допомогу в цій справі. Першими до цього долучились генерали О. Удовиченко (250 м. п.), О. Загородський (500 м. п.) і Є. Гамченко (200 м. п.), полковники П. Труба (100 м. п.) і О. Недзвецький (200 м. п.), сотник М. Осадчий (100 м. п.) [235] та ін. Особливу подяку було висловлено Українському горожанському комітетові в м. Львові за дуже вагомую матеріальну допомогу розміром у 5000 м. п. [236, с. 9].

Весь тираж № 22 було повністю конфісковано і, можливо, тому видання часопису було припинено [333, с. 255]. Та від 3 липня 1921 р. (на обкладинці було помилково вказано 1920 р.) культурно-освітній відділ 2-ої Волинської стрілецької дивізії випускав суто літературний тижневик під однойменною назвою «Око».

Нумерація «повсталого з попелу» часопису почалася наново. Журнал виходив щонеділі обсягом у 16 сторінок. Ціна «другого Ока» становила 40 м. п.

У статті «З наших думок», зверненої до усіх до читачів редакція писала: «Темна, як ворон ніч, окутала простори нашої рідної землі[...], не розпорошуймося, а тримаймося купи, дбаймо всіма силами над піднесенням нашої національної освіти[...]. Тільки в єднанні національних сил перемога, тільки щире кохання до Неньки доведе нас до здійснення наших ідеалів і створить в майбутньому велике державне тіло» [227, с. 2].

Журнал містив розділи «З нашої преси», «З таборового життя», «З життя таборового театру», «Теорія журналістики», «З наших думок», а також рубрику, присвячену питанням освіти у таборах. Рубрика «З таборового життя» подавала інформацію про основні події в житті інтернованих. У № 5 описувався приїзд Головного Отамана С. Петлюри до табору, а також наводився перелік культурно-освітніх заходів з цієї нагоди: влаштовано олімпіаду, представлено гурток «Відродження» та Національний танок Авраменка, на завершення вечора була вистава таборового театру «Запорожець за Дунаєм» [228]. Наступною подією вартої уваги, був «День Білої квітки» – день допомоги хворим старшинам і козакам, які перебували у шпиталях. Рубрика «З життя таборового театру», представлена у № 8, містила розгорнуту статтю, присвячену виставі драми І. Тогобочного «Борці за мрії», яка відбулась 24 серпня ц.р. [229, с. 15].

Також у тижневику друкувалися вірші (автори – В. Конопацький, Вовчок), оповідання «Американ» (Вочок), статті («Національні парки на Україні» Л. Бачинського), оголошення. У № 8 зазначалося, що за браком коштів часопис виходитиме із запізненням, але цей номер став останнім [229, с. 16].

У таборі вийшло два числа сатирично-гумористичного і літературного журналу «Сич». О. Вішка очевидно посилаючись на дані Л. Бачинського, зазначав, що журнал видавала ініціативна група 2-ої Волинської дивізії, однак у № 1 було вказано надсилати листи і матеріали до редакції 7-ї стрілецької бригади [13, арк. 10] [3-ї Залізної стрілецької дивізії]. За видавництво, редагування і друк відповідала колегія. Один примірник коштував 30 м. п. Журнал повністю мальовано та писано

від руки і віддруковано на шапірографі, поправки вносилися вже після копіювання. Обкладинки були зроблені з різнокольорового паперу, зокрема, № 1 має помаранчеву обкладинку, № 2 – фіолетову (див. додаток Х. 1). Формат видання становив 21х33 см.

У № 1 наводилась розповідь про вибір назви часопису. Були версії назвати журнал «Шершень», «Чміль», «Деркач», «Комар», «Оса», «Колючки», «Коса», але жодну з назв вояки не вподобали. Один із таборян почав висловлювати несхвальні думки щодо заснування журналу взагалі, на що йому відповіли, що той «завжди сичить, як той сич». Вояки вирішили, що було б символічно, так і назвати видання «Сич», адже «Сич має сичати на всіх і кожного» [285, с. 2-3]. Малося на увазі, що видання такого формату може собі дозволити писати про будь-що та будь-кого, не зважаючи на цензуру. Так 28 січня 1921 р. «Вийшло перше число «Сича» в нічну добу, як і належить дійсному сичу» [285, с. 3]. Історики С. Наріжний та Є. Місило, через неправильне прочитання, подають невірну назву журналу – «Січ» [333, с. 283].

Журнал містив рубрики «Театральна хроніка» та «Кажуть». У першій, яку вели автори під псевдонімами Пан та Глядач, подавали огляд вистав, які відбулись у таборі останнім часом. Були представлені рецензії на вистави театральної трупи 3-ї Залізної стрілецької дивізії «Сватання на Гончарівці» Григорія Квітки-Основ'яненка (8 січня 1921 р.) та «Наталки Полтавки» Івана Котляревського (22 січня 1921 р.) [285, с. 16].

Вводячи наступну рубрику «Кажуть», редакція обачливо зазначила, що не несе за неї жодної відповідальності, адже у ній наводились різноманітні гумористичні чутки, які циркулювали у середовищі інтернованих. Суміжними були рубрики «Вражіння» та «Офіційний відділ», в яких висвітлювались важливі новини крізь призму гумору.

Автори переважно підписувались псевдонімами – Пан, Вич, Слобожанин, К. Невідомий, «Не галичанин», Хомняк, Глядач, Грішний, «Не сотник, а хорунжий» (таким чином вони намагались убезпечити себе від критики та цензури). Більшість карикатур, шаржів та малюнків належали авторству

таборянина, який приховав своє дійсне ім'я під псевдонімом Каран-Даша. Також були представлені малюнки Богдановича та вояка з криптонімом А. Т.

Літературну частину журналу складали вірші Пана «За батьківщиною», «В бараку», Вича «Серед жидів на Україні», гумористична поема «Історія малих королів» Пана [248, с. 13], «В школі підстаршин» за підписом «Не галичанин», спогади «Не сотника, а хорунжого», гумористично-сатиричні статті та «Враження очевидця від перебування у містах Волині» сотника Глухівського [98] та «В неволі у більшовиків» [97, с. 18].

Як влучно відзначав О. Вішка, статті більше просякнуті сатирою, ніж гумором, а вірші гіркі та тужливі. Редакція закликала надсилати матеріали для видання за вказаною адресою, однак другий номер «Сича» став останнім.

Культурно-освітній відділ 2-ої Волинської стрілецької дивізії у грудні 1921 р. видав одне число «Літературно-військового вісника» (див. додаток Х. 2). Тиражування було здійснено в дивізійній друкарні на замовлення культурно-освітнього відділу 3-ої Залізної стрілецької дивізії. Редагувала колегія. Ціна одного примірника становила 100 м. п.

Перший номер часопису був приурочений до роковин початку Зимового походу і мав вийти 6 грудня 1921 р (на обкладинці дата не вказана) обсягом у 58 сторінок. Журнал планувався як щомісячне видання, про що повідомлялось у листі культурно-освітнього відділу 2-ї Волинської дивізії до начальника штабу Армії УНР від 24 листопада 1921 р. [333, с. 222].

Видавці бажали аби «Вістник» став дійсним «здоровим» джерелом національно-державного виховання. Задля втілення мети були поставлені наступні завдання: «Об'єднання розпорошеної громадської думки біля одного суто державного критерія; освітлення військової науки; занотовування військових подій, нариси яких безперечно лежать під спудом у нашого суспільства, але які можуть у великій мірі нам, а також майбутній нашій історії, багато де-чого сказати нового» [171]. Зважаючи на тяжкі умови, в яких доводилося працювати, видавці сподівалися, що читачі з прихильністю віднесуться до цього «паростку, зіходючого

на рідній йому землі, зі співчуттям, тепло й чуло, як до свого власного органу» [171, с. 1].

Змістове наповнення журналу відображалось у його назві: перша частину часопису містила художні літературні твори, друга – історико-аналітичні статті на військову тематику. Починався номер з історичного нарису «6-го грудня 1919 р.» [31, с. 1], присвяченого роковинам Зимового походу. Дану тематику продовжили вірші В. Конопацького «І сплять вони тихо могутні орли» та Аполлона Падоліста «Чарівна могила».

Нарис Д. К-ського «Пережиток» [149, с. 9-10] наповнений роздумами автора про «рису рабства і приниженості», що була вкорінена у частини українського народу, який знаходячись весь час під ярмом недружніх сусідів, не мав можливості «породити людей с широким державним світоглядом, людей незалежних». Україна не зможе стати сильною незалежною державою допоки пануватиме цей «пережиток» мислення. Також на сторінках журналу були опубліковані літературні нариси Максима Сизого «Мої мрії», В. Запонюка «Утіха», оповідання М. Сизого «До правди ясних брам», оповідання «Мати дика» Гі де Мопассана у перекладі з французької Можейка (у сучасному українському перекладі «Пані дика» – *авт.*), нарис (білий вірш – *авт.*) А. Падоліста «Лет думок», вірші О. Він. «Таємна тиша» (з циклу «Перед ранком»), В. Конопацького «Братам», «Європа», Вовчка «Осіньна мелодія». Як зазначав О. Вішка, з огляду на коло авторів «Літературно-військового вісника», його можна вважати передвісником літературного журналу «Веселка», заснованого у Калішському таборі у 1922 р. [333, с. 223].

Друга частина часопису починалась із історичного огляду В. Куща «Дух чи матерія?», в якому автор подавав огляд та аналіз подій Першої світової війни та військової історії в цілому [158, с. 32-37]. Автор наголошував, що для успішного ведення бою потрібна висока маневрена здатність війська, якої можна досягти завдяки навчанню та вихованню командного складу в дусі єдиної військової думки та використання всіх видів військової техніки. Також були представлені статті В. Сігаріва «Сущність війни та значення армії», В. Є. «До питання воєнної термінології», Г. Радченка «Під чорним островом» (спогади про евакуацію за

р. Збруч у червні 1920 р.). Часопис містив рубрику «Хроніка», у матеріалах якої йшлося про життя табору, новини з України та світу.

Рада таборового товариства «Просвіта» 21-го стрілецького куреня 3-ої Залізної стрілецької дивізії планувала видавати тижневик «Джерело», якого вийшов єдиний номер (28 березня 1921 р.) (див. додаток Х. 3). Число було повністю виготовлене вручну та зредаговане колегією (його обсяг становив 16 сторінок). «Безцінну користь приносить живе слово[...], як чудовий родник – воно б'є з маленького джерела народної душі», – наголошувалось у вступній статті [13, арк. 40].

Більшість творів підписано криптонімами. Часопис містив зразки поезії, зокрема «Пісня залізного стрільця» [70, с. 2], «До незабутньої» [70, с. 3], «Молитва інтернованого» Ю. Г. [70, с. 4]. Також були опубліковані нарис Плохія «Колись і зараз» та козака ІМІ [70, с. 5-6], «Спогад» М. П., звернення «До козаків і старшин». Число містило рубрики «Телеграмка» та «Поштова скринька».

Літературний журнал «За Україну» випускала видавничка секція товариства «Просвіти» 3-го кінного полку 3-ої Залізної стрілецької дивізії (наклад часопису тиражувався у дивізійній друкарні)

Перше число часопису вийшло 28 травня 1921 р. Журнал планувався як щотижневий видання, але як зазначили самі видавці у № 3, за нестачею коштів виходив нерегулярно [119]. Ціна одного примірника становила 25 м. п. Л. Бачинський (Прижмуренко) зазначав, що часопис тиражувався кількістю 32 примірники [257, с. 23], натомість у статистичних звітах про культурно-освітню діяльність вказано тираж у 64 примірники [333, с. 203]. Своім гаслом видавці обрали слова із пісні «Ой, у лузі калина»: «А ми тую червону калину підіймемо».

Журнал було засновано з метою зміцнення почуття національної гідності, збереження рідної мови, історії та культури, а також ознайомлення читачів з «таборовим, так і недавно минувшим бойовим життям» вояків [117, с. 1]. Часопис вмщував у собі різні оповідання, повісті, вірші, пісні, бойові спомини. Відповідальним за малюнки та оздоблення журналу був хорунжий Хомичевський.

Перші числа віддруковані на шапірографі, правки вносилися згодом вручну, натомість здвоєний № 4/5 від 9 вересня 1921 р. був повністю у типографському виконанні. За укладання № 3 відповідав хорунжий Хомичевський, інформація щодо укладачів інших номерів відсутня. Кожний випуск починався з висвітлення редакцією останніх важливих подій в Україні та світі.

Часопис мав рубрику «Всього потроху», яка подавала різноманітну актуальну на той час інформацію (вісті з України, спорт у таборі тощо); перший номер містив фейлетон Самуся «Всього потроху», в якому в іронічній манері викладені новини зі світу [13, арк. 80]. У рубриці «Козача творчість» були уміщені п'єса на 2 дії «Судилось» підхорунжого Ц-ського, присвячена проблемам селянства під час національно-визвольного руху на Київщині у 1918-1919 рр. [13, арк. 79], вірш «Думка козака» Ф. Ткача, спогад козака Т. Т-ча «З повстання в 1918 р.» [121, с. 23-24].

Як і було заплановано редакцією, у журналі друкувались спогади вояків. Зокрема, спогад з бойового життя однієї з сотень Армії УНР хорунжого К-к (№ 1), «З дорогих спогадів» (№ 4-5) та «З життя полку» (№ 3), уривок із щоденника П. Загоруйка «Старі картини» (№ 6-7), спогади Меркурія «З бойового життя 3-ої сотні полку» (№ 2).

На сторінках часопису подані статті С. Вільчаківського «Ще декілька слів про зрадників патріотів», П. Загоруйка «Не сила», Л. О. «Державна мова», сотника Янівського «Царгород-Каліш» (№ 4/5), поручника Селівановського «Не всі ті українці, що родилися на Вкраїні» (№ 2). У № 6/7 опубліковано статтю невідомого автора «Національний танок», присвячену огляду виступів танцювального ансамблю під керівництвом В. Авраменка. У цьому ж числі надруковані статті «Жидівське питання», автор якої засуджує єврейський погром у Проскурові, який було вчинено у лютому 1919 р., стаття «Чого не сказав Скоропадський», присвячена аналізу політики гетьмана [21, с. 15-17]. Матеріали часто супроводжувались епіграфами Наполеона I Бонапарта, Т. Шевченка, І. Франка, Євгена Чекаленка, Л. Українки.

У журналі друкувались поезії В. Самійленка «Господар і віл» (№ 1), Г. Бучацького «Минає день» (№ 3), В. Янівського «Большовикам» (№ 4/5), вірші невідомих авторів «Зрадливим синам», «Рабам» (№ 4/5). Інколи у кінці номера містилась рубрика «Листи до редакції» та «Оголошення».

14 березня 1921 р. вийшло перше число козацького тижневика видавничої секції товариства «Просвіта» школи підстаршин 7-ої [бригади] 3-ої Залізної стрілецької дивізії «За дротом» (див. додаток Х. 4). Л. Бачинський (Прижмуренко) помилково вказав у «Літописі червоної калини», що журнал був гумористичний [173, с. 24]. Між тим його основне наповнення становили зразки козацької ліричної творчості, оповідання, спомини тощо. На сторінках часопису зазначалось, що № 2/3 був виданий за дозволу начальника школи підстаршин підполковника Ардатіва, № 4 за дозволу полковника Жуківського. Журнал повністю виготовлено вручну та віддруковано на шапірографі. Загальний тираж становив 20-25 примірників кожного номеру (усього віднайдено чотири номери).

У передовій статті видавці писали, що спонукало їх до заснування часопису: «В повнім розумінню необхідності забезпечити козацтву можливість одверто висловлювати свої думки – приступаємо ми до вкладання цього журналу. Хай кожний козак сміло виносить на сторінках цього журналу всі свої веселі і сумні думки. У нас не повинно залишатись нічого недосказанного, щоб усі змогли коли буде слухний час знову стати з легкою душею до активної праці. Праця єдина з неволі нас вирве!» [114]. Видавці журналу поставили перед собою завдання сприяти піднесенню культурного рівня козацтва, саме до них наприкінці № 1 зверталась редакція з проханням надсилати свої матеріали. «Пишіть про все, що Вас цікавить, що більше всього драпає Вашу душу[...]. Надсилайте оповідання, вірші, юмористичні розкази, анекдоти, думки і всякі інші праці, як з минулого, так і з сучасного життя» [114]. Завершувалось звернення закликом до читачів «Не зганьбіть же – привітайте наш розумний почин!».

Журнал містив постійні рубрики «З життя товариства “Просвіта”», в якій висловлювалась подяка товариству за внесок у розвиток культурно-освітньої діяльності у таборі, «Гумористика», «День в школі» (яку вів автор під криптонімом

Р. І.), «Оголошення». Планувалося відкрити рубрику «Поштова скринька», однак журнал припинив виходити.

Часопис містив різноманітні зразки козацької творчості. На його сторінках опублікували свої вірші козак Вікторів («Весняні думки» та «На роковину смерті Т. Шевченка» [114], «На братнім кладовищі» [115]), козака С. М. «Вже сонце за обрій заходить» та вірш «За Україну» невідомого автора [115]. Також були представлені спогади П. Н. «В минулому» та «Зі споминів» [114], оповідання «Варта» невідомого автора, коротенька стаття Дем'яна Бідного «Що є і чого чекаємо» [115].

Четвертий номер був тематичним. Він присвячувався святкуванню Великодня, тому місив багато привітань, віршів та статей з нагоди свята [116]. Окрім вище зазначених у журналі друкували свої матеріали козаки Клименко, Балос, Самохвал, Можарівський та ін.

Схвальний відгук на часопис опублікував ланцутський «Промінь» у своїй рубриці «Бібліографія»: «З великим моральним вдоволенням читали тижневик «За дротом». Це є цілковитий продукт духовної творчості нашого героя-козака. Наївно-щирі нотки козацьких творів зворушують душу й викликають сльози жалю й радощів» [224]. Видання журналу було припинено в травні 1921 р. ймовірно за нестачею коштів.

Заходами 2-ої старшинської [сотні] 3-ої Залізної стрілецької дивізії у таборі вийшло єдине число журналу «Нове слово» – «органу молоді генерации» [345, с. 35]. Журнал налічував 26 сторінок і коштував 65 м. п. Номер повністю виготовлений вручну (див. додаток Х. 5). Часопис містив чимало малюнків таборових художників «Кіма» та Барана. До редакції входили сотник І. Бутенко, сотник Тернопільський, хорунжий М. Коваленко.

Номер відкривався вступною статтею І. Бутенка «Ми й вони», далі були розміщені статті М. Коваленка «Історичні аналогії» та полковника П. Шандрука «Про взаємовідносини старшини і стрільця» [3, арк. 100-102]. Твір 3-ка «Малюнки» був спогадом із життя військового. На сторінках журналу було розгорнуте ілюстроване

оповідання В. Спартенка «Примітивіада» та вірші В. Мандрівця «Тоді шуміли сосни», «До друга».

Таборову хроніку репрезентувала стаття В. Коваленка «Зачароване коло», в якій автор описував тяготи таборових буднів. Також подавались новини з України та світу. Завершувалось число рубрикою «Бібліографія». Ймовірно дане видання не користувалось особливою популярністю і набрати матеріал на наступний номер не вдалось.

«Вістник 3 окремого інженерного куріня» – видання однойменного підрозділу 3-ої Залізної стрілецької дивізії (див. додаток Х. 6). У рубриці «Оголошення» за січень-березень 1923 р. таборова газета «Український сурмач» неправильно подавала назву часопису – «Вісті з інтернованого куреня». Дослідники історії видавничої діяльності у таборах Л. Бачинський, С. Наріжний, Є. Місило теж припустились неточності, вказавши у назві «інженерський» замість «інженерний».

Журнал планувався як щотижневий видання. За даними, О. Вішки вийшло два числа тиражем у 32 примірники, проте віднайдено лише № 1 (від 17 травня 1921 р.) [333, с. 176]. Часопис зроблено вручну та тиражовано на шапірографі. Деякі сторінки дуже нечіткі. Редактори зверталися до читачів зі словами підтримки: «Ми віримо, що остання година боротьби буде за нами, ми переконані в перемозі[...], бо є ще порох в порохівниці, ще не ослабла козацька сила» [72, с. 3-4].

На особливу увагу заслуговує стаття, присвячена історії створення куреня. Після переходу 16-го пішого куреня під командуванням М. Шаповала до Галичини, у м. Мельник була сформована технічна сотня. Після її збільшення до трьох сотень (інженерної, сотні зв'язку та немуштрованої), згадувану сотню було реорганізовано у 3-й Окремий інженерний курінь [333, с. 177].

Також було надруковано вірш козака Сурдаленка «Мої бажання», в якому автор писав про важке таборове повсякдення [72, с. 3]. Завершувався часопис фаховою статтею на тему зв'язку на полі бою, до якої додавалась схема телеграфно-телефонної станції з поясненнями до неї [345, с. 21].

Є. Місило у своїй праці наводив назву ще одного періодичного видання – гумористично-сатиричного часопису «Вова інтернований», який за його даними виходив у таборі у 1921 р. [339, с. 18]. Дослідник С. Наріжний вказував цей журнал у своїй праці, однак ніяким чином його не класифікував [340, с. 47]. З огляду на те, що про цей часопис не згадують таборіві газети, достовірнішою виглядає інформація Л. Бачинського. Він припускав що це могла бути брошура В. Смутного [173, с. 24]. Її текст було набрано на друкарській машинці редакції часопису «Око» та відбито на їхньому шапірографі. Брошуру поки що не віднайдено.

Двотижневик з назвою «Козацька думка» видавало товариство «Просвіта» 19 стрілецького куреня 3-ої Залізної дивізії. Перший його номер вийшов 1 травня 1921 р., наступний (здвоєний № 2/3, та ймовірно, останній) 15 червня ц.р. Журнал тиражувався на шапірографі, деякі тексти досить нерозбірливі, ілюстрації були мальовані вручну. Формат видання становив 22x31 см. Гаслом видання слугував уривок із поезії Т. Шевченка «Учіться, брати мої, думайте читайте. Чужому научайтесь і свого не цурайтесь», вміщений на обкладинці. Редагуванням займалась секція. О. Вішка у своїй монографії наводив кілька видань з такою ж назвою. Зокрема в період з серпня до жовтня 1920 р. для Дієвої Армії видавалась газета «Козацька думка» у Станіславі [333, с. 214]. Однак таборовий часопис не був її продовженням, а самостійним виданням.

У № 1 у вступному слові редакція підкреслювала, що основними завданнями часопису мало стати перш за все «виховання серед козацтва розуміння ідеї визволення Батьківщини від ворогів» [152]. Редакція обіцяла докласти усіх зусиль задля виховання у вояцтва єдиного духу та волі для праці на користь своєї батьківщини. «З Божою помічу (допомогою – *авт.*) і в добрий час кожного до праці на користь з'єднано», – такими натхненними словами завершувалось вступне слово.

На сторінках часопису були опубліковані вірші автора під псевдонімом Батіг-гора «У сусідній хаті», «Дідусь», Сірого «Думки», Івана Кухаріва «Віє вітер по діброві», Ф. Литовченка «Літають думки». Прозу представили стаття Чернівчанина «Зелені свята», нариси Никодима «Лицарям» і Сірого «Деякі», оповідання «Потап»

невідомого автора, перекладений твір Сокирянника «Пушник» [13, арк. 91-99]. Наприкінці номеру подавалась рубрика «Козацький гумор», у якій публікувались анекдоти та гуморески. Зокрема, у № 2/3 були опубліковані анекдоти «В редакції» та «Свобода в Совпедії» [13, арк. 100-101].

У таборі Каліш вийшло перше число «Українського інваліду», часопису, що планувався як двотижневий видання. Однак № 2 вийшов лише у 1926 р. О. Вішка у своїй монографії припускав, що можливо на обкладинці № 1 закралась помилка – замість 1925 р. було вказано 1923 р. [333, с. 313]. На думку дисертантки, рік вказаний вірно, адже всі матеріали, вміщені у часописі, датовані щонайбільше вереснем 1923 р., окрім того № 1 видала друкарня 3-ої Залізної стрілецької дивізії. Виданням часопису займалось Центральне управління Всеукраїнської спілки воєнних інвалідів (далі – ВСВІ). Редагувала часопис колегія (знаходилась за адресою: Каліш, вул. Часна 17, будинок 3), усі матеріали слід було надсилати на ім'я М. Добряка [302].

Мета і завдання часопису полягали в плеканні національно-державної української ідеології серед членів Спілки, всебічному висвітленні життя та завдань ВСВІ на еміграції, захисті правового становища українських інвалідів, висвітленні культурно-освітньої праці ВСВІ, доцільності звернути увагу громадськості на потреби інвалідів. Найважливішим завданням було вияснення для європейської спільноти інвалідів того, що члени ВСВІ набули каліцтва під час боротьби за незалежність своєї держави і попри все не відречуться від подальшої оборони суверенних прав української нації.

Змістовим наповненням слугували статті та матеріали щодо історії визвольної боротьби з відповідними ілюстраціями, матеріали, що висвітлювали б життя міжнародного товариства інвалідів, хроніка про повсякденне життя членів Спілки. Також кожне число мало містити список загиблих та подавати некрологи. Відділ «Бібліографії» мав подавати літературні твори про героїв-інвалідів.

У № 1 було надруковано вірш О. Рубанівця «Чого ти став?», замітку А. К. «Цікаве питання», оповідання «Про безногого й людське милосердя» (переклад з польської мови В. Рогози), статистичні дані «Кількість інвалідів зі

світової війни», рубрику «Відділ офіційний» та «Хроніку», в якій було подано інформацію про П'ятий з'їзд воєнних інвалідів Речі Посполитої Польської, Перший з'їзд української еміграції на терені Польщі та виписки із резолюції з'їзду тощо. Наприкінці числа на звороті обкладинки були вміщені оголошення про діяльність видавництва «Чорномор», реклама газет та журналів «Нова Україна», «Промінь», «Заграва», «Книжка», «Вісник спілки лікарських помічників» та «Табору».

Наміри видавати свій шкільний літературний журнал «Залізний юнак» мала й Юнацька школа, про що йшлося у рубриці «Всього по троху» часопису «За Україну» [118, с. 19]. Однак задум не було реалізовано ймовірно за відсутності матеріально-фінансового забезпечення.

Свій друкований орган «Чорномор» мало Українське товариство допомоги емігрантам з України та їх родинам у м. Каліш. Перше та ймовірно єдине число вийшло у 1922 р. у Каліші зусиллями видавництва з однойменною назвою «Чорномор». До редколегії входили редактори М. Шаповал та М. Садовський, члени редколегії А. Коршнівський, Ф. Крушинський, К. Подільський [333, с. 320]. Однак досі не віднайдено жодного примірника часопису.

«Товариство шкільної молоді на інтернації в Польщі» також організувало видання свого «Бюлетеню». У ньому подавалась інформація про діяльність товариства та пожертви, які надходили до його фонду. На сторінках журналу часто друкували зведені таблиці із сумами та іменами чи назвами організацій, від яких надходили грошові дотації. Також часто вміщувались листи від небайдужих до діяльності товариства осіб, в яких вони коротко оповідали про своє життя на чужині [68, с. 2]. У кожному числі обов'язково подавалась таблиця видатків та прибутків за кожний місяць поточного року. Деякі числа містили невелику рубрику «Хроніка», в якій наводились коротенькі дописи про діяльність товариства [69, с. 4]. Виданням бюлетеню займалась Управа для допомоги шкільній молоді на інтернації. Редактором перших двох номерів був А. Коршнівський, а з березня 1924 р. цю посаду зайняв К. Подільський. Загалом з кінця 1923 до літа 1924 р. було видано 4 номери.

Протягом усього періоду інтернування у таборі Каліш виходила найбільша кількість різножанрових часописів. Це було зумовлене кращими умовами таборового побуту, у порівнянні з іншими таборами і тим, що від самого початку функціонування табору у ньому були розміщені 2-га Волинська та 3-тя Залізна стрілецькі дивізії, які одразу взялись налагоджувати видавничу справу. До табору переводили інтернованих із інших таборів, однак ці дивізії залишались весь час у таборі до часу його ліквідації у 1924 р. і мали можливість за 4 роки краще налагодити видавничий процес, не будучи змушені весь час наново облаштовувати місця для друкарні і видавництва. Таборові цензори більш лояльно відносились до калішської періодики, адже вона мала літературно-гумористичне наповнення і не висвітлювала на своїх сторінках гострі соціально-побутові теми на відміну від таких часописів, як «Промінь», «Окріп», «Жало», «Комар», «Грімаса».

6.2. Літературний місячник «Веселка»

13 травня 1922 р. заходами ініціативної групи молодих письменників-таборян були скликані організаційні збори (за участю членів калішського літературно-артистичного товариства «Вінок» та молодих літераторів табору), на яких планувалось обговорити питання про заснування нового літературно-мистецького часопису.

На зборах були присутні Спиридон Довгаль, М. Селегій, Максим Загривний (Грива), Юрій Дараган, А. Падоліст, І. Зубенко, А. Коршнівський, Ф. Крушинський та ін. На засіданні було прийнято рішення про заснування часопису «Веселка», визначено, який матеріал має подаватися і обрано редакційну колегію. За результатами голосування присутніх на зборах найбільшу кількість голосів отримали: Ф. Крушинський (відповідальний редактор), М. Селегій, А. Листопад та А. Коршнівський, які й утворили редколегію нового журналу. І. Зубенка було обрано технічним редактором, одночасно він виконував й обов'язки начальника друкарні 3-ої Залізної стрілецької дивізії. Від № 5 до редколегії приєднався Є. Маланюк. Наприкінці березня 1923 р. склад редакційної колегії було дещо змінено. Провід журналом перейшов до Є. Маланюка та

М. Селегія, посаду відповідального редактора обійняв А. Коршнівський. Причиною виходу Ф. Крушинського та І. Зубенка зі складу редколегії було, за словами видавців, переобтяження останніх культурно-освітньою роботою поза журналом. До редакційної колегії № 11/12 також долучились Ю. Дараган та А. Падолист.

Редакція «Веселки» хотіла пов'язати свою діяльність не з «урядовою» організацією (на кшталт культурно-освітнього відділу), а з громадською. Саме тому постала думка про об'єднання з товариством «Вінок». 9 червня ц.р. товариство «Вінок» та часопис утворили літературно-артистичне товариство «Веселка». Головою новоствореного товариства став Олександр Петлюра, а його членами Ю. Дараган, М. Загривний, А. Коршнівський та І. Зубенко.

Товариство «Веселка» мало свою видавничу секцію, яка займалась випуском часопису, однак від № 7/8 (липень-серпень 1923 р.) ця справа перейшла до видавництва «Чорномор». Тиражуванням журналу весь період видавництва забезпечувала друкарня 3-ої Залізної стрілецької дивізії.

Матеріали та пожертви на літературний фонд «Веселка» приймалися за адресою: Каліш, вул. Ліпова 64, помешкання 8 на ім'я Ф. Крушинського; у № 7/8 була подана інша адреса (ul. Ciasna, 17/3, M. Dobriak). Видавці мали своє представництво у США та Канаді (Winchester ave Chicago, 2142, USA, Mr. Frank Timre).

Початкова ціна номеру становила 150 м. п., № 3 1922 р. – 200 м. п., № 4/5/6 1923 р. коштувало – 5000 м. п. Ціна за здвоєний № 7/8 1923 р. зросла до 12 тис. м. п. Журнал можна було передплачувати: окреме число з пересилкою (Польща, Україна, Німеччина, Австрія, Болгарія) на початку видання коштувало 350 м. п., до інших країн – 700 м. п., до США та Канади – 900 м. п.; за гуртові замовлення надавалася знижка 20%. Ціна змінювалась залежно від обсягу номеру, матеріальних затрат на його видання та курсу валют. Усього у 1922 р. вийшло № 1-5 та № 6/7/8, за 1923 р. – № 1, 2/3, 4/5/6, 9/10, 11/12.

Редакція зверталася до читачів з проханням у фінансовій підтримці: «Журнал “Веселка” не має жодних фінансових стосунків з будь-яким видавництвом, особою

чи організацією, а являється органом групи молодих літераторів і видається виключно в надії на допомогу від мирного українського громадянства» [73, зв. обкладинки]. У кінці номеру подавалась інформація скільки і від кого було пожертвувано на пресовий фонд видавництва за певний період. У № 30 «Нашої зорі» було опубліковано замітку про те, що журнал «Веселка» одержує «сталу субсидію». На що у № 2/3 1923 р. «Веселки» було опубліковане спростування від редакції, в якому наголошувалось, що журнал виходить лише на засоби співробітників та пожертви небайдужих читачів [75, зв. обкладинки].

Один із редакторів журналу І. Зубенко у своїй статті навів три основні джерела надходжень до видавничого фонду «Веселки». По-перше, це доходи від передплат, але звичайно їх обсяг був досить незначний. У № 4/5/6 1923 р. видавці повідомляли про підняття цін через нестачу коштів, адже деякі передплатники тривалий час зволікали з надісланням 150 м. п. за № 1 1922 р. [77, зв. обкладинки].

Журнал можна було придбати на складі видавництва «Веселка» та «Чорномор», книгарні НТШ у Львові, у відділах товариства «Просвіта» в Ужгороді, Рівному, Дубно, Кременці, книгарні «Нива» в Луцьку, кіоску «Українська хата» при книжковому магазині О. Лаврова в Празі, книгарні Гольшмідта у Відні та українській книжковій крамниці в Чикаго (вулиця Роббі 748).

По-друге – це благодійні надходження. Перші два числа було видано за сприяння та фінансової підтримки культурно-освітнього відділу 3-ої Залізної стрілецької дивізії (начальник – полковник М. Деркач). Незабаром після виходу № 1 надійшло 15 тис. м. п. (на 1922 р. це була значна сума) від С. Петлюри (підписався С. Т. – Симон Торнтон) [113, с. 230]. До 1 січня 1923 р. на фонд «Веселки» загалом надійшло 28 тис. 550 м. п.; А. Падоліст, М. Сизий, Ю. Дараган, М. Грива, які на той час були студентами у Чехії, надіслали по 25 крон [346, с. 141]. На лютий 1923 р. надійшли пожертви від М. Островерхи, Кості Курило, отців Василян, о. А. Добрянського та о. Д. Нестайко, Ю. Міськевича, Ольги Носковської, др. Бацюркова, В. Винара, Я. Маркова, Софії Ілевич, д-ра Галерського, І. Крижанівського, П. Шута та ін. у розмірі 484 тис. м. п. [75, с. 48].

11 березня 1923 р. у Коломиї К. Поліщук зі своєю дружиною Г. Орлівною організували за сприянням професора С. Галіби вечорниці для підтримки журналу. Прибуток від проведення вечорниць становив 300 тис. м. п. (ще раніше від цієї ж групи симпатиків журналу надійшло 100 тис. м. п. на його видавничій фонд) [113, с. 231]. Вагому фінансову допомогу надав Михайло Островерха, зібравши у Бучачі 74 тис. м. п. [113, с. 231].

На видання № 4/5/6 1923 р. надійшло 60 тис. м. п. (Г. Терлецький, Марія Роток, Софія Нечаюк, В. Чернодоля, Р. Терлецький, Гіковий, Жежелевський) та 10 болгарських левів від Олександра Зубенка. Від В. Нікуліна з Варшави до редакції надійшло 17 кг газетного паперу [77, зв. обкладинки]. Також у липні 1923 р. надійшло 100 тис. м. п. від видавництва «Русалка», «Червоної Калини» та «Української книгарні та антикварні У.П.Т.» [78, зв. обкладинки].

По-третє, у разі потреби «веселківці» вдавались до особистих внесків до видавничого фонду. Як згадував І. Зубенко інколи «приходилось й свої харчові пайки перетворювати на папір та друкарську фарбу».

Спочатку «Веселка» була літературним місячником, але влітку 1923 р. задля розширення кола читачів редакція вирішила змінити формат часопису – реорганізувавши його у місячник літератури, мистецтва та громадської думки: «Vesselka» («L'arc en cel») *Revue Ukrainienne de la littérature et de l'art* (№ 7/8 1923 р.) [377, р. 17]. Своє рішення редакція пояснила у зверненні, де наголошувала, що не зрікатиметься «утілітаризму в мистецтві[...], редакція для поширення своєї культурної бази стає на шлях тіснішого єднання з читачем». Засобами для цього мали стати збільшення белетристики та введення нової рубрики «Громадська думка». Ідею щодо заснування рубрики подав УГК у Празі, допомагаючи у виданні журналу. Рубрика мала містити мемуари та спогади із національно-визвольної боротьби та «статті по національно-громадським справам з такою широтою думки, яка б перекреслювала всякі партійні кордони» [377, р. 17].

У першому числі часопису (див. додаток Ц), яке вийшло у травні 1922 р., редколегія звернулася до української громадськості: «В надії на його підтримку засновуємо свою “Веселку”, бажаючи об’єднати навколо найріжнорідніші наші

літературні течії. Закликаємо до співробітництва, до реальної і матеріальної допомоги» [20, арк. 18].

Чому саме було обрано таку назву редакція пояснювала у зверненні до читачів першого числа: «Веселка – це кінець вчорашньої бурі й хвилина спокою перед новим гураганом». Окрім цього «Веселка» мала стати осередком прояву та розвитку усіх літературних течій та напрямків «виблискувати всіма кольорами». І це вдалося втілити в життя. У своїх спогадах І. Зубенко зазначав, що «Веселка» стала для них «тим смолоскипом, що на захмареному небі світив національними кольорами» і свідчив, що «він живий, він ще не вмер – той дух, вічний революціонер». Вона була зброєю в боротьбі за ідеали, за які виборювала Армія УНР. «Коли замовкли гармати й скоростріли, тоді загомніло слово гаряче, щире і натхненне» [113, с. 232-233].

За словами І. Зубенка, за весь час існування часопис не відчував будь-якого тиску цензури та влади, редактори вільно могли обирати напрям та характер публікацій. Крім того редактори публікували надіслані матеріали навіть тоді, коли вони не зовсім погоджувались із думкою автора. Таким був нарис д-р О. Турянського «Поет віри і боротьби». Наприкінці редакція додала примітку, в якій наголошувала на тому, що малою мірою поділяла погляди автора і цілком не погоджувалась із його суто суб'єктивним поглядом на творчість М. Коцюбинського та В. Винниченка [74, с. 29]. Гурт авторів «Веселки» об'єднувала спільність думок та ідей. Однак не обійшлося без конфліктів. Після переїзду Є. Малюнка на навчання у Подебради відносини між ним та А. Коршнівським загострились. Є. Маланюк звинувачував А. Коршнівського у невдалому підборі матеріалу, редагуванні та заміні, надісланих ним матеріалів своїми [346, с. 144]. Однак у ході листування та висловлюванні обоїх претензії, а також залучення до обговорення генерала М. Шаповала та А. Падоліста, вдалося дійти компромісу. Було прийнято рішення, що починаючи від № 9/10 1923 р. редакційна колегія буде складатися трьох чоловік – Є. Маланюка, А. Падоліста та Ю. Дарагана, А. Коршнівський продовжував

обіймати посаду відповідального редактора, однак відповідальним за технічне оформлення номерів було призначено видавництво «Чорномор».

Основним наповненням журналу стали вірші, п'єси, оповідання, новели, нариси, тут же публікувалися статті та рецензії на твори. Зокрема, поезію в прозі та імпресіоністичні нариси були представлені творами Лариси Ельде «Дві», «На весні», Ліди Дучимінської «Олив'яний сон», Олександра Зубенка «В сомнамбулізмі», О. Карманюка «У літній вечір», М. Гриви «Прощання хвиль», П. Загоруйка «Зупинись», С. Довгаля «Маленька панна», М. Сизого, І. Зубенка, Г. Орлівни, Миколи Чирського, А. Падоліста, Петра Омельченка.

До футуризму схилилися М. Селегій у своїх поезіях «До музи», «Косарі» та Б. Базилевич «Забави дідька» [74, с. 7], «Під шопіт ночі кримської» [44, с. 13]. Є. Маланюк належав до течії неокласицизму, разом з тим залишаючись авторитетним, гострим на полеміку критиком та публіцистом. Також на сторінках «Веселки» представлено багато його віршів: «Сонет», «Чорне», «Утома», «Осіньна молитва» та ін.

К. Поліщук, М. Диканько, П. Опаренко, О. Турянський, Данило Левський успішно випробували свої сили в написанні новел. Друкувалися п'єси або уривки з них Валеріана Підмогильного «Смерть», Юрія Косача «Під Дункертом», О. Карманюка «Максим Свиней», Ф. Крушинського «Мотря Кочубеївна», І. Зубенка. Філософсько-релігійними мотивами була просякнута поезія Василя Лімниченка та Меріяма «Понісся тихий шум».

Окрім згаданих вище у часописі свої вірші друкували А. Павлюк («Вмірання», «На порозі», «З старого зшитку», «Дзвони днів», Л. Миронюк «Небо зорі золотом збили»), М. Осика («На передодні», Дажбожич «Тільки натяк», «Срібносиня легенда», «Нового завтра луни»), Д. Загул («Реквієм», вірші з циклу «Сурмач»), М. Селегій («До музи», «М. Гриві»), А. Падоліст (вірші з циклу «Розгойдане серце», «Серпанок ночі», «Непоборність», «Присяга»), Ю. Дараган («Чорне», «Willa Otilka», «Поезії весняні», «Луна минувшини», «Рожево-біле», «Гойдається місяць на хвилі», «Лист Є. Маланюкові»), М. Грива («Дарма», Б. Базилевич «Забави дідька», «Лютове»), Л. Шиш («Лан» з циклу «Величний храм

величних дум»), Борис Грінвальдт («У літку», «Малюнок»), К. Лаврінович («Співець селянської недолі»), Лан («Ідем»), С. Ратич («Духам Владних»), Борис Гомзин («Вам пісню заспівати»), А. Білопольський («Більш нічого не треба»), І. Блакитний («Крізь грюкіт громів»), Левко Ромен («Осередок», «Мій плач») та ін.

У журналі вміщували перекладні твори та поезія, зокрема, Адама Міцкевича «Альпухара» (переклад Д. Левського); «Соловійовий сад» Олександра Блока, «Ariette» Поля Верлена, «Sitoutes les filles» Поля Фора (пер. М. Селегія); «Молода жінка до свого чоловіка» Арнольда, «Намогильний напис» Антеро де Канталь, «Сон, як чорна тінь» Поля Верлена, «Заклик» Георга Гервега (пер. О. Турянського); «Людина й море» Шарля Бодлера (пер. Є. Маланюка), «Вівчарський скік» та «Сліпий» Гі де Мопассана (пер. Миколи Шаповала); уривок зі збірки «Gilajali» Робінджраната Тагора (пер. Ореста Петрейчука); п'єсу «П'ятий акт» Івана Ольбрахта (пер. Л. М.). До співробітництва у журналі також долучались Валентин Конопацький, Адам Монтрезор, Василь Атаманюк.

За графічну складову та оздоблення журналу відповідали П. Омельченко, який за перший рік видання подав 18 ілюстрацій, часто синьою фарбою («Три старших лицарі над яром зупинились» (див. додаток Ц. 1), «Туга. Присвячено Аметистовій Пані» (див. додаток Ц. 2), «Козак Мамай», «Студія голівки дівчинки», «Панна з трояндами» (див. додаток Ц. 3)), Василь Дяденюк (композиція з автопортрета Т. Шевченка), А. Жуків (ілюстрація до «Каменярів» І. Франка (див. додаток Ц. 4), «Над ставком» (див. додаток Ц. 5)), Зубко-Макієвський, Віктор Цимбал, Микола Щербак.

«Веселка» випускала і тематичні числа. На честь п'ятої річниці проголошення самостійної України у № 1 1923 р. було опубліковане звернення до українських митців: «Великим цвинтарем замовкли степи Батьківщини нашої в червоній заграві Другої руїни[...]. Новим Батиєм насіли на груди Народу Українського орди відвічного ворога і як древнє, справляють гучний банкет кровавої перемоги[...]. Вам молодшому поколінню Українському, що гартує душу в грозі й бурі визвольної боротьби[...] випадає нині[...] нове завдання: творити національну культуру».

Видавці журналу апелювали до всіх українських митців – «поетів, малярів й музик, різьбярів та акторів», яким, на думку «Веселки», історія наказала створити нині Українську Легенду, заспівати Поему Нації. Словом, фарбою, лінією, жестом, звуком неймовірно могутніх маршів і гімнів ви мусите zorganizувати, запалити народні маси й надихнути їх на останній нещадний бій – не з “червоними” чи з “чорними”, не з “більшевиками” чи “меншовиками”, а з одвічним ворогом України» [76, с. 1-2]. Також цій події були приурочені вірші Д. Левського «22 січня», Бориса Б. «9 січня 1918 р.», В. Лімніченко «22 січня 1918 р.». Число № 9/10 1923 р. починалося присвятою в пам’ять десятих роковин з дня смерті Л. Українки «Велике серце України». Як і більшість таборових видань, у березні 1923 р. часопис присвятив своє чергове число пам’яті Т. Шевченка. Воно містило звернення О. Карманюка до поета у вигляді молитви, вірші М. Подоляка «Незабутньому Т. Шевченкові» та Павла Сірого «В 62 роковини смерті Тараса Шевченка», а також портрет поета [75, с. 1-4].

«Веселкова» хроніка подавала інформацію переважно про мистецьке життя в Україні. З неї можна було довідатись про відкриття драматичної студії акторської групи «Березіль» у Києві, про працю учня Григорія Нарбута Марка Кірнарського над серією графічних портретів, про видавничу діяльність у Харкові та мистецьку виставку у Львові, видання творів В. Антонюка у Січеславі (сучасне м. Дніпро), про збори видавничої ради Українського громадського видавничого комітету та «Бюлетень українського громадського видавничого фонду», проведення літературних вечорниць товариства «Веселка», заснування драматичних курсів при театральній трупі «Веселки» тощо.

Рубрики «Поштова скринька» та «Відповіді редакції» вела редакція. Вони були невеличкими і нагадували «друкований чат»: видавці вказували адресата і вміщували коротеньке звернення до нього. Наведемо кілька таких звернень з № 7/8 1923 р. для прикладу: «М. Диканькові: очікуємо здійснення Вашої пропозиції», «Ф. Дудкові: Довго мовчите!», «Редакції “Проміння”: Чому не висилаєте журналу і нічого не пишете?» [78, с. 63]. Свої ж відповіді на отримані листи редакція вміщувала у рубриці «Відповіді редакції». Рубрика «Громадська думка» переважно

містила статті О. Карманюка «Про політичну еміграцію», «Московська “українізація” України» та Є. Маланюка «Pro domo sua» та «Про динаміз» (реакція на статтю д-ра Д. Донцова «Про молодих») та ін.

Рубрики «Мистецька трибуна» та «Театр» були представлені статтями О. Карманюка («Драматичне товариство Об'єднання»), Є. Маланюка («Ідеї та дії», «Думки про мистецтво»), М. Селегія («М. Осика та його поезії»), Ю. Сірого («Леся Українка», стаття до 10-ліття з дня смерті поетеси), Дмитра Донцова («З непевного шляху»), Є. Чеховича. У № 4/5/6 була надрукована розгорнута стаття М. Селегія, що була присвячена огляду поетичної творчості М. Осики. У ній автор детально розбирав мистецькі якості його поезії, вбачаючи в ній «яскраву індивідуально-поетичну відрубність футуризму. Осика втілює здецидовані (рішучі – *авт.*) імпульси та стремління цілої поневоленої нації у вислові глибоко (суто) індивідуальному, через що його силуетки (образи – *авт.*) мають значення індивідуального».

Автори розміщених у журналі творів часто послуговували псевдонімами. Н. Сидоренко у своїй праці подала розшифрування деяких з них: Аполон Падоліст (Листопад) – Олександр Варавин; Олекса Карманюк – Анатолій Коршнівський, М. Осика – Михайло Островерха, Івась Блакитний – І. Яблонський, Данило Левський – Данилевський, Максим Грива мав прізвище Загривний, Микола Падояк – Чарський, а Василь Лімниченко – Мельник. Лариса Ельде ймовірно Лідія Дучимінська, Галина Орлівна – Маєвська (Поліщук), Борис Б. – Базилевич [346, с. 130]. І. Зубенко називав поетесу під псевдонімом Ліда Оксаною Дучимінською.

Протягом усього періоду видання «Веселки» про неї з'являлись відгуки на шпальтах «Громадського вісника», «Рідного краю», «Променю» (м. Чернівці), «Театрального мистецтва» (м. Львів), «Нової України» (м. Прага-Берлін), «Народного слова» (США), «Українського прапора» (м. Відень), таборових видань та ін.

Часопис «Український сурмач» вмістив на своїх сторінках рецензію віденського «Українського прапора» на перше число «Веселки». Автор рецензії під криптонімом «О. Г.» одразу підкреслив, що видання літературного місячника

«Веселки» належить зарахувати до видатних спроб започаткування такого роду часописів. Рецензенту дуже імпонувало, що навколо часопису згуртувались саме молоді митці, які без крикливої фразеології та кидання шумних кличів, а за те з цілою низкою гідних уваги поетичних справ». Особливо сподобалась представлена на сторінках лірика, яка сприймалась як близька, зрозуміла, і водночас не просякнута «традиційним українським песимізмом». Майже на кожній сторінці читача втішали «мов скромні сердешні фіалочки» вірші, присвячені Батьківщині. Рецензент коротко охарактеризували «веселківців», відзначивши зокрема особливо гарний шарм віршів В. Конопацького, привабливість натуралістичної лірики М. Селегія, вдумливість віршів А. Падоліста, оригінальність поетичних спроб Л. Ельде, ніжно-чутливі акценти віршів М. Гриви та Ю. Дарагана, І. Зубенко дав початок доволі видатної драматичної фантазії, а початок оповідання П. Опаренка написаний з таким теплом, що воно нагадує йому твори Т. Бордуляка (письменник, просвітянин та священник УГКЦ – *авт.*). Позитивний відгук отримала і невеличка стаття Ф. Крушинського та розділ бібліографія [312, с. 4].

Після ліквідації таборів видання журналу планували перенести до Чехії, адже на початку осені 1923 р. чимало співробітників «Веселки» вже мешкали у Подебрадах та Празі. Одразу ж після виходу № 11/12 було розпочато збирання матеріалів до наступного «чеського» числа. Зібраний і опрацьований матеріал генерал М. Шаповал надіслав до головного редактора видавництва «Чорномор» М. Садовського. Однак за браком коштів журнал так і не було видано. Із спогадів І. Зубенка відомо, що у числі планувалося подати три вірші Валентина Конопацького, три вірші Наталі Ливицької, п'ять віршів Є. Маланюка та переклад новели «Туан» Гі де Мопассана [113, с. 235].

Журнал «Веселка» на відміну від інших таборових літературних видань зібрав навколо себе справжню плеяду митців художнього слова. Ні одне видання інтернованих не мало такої варіації жанрів та стилів, які були представлені на сторінках «Веселки». Автори, які публікували свої перші спроби у журналах на кшталт «Літературно-військового вісника», «Нашої зорі», «Ока» до «Веселки» подавали вже зрілі «достиглі плоди» своєї творчості. Часопис зростив не лише

талановитих письменників, а й майстерних ілюстраторів, які згодом прикрасили своїми орнаментами та заставками ще не одне видання. «Веселка» (як і «Релігійно-науковий вістник» у Щипіорно) стала зразком розвитку та еволюції видавничої справи у таборах, адже її видавці прийняли усі зауваги, які були висунуті читачами до попередніх часописів, зокрема газети «Залізний стрілець», журналів «Літературно-військового вісника» та «На хвилях життя» (редактором якого був Є. Маланюк), який став основою для «веселківців». Задля розширення читацької аудиторії редактори часопису подавали різноманітну інформацію (вісті з України, таборова хроніка тощо), однак головною метою заснування «Веселки» було творити мистецтво заради мистецтва. І не зважаючи ні на що ця ідея червоною ниткою пройшла через усі випуски часопису. «Веселка» об'єднала навколо себе митців, які черпали натхнення не з оточення, а з внутрішнього наповнення, втілюючи своє бачення світу у власних творах.

6.3. Заснування та особливості видання журналу «Табор»

Одним із основних завдань, яке постало перед командним складом Армії УНР, було збереження історичних свідчень та документів доби визвольної війни 1917-1920 рр. У циркулярі Військового міністерства від 18 лютого 1922 р. № 427 до командирів усіх дивізій та начальників окремих частин йшлося: «Ні одне страчене життя козацьке, ні одна крапля пролітої в боротьбі за визволення України, не повинні загладитись безслідно. Славні бойові вчинки, як цілого війська, так і поодиноких героїв – вимагають найширшого, найяскравішого і найбільш правдивішого освітлення нашої героїчної армії та її боротьби перед всіма народами світа» [2, арк. 80]. Далі надавалась вказівка про необхідність представлення не пізніше 5 березня ц.р. усіх можливих матеріалів: журналів бойових подій, мап фотографій і замальовок військової уніформи, портретів, військових відзнак. Окремо доручалось приступити до негайного написання історії дивізій.

За ініціативи С. Петлюри у липні 1923 р. у таборі Каліш було видано перше число воєнно-наукового журналу «Табор» («органу молоді Української армії»)

(див. додаток Ш). У 1923 р. група булавних старшин Армії УНР утворила ініціативну групу для заснування «Товариства бувших вояків Армії УНР». На скликаних нею 12 червня ц.р. загальних зборах у числі інших було обговорено питання про заснування воєнно-наукового журналу. Тоді ж було визначено склад редакції, призначено її голову та секретаря. Також укладено список осіб, яких слід було залучити до видання часопису, як кваліфікованих фахівців з різних галузей військової науки. У протоколі засідання були визначені затрати та гонорари для підготовки та тиражування першого числа. У наведеному в документі кошторисі ціни вказувалися за 1 друкований аркуш. Згідно з ним, за оригінальні твори та переклади їх авторам належало сплатити – 60 тис. м. п., за компіляції – 50 тис. м. п.; за рецензії, критику та матеріали до розділу бібліографія гонорар становив 60 тис. м. п. Редагування одного аркуша становило 10 тис. м. п., а його коректура – 6 тис. м. п. Для роботи відділу канцелярії та на поштові витрати було виділено 200 тис. м. п. Оплата членам редакції та секретарю за вихід першого числа становила 150 тис. м. п. [30].

Вже 14 червня 1923 р. відбулися збори редакції, на яких було визначено мету заснування часопису і завдання, які ставили перед собою його видавці. Згідно з витягом з протоколу наради, журнал мав поділятися на такі розділи: воєнна історія, стратегія і тактика, воєнна техніка, військова психологія та педагогіка, законодавство, адміністрація і господарство, воєнна хроніка, бібліографія і критика [373, р. 64].

23 червня ц.р. відбулись чергові збори ініціативної групи, на яких були присутні представники редколегії майбутнього часопису «Табір», а також Головний Отаман Військ УНР С. Петлюра. Професор В. Прокопович виступив з доповіддю щодо завдань і перспектив, які ставили перед собою видавці та озвучив суми фінансових та матеріальних видатків, потрібних для видання першого числа. Як зазначалося у протоколі засідання «...в справі видання журналу, останній [С. Петлюра] прийняв до відома з задоволенням. Представлений кошторис затвердив і на видання журналу наказав асигнувати 3 млн. м. п. Редакції побажав успіху» [373, р. 64].

На цьому ж засіданні було затверджено назву журналу та дизайн його обкладинки, зразок якої був представлений і доданий до протоколу. Також було ухвалено рішення про заснування видавництва «Меч», яке у кінцевому підсумку перейменували у видавництво «До зброї», провід яким здійснювала редакція журналу.

Для видання першого номеру накладом 300 примірників було витрачено 3 млн. 189 тис. 200 м. п. Проте у своєму листі від 13 грудня 1923 р. генерал-хорунжий В. Куш до В. Шевечка зазначав, що у загальному підсумку на весь процес випуску числа було витрачено 40 млн. м. п. [29, с. 71]. Видавці, з огляду на тематику часопису, сподівались на фінансову і матеріальну підтримку з боку читачів. Однак, із передплатою та розповсюдженням виникли складнощі. Засновники часопису після комерційної реалізації частини накладу журналу не змогли компенсувати навіть 60% від загальної суми видатків [346, с. 120]. У зв'язку з цим, член редколегії П. Шандрук вирішив звернутися з проханням матеріальної та фінансової підтримки до представника Українського господарчого комітету в Празі Євгена Вирового, однак не отримав на своє звернення жодної відповіді [346, с. 120].

Проте навіть у таких складних умовах редакція «Табору» спромоглась видати наступне число, яке у два рази перевищувало перше за обсягом і мало якіснішу поліграфію. Взагалі за період існування часопису найменшим за обсягом було № 20 – 63 сторінки, а найбільшим № 2 – 254 сторінки.

Головним редактором «Табору» був талановитий військовий історик, член Українського воєнно-історичного товариства генерал-хорунжий В. Куш. До редколегії входили редактори генерал-хорунжий М. Капустянський та професор В. Прокопович, секретар та технічний редактор генерал-хорунжий П. Шандрук. За створення макету обкладинки відповідав сотник С. Гуцвіл.

Перше число часопису коштувало 5 франків (10 корон чеських, 50 центів), № 2, з огляду на його збільшений обсяг, 6 злотих. Формат журналу був незмінний впродовж усього періоду видання і становив 17x25 см. На обкладинці кожного

числа було вміщено мотто⁴. Зокрема, перше число містило вислів Девіда Ллойд Джорджа: «Военна штука, як і кожна штука, ґрунтується на сталих засадах, відмінюються лише способи застосування їх» [295].

Загалом найчастіше на обкладинці вміщували цитати С. Петлюри, І. Франка, Т. Шевченка, Наполеона, Ф. Фоша. Інколи зустрічались вислови І. Мазепи, Данте Аліґ'єрі, Дж. Мадзіні, генерала В. Сальського, М. Міхновського, В. Прокоповича, А. Лівницького, Г. Мольтке, Р. фон дер Гольца, Е. Ренана та ін.

Для дослідження історії видання журналу «Табор» основоположною є стаття Симона Петлюри (під псевдонімом О. Ряст) «“Табор” (чергові проблеми військового будівництва в українській військовій літературі)», опублікована у першому числі часопису. У ній Головний Отаман окреслив мету, завдання та вектори напрямку роботи, яких повинні були дотримуватись видавці.

Починалась стаття роз'ясненнями, чому для часопису була обрана саме така назва: «В слові «Табор» для військових українських письменників міститься не тільки сума тяжких переживань за дротами чи в умовах еміґрації, – писав Головний отаман, – не тільки згадки про стародавню форму тактичної оборони...слово «Табор» це символ...З ним зв'язується колективний початок творчої праці і шукання української військової думки» [295, с. 51].

На думку С. Петлюри, українці мають свій власний воєнний досвід та особливості організації війська, однак цим знанням не вистачає системності та аналітичного осмислення. «Студіювання воєнного досвіду і установа гармонії між висновками його з одного боку і теоретичними нормами та підставами воєнної науки з другого набирають великої ваги і визначають у цій праці воєнним письменникам не останню роль» [295, с. 74].

Зокрема, він закликав узяти за приклад процес переосмислення французами своєї воєнної доктрини після Першої світової війни. Ними було переглянуто всі статути, накази, інструкції, технічно-організаційні норми і внесено корективи згідно з вимогами нового післявоєнного часу. У зв'язку з цим, С. Петлюра одним

⁴ Мотто – влучний вислів, епіґраф, цитата.

із завдань ставив перегляд статутів задля виявлення хибних моментів та внесення відповідних змін. Також перевірки вимагали схеми організації військового управління, «на яких відбилися намули переходових моментів і випадкових політичних впливів, від чого їх треба увільнити, сконструювавши найбільш доцільні і відповідаючі нашим національним інтересам та майбутній обороні» [295, с. 76].

Рушійною силою у програмі військового будівництва мав стати пошук усіх можливих елементів для майбутньої перемоги, а одним з провідних завдань для видавців – з'ясування питомої ваги військового чинника в розбудові української держави та держави в цілому.

Обов'язковим для військових мало стати вивчення всесвітньої історії та ознайомлення з хоча б з найкращими творами повоєнної літератури. С. Петлюра закликав підійти до відбору матеріалів для перекладу значно виваженіше та скрупульозніше, обирати лише ті статті та твори, які написані якісно і мають цінну інформацію для розбудови армії. Особливо слід було приділяти увагу тим матеріалам, які стосувалися дослідження еволюції військової техніки та зброї.

Результатом створення, накопичення та опрацювання воєнної літератури мало стати витворення українського військового світогляду. Головний Отаман звертався з проханням творчо віднестись до виконання поставлених завдань. «Прострація своїми виснажуючими крилами зачіпає тільки тих, хто морально – не сильний і національно – не свідомий» [295, с. 75].

Завершувалась стаття підведенням підсумків значення заснування часопису «Табор», як важливого інструменту для втілення накресленого плану роботи для таборових письменників та істориків. Ось як С. Петлюра писав про місію «військового слова»: «Воно повинно зберегти традиції воєнної боротьби за державність, повинно створити і виплекати в тяжкі – переходові часи великі животворчі цінності і передати їх для вжитку своєму народові в нових його змаганнях вибороти і охоронить власну Державу» [295, с. 79].

Перше число часопису містило три розділи: воєнна наука, воєнна хроніка та бібліографія. Усі наступні числа містили від трьох до п'яти розділів, які не мали

конкретних сталих назв. Слід зазначити, що журнал не мав чіткого розподілу матеріалів за розділами. Видається, що поділи були створені просто для зручності структурування. Сталим залишався лише останній розділ, який містив такі рубрики: хроніка, воєнно-морська хроніка (з № 13), листи до редакції, перелік надісланих до редакції книжок та журналів, бібліографія.

Сотник О. Думін у своїй статті, надрукованій у «Літописі червоної калини» у 1937 р. проаналізувавши матеріали надруковані у часописі «Табор», дуже влучно згрупував їх у такі основні групи: воєнна, воєнно-історична, політично-ідеологічна, воєнна хроніка та бібліографія [111, с. 15]. Варто зазначити, що автор статті спирався на матеріали 15 чисел журналу, однак тематика та інформативне наповнення часопису залишалися майже незмінними до 1939 р., коли видання «Табору» було припинено у зв'язку з початком Другої світової війни. На думку, О. Думіна найкраще були підготовлені перші два розділи, адже у журналі працювали справжні знавці своєї справи. Автор наголошував, що якби видавці працювали у кращих умовах, це б позитивно позначилось на і на якості надрукованих статей. Найслабшими, на думку О. Думіна, були статті, що стосувалися політики та ідеології.

На честь десятої річниці з дня виходу першого числа часопису «Табор» редакцією було укладено спеціальний покажчик усіх статей, які вийшли у вісімнадцяти числах журналу згрупованих за тематикою [252].

Зі скасуванням режиму інтернування та ліквідації таборів журнал на два роки припинив виходити. Права на часопис та видавництво «До зброї» були передані у 1925 р. Товариству бувших вояків Армії УНР. У № 2 «Бюлетеня управи товариства б. вояків Армії УНР» йшлося про плани додавання до наступного № 3 літературного відділу з метою розширення аудиторії, що у свою чергу мало позитивно вплинути на фінансове становище журналу [67, с. 2]. Його видання було поновлено навесні 1927 р. у Варшаві.

Незважаючи на тяжкі матеріальні та фінансові складнощі, впродовж 1923-1939 рр. було видано 37 чисел часопису. Увесь цей час «Табор» був найавторитетнішим центром формування військової історичної і наукової думки.

Видавці та автори статей створили досить потужну інформативну базу та заклали підґрунтя для становлення та розвитку різних галузей військової справи. Дослідження визвольної боротьби 1917-1920 рр. стало можливим лише завдяки кропіткій роботі усіх причетних до видання військових часописів, у тому числі й «Тaborу».

Висновки до розділу 6

Протягом усього періоду інтернування табір був справжнім оплотом формування та розповсюдження національної ідеї. Видавнича справа була одним з провідних засобів комунікації таборян зі світом. Калішські часописи користувались попитом не лише серед інтернованих табору, а й поза його межами. Таборова преса розсилалась до багатьох осередків української еміграції в усьому світі. У таборі Каліш було видано найбільшу кількість часописів, що було зумовлено найкращими умовами для розвитку видавничої справи. Калішські часописи мали літературно-гумористичне або загальноінформаційне наповнення, майже не друкуючи матеріали на гостро-соціальні теми, що дало можливість видавцям оминати цензуру і розшири коло читацької аудиторії. Заснування таборових видавництв и друкарні дало можливість видавати продукцію на замовлення і вкладати отримані кошти на розвиток таборового видавництва.

На сторінках часописів автори намагалися не лише втілити свої творчі ідеї, поділитися думками та переживаннями, а закарбувати спогади про своє минуле у лавах Армії УНР та записати історію військових підрозділів. Дослідження визвольної боротьби 1917-1920 рр. стало можливим лише завдяки кропіткій роботі усіх причетних до видання військових часописів, у тому числі тих, які видавались у Каліші.

Окрім цього, таборові видавництва зробили величезний вклад у подальший розвиток української видавничої справи, зростили не лише талановитих публіцистів, а й майстерних ілюстраторів, які згодом прикрасили своїми орнаментами та заставками ще не одне видання. Навіть після ліквідації табору

Каліш, видавництво «Чорномор» продовжило свою діяльність до 1933 р. Журнал «Табір», заснований за ініціативи С. Петлюри, продовжував видаватись до 1939 р.

ВИСНОВКИ

1. Аналіз вітчизняної та зарубіжної історіографії засвідчив низку наукових праць присвячених дослідженню періоду інтернування Армії УНР у таборах Польщі, проте опрацювання наукового доробку попередників дозволяє констатувати відсутність комплексних досліджень видавничого процесу у таборах. Основу джерельної бази становлять документація таборових видавництв та друкарень, примірники таборових часописів, матеріали польської та української періодики, листи, спогади, фотодокументи. Репрезентативність джерельної бази дала можливість детально дослідити і виокремити закономірності та особливості видавничої діяльності у таборах. Використана методологія дослідження, яка базується на використанні загальнонаукових та спеціальноісторичних принципів та методах дослідження, дала можливість об'єктивно і глибоко дослідити усі особливості налагодження видавничого процесу у таборах інтернованої Армії УНР у Польщі.

2. Опинившись далеко від своїх домівок і рідних, таборяни намагались використати даний час з користю для підвищення свого освітньо-кваліфікаційного рівня, до чого їх спонукало й командування інтернованих Військ УНР та вищий політичний провід УНР. Але якщо у 1921 р. в центрі уваги була військово-фахова освіта то вже весь подальший час перебування у таборах пріоритетом стало підвищення загальноосвітнього рівня вояцтва, а також створення сприятливих умов для набуття тим різних цивільних спеціальностей, аби підготувати вояків до цивільного життя та дати їм певну перспективу на майбутнє в Польщі. У цьому процесі неабияке значення відіграла видавнича діяльність як інтегральна складова культурно-освітнього та патріотично-виховного процесу. Адже таким чином вояки могли обмінюватись своїми думками, знаннями, розкривати свій творчий потенціал на сторінках таборових газет та журналів, ділитися переживаннями та підтримувати один одного, через висміювання негативних явищ у «таборовому суспільстві» одержувати психологічну розраду.

Таборова періодика виконувала одночасно кілька функцій:

- інформативну (оперативне інформування таборян про різні аспекти суспільно-політичного, соціально-економічного, культурного, освітнього життя на теренах України та за кордоном; розміщення оголошень та анонсів культурно-освітніх заходів, що мали відбутись у таборі або у його околицях).

- комунікативна (можливість тримати зв'язок та підтримувати контакти між різними таборами інтернованих та українськими еміграційними осередками);

- психологічна (можливість поділитися своїми внутрішніми переживаннями, знайти розраду і підтримку на сторінках часописів);

- творча (можливість проявити свій творчий потенціал у написанні художніх творів, підготовці історичних та аналітичних статей, ілюстративному оформленні часописів).

У кожному таборі функціонували культурно-освітні відділи (загальнотаборові або дивізійні), які мали у своїй структурі видавничі секції, покликані забезпечити тиражування достатніх накладів таборової періодики. Видавничі секції співпрацювали із дивізійними друкарнями та іншими видавничими організаціями, зокрема, з табовими видавництвами та видавничими секціями таборових осередків товариства «Просвіта» у таборах Вадовиці та Каліш. На початку інтернування для тиражування часописів та брошур використовували гектографи та шапірографи. Для типографського друку в таборах дивізійні друкарні застосовували друкарські машини системи «бостонка». Більшість часописів друкувались в однокольоровому виконанні, інколи для виготовлення брошур-листівок або тематичних номерів додатково використовували синю, червону та бронзову фарби. Переважна більшість друкованих таборових часописів залежно від типу (гумористичні, літературні, військово-фахові тощо) за зразок брали композиційно-графічний тип оформлення західноукраїнської періодики (так, зокрема, 4-та Київська стрілецька дивізія видавала гумористично-сатиричний журнал «Будяк», під такою ж назвою у той же період виходив такий же часопис у Львові). Особливою популярністю користувались літературні та гумористичні журнали, які допомагали воякам

отримати на сторінках душевну розраду та втілити свій творчий потенціал у художніх творах

У таборах видавались газети, їхні форма та оформлення базувались на дотриманні співвідношень контрасту, пропорції та ритму, з використанням різноманітних набірно-графічних засобів (лінійки, рамки і т. д.). При макетуванні та оформленні чергового номеру газети видавці намагались розміщували матеріали відповідно до особливостей сприйняття читачем газетної форми. Зокрема, головну та найактуальнішу інформацію вміщували на першу шпальту, підсилюючи ефект зміненим шрифтом або обрамленням. Графічне оформлення матеріалів залежало від літературного формату (стаття, огляд, нарис, фейлетон, вірш, оповідання, замітка, репортаж тощо).

3. На основі аналізу архівних документів та інформації, почерпнутої з еміграційної періодики було встановлено, що до категорії найвпливовіших таборових видань слід віднести ті газети та журнали, які видавались у таборах Каліш, Александрів Куявський та Щипіорно. Це було обумовлено порівняно кращими видавничими умовами, що мали місце в згадуваних таборах (і зокрема наявністю типографії, створеної заходами командувачів дислокованих тут дивізій Армії УНР). Остання обставина дозволила їй забезпечити значніші наклади для цих таборових видань та, відповідно, збільшити їх читацьку аудиторію.

Слід також відзначити, що редакції деяких таборових журналів («Наша зоря», «Нове життя», «Релігійно-науковий вістник», «Веселка») зуміли значно збільшити й географію розповсюдження своїх видань, надсилаючи зразки своєї продукції власним передплатникам до Австрії, Румунії, Бельгії, Королівства сербів, хорватів і словенців, Чехословаччини, Німеччини, Франції, Італії, Швейцарії, Марокко, Великобританії, Єгипту та Туреччини. Найбільшою попитом за кордоном користувались калішські літературні часописи «Наша зоря», «Веселка» та часописи із табору Щипіорно – «Релігійно-науковий вістник». Літературна таборова періодика містила велику кількість художніх творів інтернованих, вона була суголосна настроям широкого кола їх читачів – українських емігрантів.

Натомість журнали «Релігійно-науковий вістник» та «Вісник Спілки лікарських помішників на еміграції» були спеціалізованими виданнями.

Авторами основної кількості матеріалів, розміщених на сторінках таборової преси були самі інтерновані. Меншу частину становили передруки із інших періодичних видань, переважно польських та еміграційних російських. Також друкувалися твори українських та європейських класиків художнього слова, наукові статті в галузі медицини, військової справи, освіти тощо. Переважна більшість авторів послуговувались псевдонімами та криптонімами, найуживанішими серед них були астороніми (приховування власного імені за різними друкарськими знаками – ***, ..., ### тощо), ателоніми (криптонім, у якому пропущено кілька літер імені або прізвища, переважно залишали лише першу і останню літеру, зокрема: М. Кар...ч, Гр...ч), анограми (перестановка літер у прізвищі) та метаграми (перестановка складів у прізвищі), гетероніми (використання псевдоніму під час написання творів на певну тематику, зокрема, гетероніми часто використовували при написанні сатирично-гумористичних творів та театральних хронік, приховуючи свої справжні імена під псевдонімами Арлекін, П'єро, Глядач та ін.), негатоніми (псевдоніми заперечення: Не галичанин, Не сотник, а хорунжий) та пайзоніми (гумористичні псевдоніми: Пан, Каран-Даш, Грішний, Бум-та-ра-ра та ін.).

Приховування власних імен було зумовлене небажанням авторів потрапити під покарання цензури та командування групи у таборі, а також придбати ворогів серед осіб, вчинки яких вони наважились викрити або висміяти. Окрім цього псевдонім давав можливість створити певний ореол загадковості довкола постаті автора, заінтригувати читача. Найчастіше свої імена приховували під псевдонімами дописувачі гумористично-сатиричних та видань «Всім», «Будяк», «Окріп», «Полинь», «Наше життя», «Комар», «Жало», «Грімаса», «Сич», «Око» та видань, які на сторінках своїх часописів підносили гостросоціальні та болючі теми для вояків.

4. Аналіз статистичних даних дає підстави стверджувати, що найбільша загальна кількість часописів виходила друком у 1921 р. Встановлено, що на

інтенсивність друку таборової періодики позитивно вплинули наступні чинники: фінансова підтримка польських комендатур таборів та міністерства преси та пропаганди УНР (яка буде поступово скорочуватись вже наприкінці 1921 р.); надія інтернованих на швидке повернення на батьківщину з метою продовження подальшої боротьби за незалежність України та бажання використати час тимчасового інтернування з користю. Слід також відзначити, що вояки на цей час не були надмірно виснажені тяготами таборового повсякдення, але потребували психологічної підтримки і розради, і видавнича діяльність мала стати одним із таких інструментів. Починаючи з 1922 р. кількість часописів значно скоротилась, що було зумовлене ліквідацією таборів у Александрові Куявському, Ланцуті, Вадовицях, Пикуличах, Пійотркові Трибунальському та передислокації інтернованих до Стшалкова, Щипіорно та Калішу, де не вдалося відновити видання переважної більшості часописів, а також, у зв'язку зі скороченням фінансових надходжень на видавничі фонди від урядових установ УНР, а отже кошти на друк мали збирати самі видавці. У 1923 р. до вище перерахованих причин скорочення виходу часописів додався й від'їзд значної частини таборян на навчання та роботу за кордон.

Натомість якість періодики починаючи від 1922 р. навпаки мала тенденцію до суттєвого покращення, що дало можливість значно розширити читацьку аудиторію таборової преси на теренах Польщі та за кордоном. Зокрема, найбільше виготовлених повністю у типографському виконання часописів виходило саме впродовж 1922 – 1923 рр. Редактори та автори невідновлених часописів тепер зосереджувались на підтримці функціонуючих видань, долучаючись до роботи їх редколегій. Вагому роль у підтримці видавничої справи у таборах у цей період відіграла благодійна організація YMCA, яка мала свої представництва у кожному таборі, а також благодійні внески від читачів, зокрема і від С. Петлюри, який послуговувався псевдонімами. Останніми у таборі Каліш влітку 1924 р. завершили виходити «Бюллетень товариства допомоги шкільній молоді на інтернації в Польщі» та журнал «Табор», однак, варто відзначити, що часописи продовжили виходити в Українській станиці після закриття табору.

Загалом за весь період інтернування вояками Армії УНР було видано 12 гумористично-сатиричних часописи («Окріп», «Полин», «Грімаса», «Наше життя», «Комар», «Аванс», «Жало», «Будяк», «Блоха», «Всім», «Сич»), 2 літературно-гумористичних («Око», «Кайдани»), 2 військово-фахових («Військовий вісник», «Табір»), 8 літературних («Веселка», «Літературно-військовий вісник», «На хвилях життя», «Запорожець», «Наша зоря», «Альманах», «Тернистий шлях», «За Україну»), 10 загальноінформаційних («Нове життя», «Промінь», «Український стрілець», «Український сурмач», «Залізний стрілець», «Запорожська думка», «Вісник 3 інженерного куреня», «Джерело», «За дротом», «Нове слово»), 5 спеціальних («Зірниця», «Вісник Спілки лікарських помішників на еміграції», «Спортсмен», «Український інвалід», «Чорномор»), 1 релігійний («Релігійно-науковий вісник»), 2 бюлетені («Бюлетень об'єднання українських емігрантських організацій в Каліші та його околицях», «Бюлетень товариства допомоги шкільній молоді на інтернації в Польщі. Каліш: Управа для допомоги шкільній молоді на інтернації»), 4 одноднівки («Наша зоря», «На руїнах», «Метелик», «Запорожська думка») та 2 додатки до журналів («Проповідницький листок» до «Релігійно-наукового вісника» та «Волоховщина» до № 5 «Авансу»).

5. Контент-аналіз публікацій висвітлив актуальність мовного питання серед таборян. Найчастіше ця тема піднімалась на сторінках газети «Промінь», журналів «Будяк» та «Око», стіннівки «Всім». Автори дописів наголошували на важливості вирішення проблеми двомовності. Інтенсивність та періодичність появи дописів стосовно важливості використання української мови у повсякденному житті є певним індикатором, який відображав процес зміцнення національної свідомості інтернованих та очищення лав вояцтва від проросійських елементів, зокрема, певний відсоток інтернованих зголосився на репатріацію в Україну, повіривши облудливим більшовицьким обіцянкам, що було однією з центральних тем для обговорення на сторінках таборових видань.

Аналіз табової періодики дав можливість простежити зв'язок між змінами психоемоційних потреб інтернованих та жанровим наповненням часописів. На початку інтернування важливим було допомогти адаптуватись воякам, які

опинились у важких таборових умовах, подолати емоційне напруження, надати можливість поділитися своїм болем та розчаруваннями. Одним із дієвих засобів для цього став гумор, а саме – видання гумористично-сатиричних часописів (зокрема, найбільше таких часописів видавалось в Александрові Куявському – чотири журнали). На сторінках цих видань таборяни могли ділитися усіма своїми переживаннями та висміювати найболючіші теми. До початку 1922 р. припиняється видання усіх гумористично-сатиричних часописів, натомість якості та тираж загальноінформаційних та літературних часописів зросли.

6. Відбором матеріалу для кожного номеру займався головний редактор. Потім черговий номер надавали на розгляд культурно-освітнього відділу дивізії або таборового цензора, призначеного комендатурою табору. Цензурування проходили часописи в усіх таборах. Однак видавцям сатиричної стіннівки «Всім» вдалось оминати таборову цензуру, що ймовірно було зумовлено вибраним форматом часопису – стіннівки. «Всім» виходив лише в одному екземплярі та вивішувався на стінку біля кімнати редакції, а не розповсюджувався по території усього табору. Перш за все під опалу таборових цензорів потрапляли сатирично-гумористичні часописи, такі як «Жало», «Грімаса», «Комар», «Окріп», «Наше життя», «Будяк», літературно-гумористичний журнал «Око». Не оминули корегування дописи газети «Нове життя», які висвітлювали конфлікти між козаками та старшинами, за наказом таборового цензора, ці матеріали зафарбовувались чорною фарбою вже після виходу номерів із друку. Але найбільше заборон та навіть погроз отримували видавці живої газети «Промінь», про що вони неодноразово писали на сторінках свого часопису. Дана ситуація була зумовлена тим, що газета «Промінь» підіймала і висвітлювала гостро-соціальні проблеми у середовищі таборян (конфлікти, проблема двомовності, відсутність у деяких старшин проукраїнської позиції тощо).

Значну частину авторів становили аматори, які вперше випробовували свої творчі здібності на сторінках табової періодики (і зокрема гумористичних видань). Однак були серед них й професійні журналісти та редактори, письменники та поети, для яких період інтернування став можливістю вдосконалити свою майстерність та збільшити коло читачів.

7. Визначено джерела фінансування таборових видань, які можна умовно розділити на три складові. До першої належали внески від міністерства преси та пропаганди Уряду УНР і командування груп інтернованих Військ УНР у таборах. Однак як в першому, так й в другому випадку фінансування було нерегулярним та вибіркоvim. Уряд був перш за все зацікавлений у виданні часописів, покликаних підсилити національно-патріотичне виховання інтернованого вояцтва, готових відстоювати на своїх шпальтах українські визвольні гасла під прапором УНР. Натомість сатирично-гумористичні часописи та ті, які на шпальтах своєї періодики наважувались критикувати владу та не боялись висвітлювати гострі теми (зокрема, конфлікти між старшинами та козаками, проблема єдності та згуртованості старшинського корпусу Армії УНР та інших негативних явищ таборового життя), часом потрапляли під жорстку таборову цензуру та взагалі були позбавлені фінансування («жива таборова газета» «Промінь»).

Другу і найбільшу складову становили пожертви від читачів, авторів та самих видавців. Взагалі фактично весь таборовий видавничий процес був можливим завдяки підтримці ідейних активістів, які самостійно популяризували та розвивали цю справу, складали регулярні внески на пресовий фонд та допомагали у закупівлі необхідних матеріалів для друку. У таборах також проводились благодійні театральні вистави, концерти та літературні вечори для збору коштів на видавничий фонд деяких часописів, також функціонували таборові майстерні та крамниці, які передавали певну частку своїх надходжень надавали на видавничий фонд. Зокрема, за ініціативою співробітників часопису «Веселка» було проведено вечорниці для підтримки журналу, засновано таборову драматичну секцію, яка дала дві благодійні вистави, відкрито кіоск для продажу книжок та таборових часописів – всі отримані кошти спрямовувались до видавничого фонду журналу. Задля цієї ж мети було засновано «Кабаре “Окріп”», його актори ставили сценки і номери за матеріалами журналу, а зібрані під час цих імпрез грошові пожертви йшли на видавництво.

До третьої складової джерел фінансування слід віднести пожертви від благодійних організацій та культурно-освітніх та громадських установ, у т.ч.

«Українського Громадського Комітету» в Празі, Господарської академії в Подєбрадах, які активно долучались до видавничого процесу в таборі Каліш. Також до цього переліку варто віднести таборові відділи благодійної організації YMCA, які допомагали у виданні часописів «Окріп», «Запорожська думка», «Релігійно-науковий вістник», надаючи папір для друку, а також за ініціативи відділу у Стшалково видавався журнал «Спортсмен».

Перспективою подальших досліджень є продовження вивчення роботи видавництва «Чорномор» після ліквідації табору Каліш впродовж 1925-1933 рр., подальше опрацювання матеріалів часопису «Табір», який видавався до 1939 р. Дисертаційне дослідження можна використати для подальшого дослідження видавничої діяльності комабатантів та політичної еміграції в Польщі, а також діяльності «Українського воєнно-історичного товариства» у Варшаві у міжвоєнний період.

Список використаних джерел та літератури

Неопубліковані джерела

Архів ОУН в Українській інформаційній службі (м. Лондон):

1. Ф. 30. Оп. 3. Од. зб. 17. Од. обл. 3. [Працівник видавництва «Чорномор»].

Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВО України):

2. ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 838. Арк. 80.
3. ЦДАВО України. Ф. 2373. Оп. 3. Спр. 8. 112 арк. [Сатиричний журнал «Хараткерник», орган культурно-освітнього відділу при штабі 6-ої січової стрілецької дивізії, літературно-військові і гумористичні журнали «Наша зоря», «Око», «Джерело», «Козацька думка», «Окріп», «Нове слово»].
4. ЦДАВО України. Ф. 2373. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 53. [Відчити та доповіді про роботу і стан дивізії і дивізійної друкарні].
5. ЦДАВО України. Ф. 2439. Оп. 1. Спр. 79. 44 арк. [Листування з командармами частин групи по культурно-освітніх справах (17.06.1921-14.08.1921 рр.)].
6. ЦДАВО України. Ф. 2439. Оп. 1 Спр. 108. 389 арк. [Наказа Головної Команди військ УНР, екземпляри газет «Запорожська думка», «Українське слово», «Нове життя», Соціалістична думка», пресові звіти та національний український комітет (04.02.1921-23.02.1923 рр.)].
7. ЦДАВО України. Ф. 3524. Оп. 1. Спр. 5. 501 арк. [Таборовий журнал «Промінь» № 1-10].
8. ЦДАВО України. Ф. 3524. Оп. 1. Спр. 6. 567 арк. [Таборовий журнал «Промінь» № 11-20].
9. ЦДАВО України. Ф. 3524. Оп. 1. Спр. 7. 476 арк. [Таборовий журнал «Промінь» № 21-27].
10. ЦДАВО України. Ф. 3524. Оп. 1. Спр. 8. 727 арк. [Таборовий журнал «Промінь» № 28-45].
11. ЦДАВО України. Ф. 3525. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 3. [Листування та деякі відомості про роботу друкарні та «козачої хати» в таборі].

12. ЦДАВО. Ф. 3525. Оп. 1. Спр. 6 а. 62 арк. [Тижневі журнали «Запорожець» 3-ої Залізної стрілецької петлюрівської дивізії].
13. ЦДАВО України. Ф. 3525. Оп. 1. Спр. 13. 123 арк. [Таборові журнали «Окріп», «Козацька думка», «Сич», «За Україну», «За дротом» (13 журналів 1921 р.)].
14. ЦДАВО України. Ф. 3525. Оп. 1. Спр. 14. 226 арк. [Таборовий журнал «Око»].
15. ЦДАВО України. Ф. 4005. Оп. 1. Спр. 1. 28 арк. [Загальні інструкції щодо провадження видавництва «Чорномор» м. Каліш].
16. ЦДАВО України. Ф. 4005. Оп. 1. Спр. 2. 148 арк. [Листи Григор'єва, Дорошенко, Зозулі, Козаніцького, Коршнівського до голови видавництва].
17. ЦДАВО України. Ф. 4005. Оп. 1. Спр. 3. 45 арк. [Листи від Куровського, Лисенко, Маланюка, Подільського, Садовського та ін. до голови видавництва про стан та працю в друкарні, друкування, продаж та висилку книжок (24.09.1922-11.07. 1924 рр.)].
18. ЦДАВО України. Ф. 4005. Оп. 1. Спр. 6. 36. [Листування з установами, організаціями та окремими особами про друкування, надсилку книжок, відомості про видавництво (26.01.1923-01.12.1923 рр.)]
19. ЦДАВО України. Ф. 4005. Оп. 1. Спр. 9. 14 арк. [Грошові розрахунки за друкування книжок та журналів 02.08.1922-05.05.1924 рр.]

Центральний державний архів зарубіжної україніки (далі – ЦДАЗУ):

20. ЦДАЗУ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 65. 88 арк. [«Веселка» – літературний місячник, Каліш, том. I. ч. 2 червень 1922 р., ч. 4 – 8 серпень – грудень 1922 р.].
21. ЦДАЗУ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 67. 36 арк. [«Військовий вісник» – військовий науковий журнал].

Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України):

22. ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2643, 377 арк. [Журнал «Всім»].
23. ЦДІАЛ України. Ф. 760. Оп. 1. Спр. 43. 132 арк. [Журнал «Характерник» і «Зірниця» – органи культурно-освітнього відділу та громади старшин 6-ої стр. дивізії Армії УНР, Варшава-Олександрів, 1920-1921 рр.]
24. ЦДІАЛ України. Ф. 760. Оп. 1. Спр. 52. 51 арк. [Журнал «Грімаса»].

25. ЦДАЛ України. Ф. 819. Оп. 1. Спр. 31. 30 арк. [Матеріали про діяльність друкарні «Чорномор» (Історична довідка друкарні, фінансові звіти, перелік друкованої літератури, списки, листування і ін.)].
26. ЦДАЛ України. Ф. 819. Оп. 1. Спр. 33. 1 арк. [Лист Всеукраїнської спілки військових інвалідів м. Каліш видавництву «Чорномор» про безкоштовне надсилання книжок для бібліотеки притулку військових інвалідів в м. Каліш].
27. ЦДАЛ України. Ф. 819. Оп. 1. Спр. 36. 1 арк. [Лист невстановленого автора про оренду кімнати в Домі емігранта під жрукарню видавництва «Чорномор»].
28. ЦДАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2643. 376 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України):

29. ЦДАГО України. Ф. 269. Оп. 2. Спр. 298 а. 102 арк. [Листи до Володимира Шевченко].

Wojskowe Biuro Historyczne (WBH), Centralne Archiwum Wojskowe (CAW):

30. WBH, CAW, Zespół Akt «Sprzymierzona Armia Ukraińska» (SAU), sygn. I.380.13/12.

Опубліковані джерела

31. 6-го грудня 1919 р. *Літературно-військовий вістник*. Каліш: культурно-освітній відділ при 2-ій Волинській дивізії, 1921. Грудень. № 1. С. 1-3.
32. А. Л. Бій 4-ої Київської дивізії під с. Дашківцями 13 жовтня 1920 р. *Альманах. Літературно-військовий журнал*. Александрів Куявський. 1921. Липень. С. 49-53.
33. А. Л. Справа на яку ми звертаємо менше всього уваги. *Альманах. Літературно-військовий журнал*. Александрів Куявський. 1921. Липень. С. 61-65.
34. Абаз-Алі І. Христос в Магометанізмі. *Релігійно-науковий вістник*. Щипіорно: Братство Св. Покрови 6-ої Січ. дивізії, 1923. Лютий-березень. № 7/8. С. 3-6.
35. Абрамович Н. In Hoc Signo Vincens. *Релігійно-науковий вістник*. Щипіорно: Братство Св. Покрови 6-ої Січ. дивізії, 1923. Лютий-березень. № 7/8. С. 6-26.

36. Абрамович Н. Засоби боротьби з сектантством. *Релігійно-науковий вістник*. Щипіорно. 1923. Квітень-травень. № 9/10. С. 39-48.
37. Аванс. 1920. № 1. 11 с.
38. Аванс. Вадовіці, 1921. № 5. 9 с.
39. Аш. Спогад про Любарські події. *Альманах. Літературно-військовий журнал*. Александрів Куявський. 1921. Липень. С. 13-24.
40. Б. О. Вірте в воскресіння. *Зірниця*. Александрів Куявський. 1921. 15 травня. № 7. С. 5.
41. Бабій О. Між світами. *Нове життя*. Александрів Куявський: Культурно-освітній відділ табору № 6, 1921. 6 жовтня. № 87. С. 2.
42. Базилевич Б. День Каліфа. Промінь. Стшалково, 1921. 16 жовтня. № 21. С. 20-23.
43. Базилевич Б. Національне відродження і армія. Промінь. Ланцут, 1921. 1 липня. № 10. С. 9-17.
44. Базилевич Б. Під шопот ночі кримської. *Веселка*. Каліш: Веселка, 1923. Квітень-травень-червень. № 4/5/6. С. 13.
45. Бартко Є. Етнографічні межі та наша обмеженість. *Залізний стрілець*. Каліш, 1921. 28 грудня. № 66. С. 2.
46. Барченко Д. Верх соціалізації. *Зірниця*. Александрів Куявський. 1921. 15 березня. № 5. С. 44-46.
47. Бачинський Є. Братство Хреста-Троянди. *Релігійно-науковий вістник*. Щипіорно: Братство Св. Покрови 6-ої Січ. дивізії, 1923. Квітень-травень. № 9/10. С. 2-13.
48. Бачинський Є. Молитва. *Релігійно-науковий вістник*. Щипіорно: Братство Св. Покрови 6-ої Січ. дивізії, 1922. Листопад. № 4/5. С. 25-36.
49. Бачинський Є. Символізм Різдвяної ялинки. *Релігійно-науковий вістник*. Щипіорно: Братство Св. Покрови 6-ої Січ. дивізії, 1923. Січень. № 6. С. 7-12.
50. Бачинський Є. Сієнтизм і християнство. *Релігійно-науковий вістник*. Щипіорно: Братство Св. Покрови 6-ої Січ дивізії, 1922. Квітень. № 2. С. 15-19.

51. Бачинський Є. Таємниця Служби Божої. *Релігійно-науковий вістник*. Щипіорно: Братство Св. Покрови 6-ої Січ. дивізії, 1922. Червень. № 3. С. 1-8.
52. Белінський. Роль жінки в державі. *Промінь*. Ланцут, 1921. 23 травня. № 4. С. 13-16.
53. Битинський М. Українське вояцтво на культурно-освітньому фронті. *Гуртуймося*, 1932. Травень. № IX травень С. 35-42.
54. Бібліографія. Нове слово. *Каліш*, 1921. Квітень. № 1. С. 24.
55. Бібліографія. *Промінь*. Ланцут. 1921. 13 травня. № 1. С. 42.
56. Біднов В. «Коронування» Богдана Хмельницького та Івана Виговського. *Релігійно-Науковий Вістник*. Щипіорно: Братство Св. Покрови 6-ої Січ. дивізії, 1923. Червень-липень. № 11/12. С. 28-30.
57. Біднов В. Дбайте про автокефалію своєї Церкви. *Релігійно-науковий вістник*. Щипіорно: Братство Св. Покрови 6-ої Січ. дивізії, 1922. Листопад. № 4/5. С. 2-13.
58. Білон П. Похідна церква 6 стрілецької Січової дивізії, Брацтво св. Покрови і Видавництво «До світла». *За державність*. Варшава: Український Воєнно-Історичний Інститут, 1938. № 8. С. 155-176.
59. Білон П. Про високе значення христілюбивого вояцтва. *Релігійно-науковий вістник*. Щипіорно: Братство Св. Покрови 6-ої Січ. дивізії, 1922. Квітень. № 2. С. 12-14.
60. Білон П. Спасіння України в вірі. *Релігійно-науковий вісник*. Александрів Куявський: Братство Св. Покрови 4 і 6 Стріл. дивізій, 1921. 15 вересня. № 1. С. 2-3.
61. Білон П. Спогади. *Пітсбург*, 1952. Т. 1. 164 с.
62. Будяк. Ланцут, 1920. 1 вересня. № 1. 8 с.
63. Будяк. Ланцут, 1921. 9 квітня. № 1. 8 с.
64. Будяк. Ланцут, 1921. 16 квітня. № 2. 8 с.
65. Будяк. Ланцут, 1921. 30 квітня. № 3. 10 с.
66. Бюлетень Об'єднання українських емігрантських організацій в Каліші та його околицях. *Каліш*. 1924. С. 12.

67. Бюлетень управи товариства б. вояків Армії УНР. Каліш, 1925. № 2. Жовтень. 14 с.
68. Бюлетень товариства допомоги шкільній молоді на інтернації в Польщі. Каліш: Управа для допомоги шкільній молоді на інтернації, 1924. 1 лютого. № 1. 4 с.
69. Бюлетень товариства допомоги шкільній молоді на інтернації в Польщі. Каліш: Управа для допомоги шкільній молоді на інтернації, 1924. 1 березня. № 2. 4 с.
70. В-ський. Пісня залізного стрільця. *Джерело*. Каліш: Рада товариства «Просвіта», 1921. 28 березня. № 1. С. 2.
71. Ваньє Ш. Карність. *Нове життя*. Александрів Куявський: Культурно-освітній відділ табору № 6, 1921. 19 вересня. № 82. С. 2-3.
72. Вістник 3 окремого інженерного куріня. Каліш, 1921. 17 травня. №1. 14 с.
73. Веселка. Каліш: Веселка, 1922. № 5.
74. Веселка. Каліш: Веселка, 1922. Липень. №3. 32 с.
75. Веселка. Каліш: Веселка, 1923. Лютий-березень. № 2/3. 48 с.
76. Веселка. Каліш: Веселка, 1923. Січень. №1. 41 с.
77. Веселка. Каліш, 1923. Квітень-травень-червень. № 4/5/6. 55 с.
78. Веселка. Каліш, 1923. Липень-серпень. №7/8. С. 63.
79. Від редакції. Наша зоря. Стшалково (Стрільково), 1921. № 18/20. 31 грудня. С. 36-37.
80. Від редакції. *Український стрілець*. Александрів Куявський: Громада Старшин 6-ої Січової стрілецької дивізії, 1921. Жовтень. № 3. С. 1.
81. Військовий вісник. Стшалково-Київ. 1921. № 1. 48 с.
82. Військовий вісник. Каліш-Київ. 1922. № 2. 60 с.
83. Вістник спілки лікарських помішників. Щепіорно, 1922. Жовтень. № 1. 32 с.
84. Вістник спілки лікарських помішників на еміграції. Щепіорно, 1923. 26 червня. № 2. 32 с.
85. Вістник спілки лікарських помішників. Щепіорно, 1923. Листопад. № 3. 34 с.

86. Волохів Л. Релігійне відродження. *Релігійно-науковий вістник*. Щипіорно: Братство Св. Покрови 6-ої Січ. дивізії, 1922. Квітень. № 2. С. 9.
87. Волоховщина. Вадовиці, 1921. 14 с.
88. Гай-Гаєвський Х. З газет та журналів. *Нове життя*. Щипіорно: Культурно-освітній відділ VI Стрілецької дивізії, 1921. 9 січня. № 99. С. 2-3.
89. Галайда-Поляків. Як заснувався в таборі кооператив. *Зірниця*. Александрів Куявський. 1921. 15 січня. № 1. С. 18-20.
90. Гладкий Г. Вітаймо кооперацію у Війську. *Зірниця*. Александрів Куявський. 1921. 15 січня. № 1. С. 3.
91. Гладкий Г. Кооперативи чи засоби наживи. *Зірниця*. Александрів Куявський. 1921. 15 березня. № 5. С. 35-38.
92. Гладкий Г. Про тип старшин. *Нове життя*. Александрів Куявський: Культурно-освітній відділ табору № 6, 1921. 16 червня. № 55. С. 2-3.
93. Гладкий Г. Рецензія на виставу «Перехіврили». *Зірниця*. Александрів Куявський. 1921. 5 лютого. № 3/4. С. 29-31.
94. Гладкий П. Краси України, поет наша слава. *Око. Літературно-гумористичний журнал*. Каліш, 1921. 10 березня. № 7. С. 6.
95. Гладкий П. Передмова. *Око. Літературно-гумористичний журнал*. Каліш. 1921. 20 березня. № 8. С. 1.
96. Гладкий П. Під бідною стріхою, в бідних батьків. *Око. Літературно-гумористичний журнал*. Каліш, 1921. 10 березня. № 7. С. 9.
97. Глухівський. В неволі у більшовиків. *Сич. Сатирично-гумористичний і літературний журнал*. Каліш, 1921. 12 лютого. № 2. С. 18.
98. Глухівський. Вражіння очевидця від перебування у містах на Волині. *Сич. Сатирично-гумористичний і літературний журнал*. Каліш, 1921. № 2. С. 18.
99. Гончаренко І. Огляд спортивного минулого таб. Каліш. *Спортсмен*. [Стшалково]. 1922. Липень-серпень. № 4/5. С. 4-5.
100. Гудзій Ю. Смертність та народження у таборах інтернованих в Польщі. *Вістник лікарських помішників*. Щепіорно, 1923. № 2. 26 червня. С. 14-16.

101. Диканька М. Гадючий виродок. Промінь. Стшалково, 1921. 1 серпня. (Посторінкова пагінація відсутня).
102. Діміч. В рукавицях ярко-жовтих. *Окріп*. [Александрів Куявський]: Культурно-освітній відділ 4-ої Київської дивізії, 1921. 14 березня. № 1. С. 8.
103. До питання про реорганізацію армії. *Наша зоря*. Ланцут, 1921. № 5. С. 9-12.
104. До питання про реорганізацію армії. *Наша зоря*. Ланцут, 1921. № 7/8. С. 17-21.
105. Дорошенко Д., Дорошенко В. Українське літературне життя на еміграції. *Трибуна України*. Варшава, 1923. № 2/4. С. 32-38.
106. Досич Кооперація шлях до соціалізму. *Зірниця*. Александрів Куявський. 1921. 15 січня. № 1. С. 14-17.
107. Досич Сільське господарство на Україні і кооперація. *Зірниця*. Александрів Куявський. 1921. 5 лютого. № 3/4. С. 13-18.
108. Досич Сільське господарство на Україні і кооперація. *Зірниця*. Александрів Куявський. 1921. 15 березня. № 5. С. 27-34.
109. Дрок. І. Мої квіти вже більше не розцвітуть. *Альманах. Літературно-військовий журнал*. Александрів Куявський. 1921. Липень. С. 12.
110. Дрючок К. Делегат від стрижених овець. Промінь. Ланцут, 1921. 13 травня. 1921. № 1. С. 15-17.
111. Думін О. Українська військова і воєнна література. *Літопис червоної калини*. Львів, 1937. Серпень. № 7/8. С. 15.
112. З життя української еміграції. *Залізний стрілець*. Каліш, 1921. 30 серпня. № 50. С. 4.
113. За державність. Матеріали до історії Війська Українського. Варшава: Українське Воєнно-історичне товариство, 1938. № 9. 259 с.
114. За дротом. Каліш: товариство «Просвіта» школи підстаршин 7-ї бригади 3-ої Залізної стрілецької дивізії, 1921. 14 березня. № 1. Без посторінкової пагінації.
115. За дротом. Каліш: товариство «Просвіта» школи підстаршин 7-ї бригади 3-ої Залізної стрілецької дивізії, 1921. 30 березня. № 2/3. Без посторінкової пагінації.

116. За дротом. Каліш: товариство «Просвіта» школи підстаршин 7-ї бригади 3-ої Залізної стрілецької дивізії, 1921. 1 травня. № 4. Без посторінкової пагінації.
117. За Україну. Каліш: Видавнича секція т-ва «Просвіта» 3-го кінного полку, 1921. 28 травня. №1. 13 с.
118. За Україну. Каліш: Видавнича секція т-ва «Просвіта» 3-го кінного полку, 1921. 5 червня. № 2. 19 с.
119. За Україну. Каліш: Видавнича секція т-ва «Просвіта» 3-го кінного полку, 1921. № 3. 1 липня. 15 с.
120. За Україну. Каліш: Видавнича секція т-ва «Просвіта» 3-го кінного полку, 1921. 9 вересня. № 4-5. 16 с.
121. За Україну. Каліш: Видавнича секція т-ва «Просвіта» 3-го кінного полку, 1921. 10 листопада. № 6-7. 24 с.
122. Заворицький А. Сьогодні день великого свята. *Око. Літературно-гумористичний журнал*. Каліш, 1921. 10 березня. № 7. С. 3.
123. Загоруйко О. Оборонець. *Український сурмач*. Щипіорно-Каліш, 1923. 6 грудня. № 41. С. 4-5.
124. Залізний стрілець. Каліш. № 32. 1921. 4 с.
125. Залізний стрілець. Каліш, 1921. 28 серпня. № 49. 4 с.
126. Залізний стрілець. Каліш, 1921. 30 серпня. № 50. 4 с.
127. Залізний стрілець. Каліш, 1922. 1 січня. № 1. 4 с.
128. Залізний стрілець. Каліш, 1922. 10 березня. № 7. 4 с.
129. Залізний стрілець. Каліш, 1922. 14 січня. № 3. 4 с.
130. Залізний стрілець. Каліш, 1922. 26 березня. № 9. 4 с.
131. Залізний стрілець. Каліш, 1922. 29 січня. № 4. 4 с.
132. Запорожець. Літературно-науковий тижневик. [Пикуличі], 1920. Грудень. № 1. 25 с.
133. Запорожська думка. Вадовиця, 1921. 5 червня. № 11. С. 1.
134. Запорожська думка. Вадовиця [Вадовиці]: Запорожський культурно-освітній відділ, 1921. 8 червня. № 12. 4 с.

135. Запорожська думка. Вадовиця [Вадовиці]: Запорожський культурно-освітній відділ, 1921. 12 червня. № 13. 4 с.
136. Запорожська думка. Вадовиця [Вадовиці]: Запорожський культурно-освітній відділ, 1921. 13 липня. № 20. 4 с.
137. Запорожська думка. Вадовиця [Вадовиці]: Запорожський культурно-освітній відділ, 1921. 27 липня. № 22. 4 с.
138. Запорожська думка. Вадовиця [Вадовиці]: Запорожський культурно-освітній відділ, 1921. 10 серпня. № 24. 4 с.
139. Запорожська думка. Вадовиця [Вадовиці]: Запорожський культурно-освітній відділ, 1921. 14 вересня. № 28. 4 с.
140. Запорожська думка. Стрілків [Стшалково], 1921. 6 грудня. № 35. 4 с.
141. Запорожська думка. Одноднівка. Стрілків [Стшалково], 1922. 18 березня. № 5. 4 с.
142. Зірниця. [Александрів Куявський]. 1921. № 1. 15 січня. 26 с.
143. Зірниця. Александрів Куявський. 1921. № 3/4. 5 лютого. 60 с.
144. Зірниця. Александрів Куявський. 1921. № 5. 15 березня. 58 с.
145. Зірниця. Александрів Куявський. 1921. № 7. 15 травня. 40 с.
146. Зубенко І. «Веселка» й «веселківці». *За державність. Матеріали до історії Війська Українського*. Варшава: Українське Воєнно-історичне товариство, 1938. № 9. С. 226-235.
147. Зубенко І. Казка про хлопців. *Залізний стрілець*. Каліш, 1921. 28 серпня. № 49. С. 2.
148. К. Л. Преса наших інтернованих. *Воля*. Відень, 1921. 2 квітня. Т. 2. № 2. С. 78.
149. К-ський Д. Пережиток. *Літературно-військовий вістник*. Каліш: культурно-освітній відділ при 2-ій Волинській дивізії, 1921. Грудень. № 1. С. 9–10.
150. Кайдани. Каліш: «Просвіта» кінного імені гетьмана Мазепи полку, 1922. 14 січня. № 1. 24 с.
151. Кедровський В. Трохи про давнє минуле наше військове. *Наша зоря*. Ланцут, 1921. Червень. С. 6-7.

152. Козацька думка. Каліш: товариство «Просвіта», 1921. № 1. 1 травня. Без посторінкової пагінації.
153. Козацька одвертість. Промінь. Ланцут, 1921. 13 травня. №1. С. 6-7.
154. Коршнівський А. Аполітичність армії. *Залізний стрілець*. Каліш, 1921. 30 жовтня. № 62. С. 2.
155. Костюшко Л. Релігійно-духовний стан селянства в сучасний мент на Україні. *Релігійно-науковий вістник*. Щипіорно: Братство Св. Покрови 6-ої Січ. дивізії, 1923. Лютий-березень. № 7/8. С. 3-38.
156. Краснорядченко. Громада старшин 6-ої Стрілецької дивізії. *Нове життя*. Александрів Куявський: Культурно-освітній відділ табору № 6, 1921. 20 червня. № 56. С. 2-3.
157. Куліковський Д. Йдемо до кращого. *Альманах. Літературно-військовий журнал*. Александрів Куявський. 1921. Липень. С. 9-11.
158. Куц В. Дух чи матерія? *Літературно-військовий вістник*. Каліш: культурно-освітній відділ при 2-ій Волинській дивізії, 1921. Грудень. № 1. С. 32-37.
159. Лавронський Б. Україна і Росія. Їх взаємний стосунок у світлі чисел», яка містить таблиці прибутків та видатків Російської імперії з українських губерній з 1900-1913 рр. *Наша зоря*. Ланцут, 1921. 24 січня. № 3. С. 10-11
160. Лебединський А. Символи й життя. Промінь. Ланцут, 1921. 16 травня. № 2. С. 5-9.
161. Лебединський А. Христос. *Релігійно-науковий вістник*. Щипіорно: Братство Св. Покрови 6-ої Січ. дивізії, 1923. Квітень-травень. № 9/10. С. 14-18.
162. Лебединський А. Хто нас розлучить. *Релігійно-науковий вістник*. Щипіорно: Братство Св. Покрови 6-ої Січ. дивізії, 1923. Січень. № 6. С. 4-6.
163. Левицький Д. Вірші. *Альманах. Літературно-військовий журнал*. Олександрів на Куяві [Александрів Куявський]. 1921. Липень. С. 3-5; 25-26.
164. Левицький Д. Свято лицарів «Залізного Хреста» в 4-ій Київській стрілецькій дивізії. *Альманах. Літературно-військовий журнал*. Александрів Куявський. 1921. Липень. С. 6-8.

165. Липовецький І. Рочдельські правила в основі сучасної кооперації. *Зірниця*. Александрів Куявський. 1921. 5 лютого. № 2, № 3/4. С. 19-20.
166. Литвицький М. Преса наших інтернованих. *Воля*. Відень, 1921. 9 квітня. Т. 2. № 2. С. 77-79.
167. Литвицький М. Таборові видання. *Воля*. Відень, 1921. 17 вересня. Т. 3. № 6-8. С. 280.
168. Литвицький М. Таборова журналістика. *Українська трибуна*. 1921. № 42. С. 2.
169. Ліпко П. До зброї. *Український стрілець*. Александрів Куявський: Громада старшин 6-ої Січової стрілецької дивізії, 1921. № 3. С. 51.
170. Ліпко П. Наступ Армії УНР в листопаді 1920 р. та бій 4-ї Київської стрілецької дивізії у с. Обухово 12 листопаду. *Український стрілець*. Александрів Куявський: Громада старшин 6-ої Січової стрілецької дивізії, 1921. № 3. С. 27-40.
171. Літературно-військовий вістник. Каліш: культурно-освітній відділ при 2-ій Волинській дивізії, 1921. Грудень. № 1. 58 с.
172. Літопис Червоної Калини. Львів. 1930. Листопад. № 11. С. 23.
173. Літопис Червоної Калини. Львів, 1930. Грудень. № 12. С. 24.
174. Лушненко. Наступ Армії УНР в листопаді 1920 р. та бій 4-ї Київської Стрілецької дивізії у с. Обухово 12 листопада. *Альманах. Літературно-військовий журнал*. Олександрів на Куяві. [Александрів Куявський]. 1921. Липень. С. 31-48.
175. Макаренко Ф. Вісті з України. *Нове життя*. Александрів Куявський: Культурно-освітній відділ табору № 6, 1921. 1 вересня. № 77. С. 2-3.
176. Марченко. Драматизм у сучасній українській поезії. *Зірниця*. Александрів Куявський. 1921. 21 квітня. № 6. С. 9-14.
177. Марченко. Національний театр. *Зірниця*. Александрів Куявський. 1921. 5 лютого. № 3/4. С. 32-35.
178. Метелик. Стрільків, 1922. 22 березня. № 2. 2 с.
179. Мик.О.Л-я. Військова кооперація та її завдання. *Наша зоря*. Ланцут, 1921. №13. С. 1-10

180. Миргородець А. На смерть товариша. Промінь. Ланцут, 1921. 13 травня. № 1. С. 23-24.
181. Михайло К. Ревізор. *Око. Літературно-гумористичний журнал*. Каліш, 1921. 22 травня. № 17. С. 16-17.
182. Моренець В. Армія за дротами. Збірка документів. Кам'янець-Подільський, 2018. 432 с.
183. Мусимо протестувати. Промінь. Ланцут, 1921. 19 травня. № 3. С. 6
184. На руїнах. Щипіорно, 1922. 27 лютого. 4 с.
185. На руїнах. Щипіорно, 1922. 5 березня. 4 с.
186. На руїнах. Щипіорно, 1922. 19 березня. 4 с.
187. На руїнах. Щипіорно: Культурно-освітній відділ 6-ої Стрілецької дивізії, 1922. 60 с.
188. На хвилях життя. Літературний журнал. [Піотркув Трибунальський], 1921. 1 березня. № 1. 14 с.
189. На хвилях життя. Літературний журнал. [Піотркув Трибунальський], 1921. 15 березня. № 2. С. 15-16.
190. Наша енциклопедія. *Око. Літературно-гумористичний журнал*. Каліш, 1921. 20 лютого. № 4. (Без посторінкової пагінації).
191. Наша зоря. Ланцут, 1920. 16 грудня. № 1. С. 1.
192. Наша зоря. Ланцут, 1921. 23 лютого. № 4. 16 с.
193. Наша зоря. Ланцут, 1921. Березень. № 5. 20 с.
194. Наша зоря. Ланцут, 1921. 10 березня. № 6. 28 с.
195. Наша зоря. Ланцут. 1921. Квітень. № 9. 21 с.
196. Наша зоря. Ланцут, 1921. Червень. № 12. 35 с.
197. Наша зоря. Одноднівка. Стшалково, 1922. 6 січня. № 1. 1922. 4 с
198. Наша зоря. Одноднівка. Стшалково. 8 лютого. № 2. 1922 р. 4 с.
199. Наша зоря. Одноднівка. Стшалково, 1922. 23 травня. № 4. 2 с.
200. Наша зоря. Одноднівка. Стшалково, 1922. 15 серпня. № 6. 6 с.
201. Неполітикани. Громада Старшин N-кої Стрілецької дивізії. *Альманах*.

202. Літературно-військовий журнал. Александрів Куявський. 1921. Липень. С. 54-60.
203. Нове життя. Неперіодичний журнал VI стрілецької дивізії. Александрів Куявський: Культурно-освітній відділ табору № 6, 1921. 17 квітня. № 39. 4 с.
204. Нове життя. Неперіодичний журнал VI стрілецької дивізії. Александрів Куявський: Культурно-освітній відділ табору № 6, 1921. 21 квітня. № 40. 4 с.
205. Нове життя. Олександрово [Александрів Куявський]: Культурно-освітній відділ табору ч. 6, 1921. 16 червня. № 55. 4 с.
206. Нове життя. Олександрово [Александрів Куявський]: Культурно-освітній відділ табору ч. 6, 1921. 20 червня. № 56. 4 с.
207. Нове життя. Неперіодичний журнал VI стрілецької дивізії. Александрів Куявський: Культурно-освітній відділ табору № 6, 1921. 27 червня. № 58. 4 с.
208. Нове життя. Неперіодичний журнал VI стрілецької дивізії. Александрів Куявський. 1921. 18 серпня. № 73. 4 с.
209. Нове життя. Александрів Куявський: Культурно-освітній відділ табору № 6, 1921. 22 серпня. № 74. 4 с.
210. Нове життя. Олександрово [Александрів Куявський]: Культурно-освітній відділ табору ч. 6, 1921. 5 вересня. № 78. 4 с.
211. Нове життя. Неперіодичний журнал VI стрілецької дивізії. Александрів Куявський: Культурно-освітній відділ табору № 6, 1921. 8 вересня. № 79. 4 с.
212. Нове життя. Неперіодичний журнал VI стрілецької дивізії. Александрів Куявський. 1921. 15 вересня. № 81. 4 с.
213. Нове життя. Олександрово [Александрів Куявський]: Культурно-освітній відділ табору ч. 6, 1921. 3 жовтня. № 86. 4 с.
214. Нове життя. Неперіодичний журнал VI стрілецької дивізії. Александрів Куявський. 1921. 6 жовтня. № 87. 4 с.
215. Нове життя. Неперіодичний журнал VI стрілецької дивізії. Александрів Куявський. 1921. 13 жовтня. № 89. 4 с.
216. Нове життя. Неперіодичний журнал VI стрілецької дивізії. Александрів Куявський: Культурно-освітній відділ табору № 6, 1921. 7 листопада. № 93. 6 с.

217. Нове життя. Неперіодичний журнал VI стрілецької дивізії. Александрів Куявський. 1921. 14 листопада. № 94. 6 с.
218. Нове життя. Щипіорно: Культурно-освітній відділ табору ч. 6, 1921. 27 грудня. № 97. 6 с.
219. Нове життя. Щипіорно: Культурно-освітній відділ табору ч. 6, 1922. 9 січня. № 99. 4 с.
220. Нове життя. Щипіорно: Культурно-освітній відділ VI Стрілецької дивізії, 1922. 16 січня. № 100. 6 с.
221. Нове життя. Щипіорно: Культурно-освітній відділ VI Стрілецької дивізії, 1922. 23 лютого. № 108. 4 с.
222. Нове життя. Щипіорно, 1922. 16 квітня. № 116. 6 с.
223. Нестеренко Д. Про орієнтацію. Промінь. Стрілково [Стшалково], 1921. 16 жовтня. № 21. С. 12-15.
224. Нове слово. Каліш, 1921. Квітень. № 1. 25 с.
225. Обідзінський Н. *Зірниця*. Александрів Куявський. 1921. 15 січня. № 1. С. 1.
226. Оверкович М. З пісень неволі. *Український стрілець*. Александрів Куявський: Громада старшин 6-ої Січової стрілецької дивізії, 1921. № 3. С. 50.
227. Око. Літературний тижневик. Каліш: Культурно-освітній відділ 2-ої Волинської стрілецької дивізії, 1921. 3 липня. № 1. 20 с.
228. Око. Літературний тижневик. Каліш: Культурно-освітній відділ 2-ої Волинської стрілецької дивізії, 1921. 31 липня. № 5. (Без посторінкової пагінації).
229. Око. Літературний тижневик. Каліш: Культурно-освітній відділ 2-ої Волинської стрілецької дивізії, 1921. 18 березня. № 8. 16 с.
230. Око. Літературно-гумористичний журнал. Каліш, 1921. 20 січня. № 1. С. 1.
231. Око. Літературно-гумористичний журнал. Каліш, 1921. 6 лютого. № 2. 20 с.
232. Око. Літературно-гумористичний журнал. Каліш, 1921. 27 лютого. № 5. 20 с.
233. Око. Літературно-гумористичний журнал. Каліш, 1921. 6 березня. № 6. 20 с.
234. Око. Літературно-гумористичний журнал. Каліш, 1921. 22 травня. № 17. 20 с.
235. Око. Літературно-гумористичний журнал. Каліш, 1921. 29 травня. № 18. 18 с.

236. Око. Літературно-гумористичний журнал. Каліш, 1921. 5 червня. № 19. 20 с.
237. Окріп. Б. м.: Культурно-освітній відділ 4-ої Київської дивізії. 1921. 14 березня. № 1. 15 с.
238. Окріп. [Александрів Куявський]: Культурно-освітній відділ 4-ої Київської дивізії. 1921. 24 березня № 2. 15 с.
239. Окріп. [Александрів Куявський]: Культурно-освітній відділ 4-ої Київської дивізії, 1921. 1 квітня. № 3. 7 с.
240. Окріп. [Александрів Куявський]: Культурно-освітній відділ 4-ої Київської дивізії, 1921. 20 квітня. № 5. 12 с.
241. Окріп. [Александрів Куявський]: Культурно-освітній відділ 4-ої Київської дивізії, 1921. 5 травня. № 6. 5 с.
242. Окріп. [Александрів Куявський]: Культурно-освітній відділ 4-ої Київської дивізії, 1921. 22 травня. № 7. С. 1.
243. Окріп. [Александрів Куявський]: Культурно-освітній відділ 4-ої Київської дивізії, 1921. № 9. 18 с.
244. Опаренко П. Тяжка доля. *Український сурмач*. Каліш-Щепіорно, 1922. 30 квітня. № 2. С. 2.
245. Павлюк А. Примари. *Український сурмач*. Щипіорно-Каліш, 1922. 5 жовтня. № 34. С. 3.
246. Палаш. Нехай лютують не кати. *Нове життя*. Александрів Куявський: Культурно-освітній відділ табору № 6, 1921. № 79. С. 1.
247. Палаш. Хто це в полі ніччу виє. *Нове життя*. Александрів Куявський: Культурно-освітній відділ табору № 6, 1921. № 80. С. 2.
248. Пан. Історія малих королів. *Сич. Сатирично-гумористичний і літературний журнал*. Каліш, 1921. 12 лютого. № 2. С. 13.
249. Папіні Дж. Історія Христа. *Релігійно-науковий вістник*. Щипіорно: Братство Св. Покрови 6-ої Січ. дивізії, 1923. Січень. № 6. С. 1-3.
250. Підвисоцький. Моркотунівська брехня. Промінь. Стшалково, 1922. 1 січня. № 28. С. 3-10.

251. Подільський К. Поняття і зміст. Військовий вісник. Каліш-Київ. 1922. № 2. С. 1-8.
252. Показчик артикулів, уміщених у 18 книжках журналу. Варшава, 1933. 8 с.
253. Приворотний. Мистецтво і політика. *Зірниця*. Александрів Куявський. 1921. 5 лютого. № 3/4. С. 24-28.
254. Приворотченко. Ідейність і нагорода. *Зірниця*. Александрів Куявський. 1921. 21 квітня. № 6. С. 5-8.
255. Прижмуренко І. Видання по таборах інтернованих українських вояків Армії У.Н.Р. *Літопис червоної калини*. Львів, 1931. Січень. № 1. С. 23.
256. Прижмуренко. Продовження попередньої статті. *Літопис червоної калини*, 1930. Грудень. № 12. С. 24.
257. Прижмуренко І. Видання по таборах інтернованих вояків Армії УНР. *Літопис Червоної Калини*, 1930. Листопад. № 11. С. 23-24.
258. Прижмуренко. Таборіві видання. *Літопис червоної калини*, 1930. Травень. № 5. С. 10-11.
259. Пріва Е. Заменгоф про необхідність релігії. *Релігійно-науковий вістник*. Щипіорно: Братство Св. Покрови 6-ої Січ. дивізії, 1922. Листопад. № 4-5. С. 14-18.
260. Про урядовців в армії. *Залізний стрілець*. Каліш, 1921. 30 жовтня. № 62. С. 2.
261. Прокопович В. Шевченко і ми. *Релігійно-науковий вістник*. Щипіорно: Братство Св. Покрови 6-ої Січ. дивізії, 1923. Лютий-березень. № 7/8. С. 26-34.
262. Промінь. Ланцут, 1921. 13 травня. № 1. 47 с.
263. Промінь. Ланцут, 1921. 16 травня. № 2. 52 с.
264. Промінь. Ланцут, 1921. 19 травня. № 3. 27 с.
265. Промінь. Ланцут. 1921. 31 травня. № 6. 40 с.
266. Промінь. Ланцут, 1921. 9 червня. № 8. 33 с.
267. Промінь. Стшалково. 1921. 16 жовтня. № 21. 35 с.
268. Промінь. Стшалково. 1922. 1 січня. № 28. 19 с.
269. Проповідницький листок. Щипіорно: Братство Св. Покрови при 6-ій Січовій Стрілецькій дивізії, 1923. Січень. № 2. 12 с.

270. Релігійно-науковий вісник. Александрів Куявський: Братство Св. Покрови 4 і 6 Стріл. дивізій, 1921. 15 вересня. № 1. 28 с.
271. Релігійно-науковий вісник. Щипіорно: Братство Св. Покрови 6-ої Січ. дивізії, 1922. Квітень. № 2. 40 с.
272. Релігійно-науковий вісник. Щипіорно, 1922. Червень. № 3. 38 с.
273. Релігійно-науковий вісник. Щипіорно: Братство Св. Покрови 6-ої Січ. дивізії, 1922. Листопад. № 4/5. 60 с.
274. Релігійно-науковий вісник. Щипіорно: Братство Св. Покрови 6-ої Січ. дивізії, 1923. Січень. № 6. 38 с.
275. Релігійно-науковий вісник. Щипіорно: Братство Св. Покрови 6-ої Січ. дивізії, 1923. Лютий-березень. № 7/8. 62 с.
276. Релігійно-науковий вісник. Щипіорно: Братство Св. Покрови 6-ої Січ. дивізії, 1923. Квітень-травень. № 9/10. 60 с.
277. Релігійно-науковий вісник. Щипіорно: Братство Св. Покрови 6-ої Січ. дивізії, 1923. Червень-липень. № 11/12. 52 с.
278. Релігійно-науковий вісник. Щипіорно: Братство Св. Покрови 6-ої Січ. дивізії, 1923. Серпень-жовтень. № 13/15. 60 с.
279. Ромен О. Думки до еміграційного з'їзду. *Український сурмач*. Щипіорно, 1923. 9 серпня. № 58. С. 1-4.
280. С. Т. Боротьба з релігією на Україні. *Релігійно-науковий вісник*. Щипіорно: Братство Св. Покрови 6-ої Січ. дивізії, 1922. Квітень. № 2. С. 28-32.
281. Семмо О. Життя. *Український сурмач*. Щипіорно, 1923. 2 серпня. № 57. С. 3.
282. Семмо О. Консолідація національних сил і таборів політикани. *Промінь*. Ланцут, 1921. 9 червня. № 8. С. 3-4.
283. Семмо О. Привид казки. *Промінь*. Ланцут, 1921. 13 травня. № 1. С. 25-28
284. Семмо О. Хроніка. Вінніпег: Інститут дослідів Волині. 1987. № 57. 389 с.
285. Сич. Сатирично-гумористичний і літературний журнал. Каліш, 1921. 28 січня. № 1. 20 с.
286. Сірко. Малюнок з життя повстанців. *Зірниця*. Александрів Куявський. 1921. 5 лютого. № 3/4. С. 4-8.

287. Смутний В. Розвернулася весела. *Око. Літературно-гумористичний журнал*. Каліш, 1921. 10 березня. № 7. С. 12.
288. Соборна Україна. Відень. 1922. 6 травня. № 16.
289. Соловчук В. Німецький оперативний план літом 1914 р. *Український стрілець*. Александрів Куявський: Громада старшин 6-ої Січової стрілецької дивізії, 1921. № 3. С. 2-26.
290. Соньє М. Легенди символів. *Релігійно-науковий вістник*. Щипіорно: Братство Св. Покрови 6-ої Січ. дивізії, 1923. Січень. № 6. С. 29-30.
291. Спортсмен. 1922. Липень-серпень. № 4/5. С. 1-4.
292. Спостереження. Промінь. Ланцут, 1921. 23 травня. № 4. Без посторінкової пагінації.
293. Т. П. Національні мотиви творчості Т. Г. Шевченка. *Око. Літературно-гумористичний журнал*. Каліш, 1921. 10 березня. № 7. С. 10-11.
294. Та-ра-рам. Не лізу я у Ювенали. *Окріп*. [Александрів Куявський]: Культурно-освітній відділ 4-ої Київської дивізії, 1921. 14 березня. № 1. С. 11.
295. Табор. Каліш: До зброї, 1923. Липень. № 1. 152 с.
296. Таборова журналістика. *Українська трибуна*. Варшава, 1921. № 42. С. 2.
297. Таборянин. Допомога. *Залізний стрілець*. Каліш, 1921. 28 грудня. № 66. С. 2.
298. Театральне мистецтво. Львів: Русалка, 1923. Вип. 1. Січень. С. 16.
299. Трибуна України. Варшава, 1923. Липень-вересень. № 5/7. С. 186.
300. Україна в цифрах по картограмі Г. Гасенка. *Наша зоря*. Ланцут, 1921. Березень. № 5. С. 6.
301. Українська мова. *Око. Літературно-гумористичний журнал*. Каліш, 1921. 10 квітня. № 11. С. 8-11.
302. Український інвалід. Каліш, 1923. № 1. Вересень. 12 с.
303. Український стрілець. Александрів Куявський: Видання Громади Старшин 6-ої Стрілецької дивізії, 1921. Жовтень. № 3. 76 с.
304. Український стрілець. Бердичів: Культурно-освітній відділ при Штабі 6-ої Січової стрілецької дивізії, 1920. 10 травня. № 1. С. 4.
305. Український сурмач. Каліш-Щепіорно, 1922. 27 квітня. № 1. 4 с.

306. Український сурмач. Каліш-Щепіорно, 1922. 30 квітня. № 2. 8 с.
307. Український сурмач. Каліш-Щепіорно, 1922. 11 травня. № 4. 4 с.
308. Український сурмач. Щипіорно-Каліш, 1922. 21 травня. № 7. 8 с.
309. Український сурмач. Щипіорно-Каліш, 1922. 28 травня. № 9. 8 с.
310. Український сурмач. Щипіорно-Каліш, 1922. 9 липня. № 17. 8 с.
311. Український сурмач. Щипіорно-Каліш, 1922. 16 липня. № 19. 8 с.
312. Український сурмач. Каліш-Щепіорно, 1922. 27 липня. № 22. 8 с.
313. Український сурмач. Щипіорно-Каліш, 1922. 12 жовтня. № 35. 6 с.
314. Український сурмач. Щипіорно-Каліш, 1923. 28 січня № 44. 16 с.
315. Український сурмач. Щипіорно, 1923. 29 квітня. № 50. 6 с.
316. Український сурмач. Щипіорно-Каліш, 1923. 6 травня. № 51–52. 14 с.
317. Український сурмач. Щипіорно-Каліш, 1923. 27 травня. № 53. 8 с.
318. Український сурмач. Щипіорно. № 56. 5 липня 1923. 8 с.
319. Український сурмач. Щипіорно, 1923. 9 серпня. № 58. 8 с.
320. Цікавий І. Наші за кордоном. *Нове життя*. Щипіорно: Культурно-освітній відділ VI Стрілецької дивізії, 1922. 16 січня. № 100. С. 3.
321. Чабіні. Вірменська церква. *Релігійно-науковий вістник*. Щипіорно: Братство Св. Покрови 6-ої Січ. дивізії, 1923. Серпень-жовтень. № 13/15. С. 26-28.
322. Чабіні. Реформа протестанської «реформи». *Релігійно-науковий вістник*. Щипіорно: Братство Св. Покрови 6-ої Січ. дивізії, 1922. Листопад. № 4/5. С. 22-24.
323. Чабіні. Церковна справа за часів Великої французької революції. *Релігійно-науковий вістник*. Щипіорно: Братство Св. Покрови 6-ої Січ. дивізії, 1922. Квітень. № 2. С. 19-22.
324. «Червоний рай» на Вкраїні. *Залізний стрілець*. Каліш, 1921. № 9. С. 2.
325. Ш. Сучасність. *Залізний стрілець*. Каліш, 1921. 30 жовтня. № 62. С. 3.
326. Ш-ч. Байка. *Залізний стрілець*. Каліш, 1921. 30 серпня. № 50. С. 2.
327. Ще про мову. Промінь. Ланцут, 1921. 31 травня. № 6. Без посторінкової пагінації.

328. Янушевський Г. Як умирають повстанці. *Залізний стрілець*. Каліш, 1921. 29 січня. 1921 р. С. 2.
329. Яровий. До згоди і праці. *Залізний стрілець*. Каліш, 1921. 30 серпня. № 50. С. 3.

Електронні ресурси віддаленого доступу

330. Друкарня 6-ї Січової стрілецької дивізії в таборі для інтернованих у Щипіорно (Польща). Героїка. URL: http://geroika.org.ua/u-polskomu-poloni/6-sich_dyv-2/

Монографії

331. Бойчак М., Лякіна Р. Українські лікарі за кордоном (Польща 1920-1924 рр., Чехословаччина 1922-1940 рр.). Київ: Мелінформ, 2009. 190 с.
332. Веретюк О. Українське літературне життя у міжвоєнній Польщі: видання. Постаті. Українсько-польські літературні контакти. Тернопіль: Горлиця, 2001. 123 с.
333. Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920-1939 рр.): іст.-бібліогр. дослідж. Львів, 2002. 480 с.
334. Горевалов С. Військова журналістика України: історія та сучасність. Львів: Видавництво Військового інституту при ДУ «Львівська політехніка», 1998. 388 с.
335. Животко А. Історія української преси. Мюнхен, 1989-1990. 334 с. Перевидання: Животко А. Історія української преси. Київ: Наша культура і наука, 1999. 368 с.
336. Ківшар Т. Український книжковий рух як історичне явище (1917-1923 рр.). Київ: Логос, 1996. 344 с.
337. Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920-1939). Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. 278 с.
338. Мартинюк М. Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914-1939 рр.): матеріали до бібліогр. Львів: [б.в.], 1998. 297 с.

339. Місило Є. Бібліографія української преси в Польщі (1918-39) і Західньо-Українській Народній Республіці (1918-19). Едмонтон-Альберта: Видавництво Канадського інституту українських студій, Альбертський університет, 1991. Довідник № 44. 250 с.
340. Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Прага, 1942. Ч. 1. 372 с.
341. Павленко М. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919-1924 рр.). К., 1999. 352 с.
342. Портнов А. Наука у вигнанні: наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнний період в Польщі (1919-1939). Харків: ХІФТ, 2008. 256 с.
343. Руккас О. «Разом з польським військом»: Армія Української Народної Республіки 1920 р. (структура, організація, чисельність, уніформа). Ніжин: Видавництво ПП Лисенко М. М. 2013. 480 с.
344. Сидоренко Н. Історія української журналістики. Особистості ХІХ-ХХ століть: навч. Посібник. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012. 159 с.
345. Сидоренко Н. «Задротяне життя» українських часописів на чужині (1919-1924 рр.). Київ: Дослідницький центра історії української преси, 2000. 88 с.
346. Сидоренко Н. Національно-духовне самоствердження у 3 ч. Преса інтернованих українців та цивільної еміграції (Чехія, Польща, Румунія, Єгипет, 1919-1924). Київ: Дослідницький центр історії української преси, 2000. Т. 2. 262 с.
347. Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921-1924 рр.). Київ-Філядельфія: Видавництво ім. О. Теліги, 1997. 187 с.
348. Тернопільський Ю. Українська преса з перспективи 150-ліття. Джерсі Сіті: идавництво М. П. Коць, 1974. 174 с.
349. Тинченко Я. Українська армія у 1920 році: Військовий союз з Польщею, війна з Радянською Росією та інтернування. Київ: Темпора, 2020. 244 с.

350. Bruski J. Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919-1924). Kraków: Arcana, 2000. 660 s.
351. Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918-1924. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 1997. 209 s.
352. Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy w Polsce w latach 1918-1924. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 1991. 159 s.
353. Misiło E. Spis tytułów prasy ukraińskiej w Drugiej Rzeczypospolitej, 1918-1939. Warszawa 1983. 173 s.
354. Rukkas A. Razem z Wojskiem Polskim: Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej w 1920 roku. Warszawa: Wydawnictwo IPN. 2020. 696 s.
355. Sribniak I. Encyklopedia jeniectwa: ukraiński Aleksandrów. Warszawa-Paryż: Międzynarodowe konsorcium naukowo-edukacyjne im. Luciena Febvra, 2018. 88 s.
356. Sribniak I. Encyklopedia jeniectwa: ukraiński Łanćut. Warszawa-Paryż: Międzynarodowy konsorcium naukowo-edukacyjny im. Luciena Febvra, 2018. 115 s.
357. Wiszka E. Szósta Siczowa Dywizja Strzelecka Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej. Formowanie szlak bojowy internowanie 1920-1924. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2012. 513 s.
358. Wiszka E. Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920-1939. Toruń, 2001. 324 s.

Дисертації

359. Кісіль З. Створення та діяльність Українського воєнно-історичного товариства (1920-1939 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2002. 211 с.
360. Сидоренко Н. Українська таборова преса першої половини ХХ століття: проблеми національно-духовного самоствердження: дис... доктора філолог. наук: 10.01.08 – журналістика. Київ. 425 с.
361. Фуртес О. Військово-історична проблематика у працях української еміграції 1920–1939 рр.: дис... на здобуття наук. ступеня к-та іст. наук: спец. 20.02.22 «Військова історія». Львів, 2009. 220 с.

Енциклопедичні видання

362. Шульц Г. Фельдшер. Енциклопедія українознавства: Словникова частина в 11 т. Париж-Нью-Йорк: Молоде життя; Львів-Київ: Глобус, 1955–2003. Т. 9. С. 3494.

363. Енциклопедія Українознавства: в 10 т. Париж-Нью-Йорк: Молоде Життя, 1954–1989. С. 480.

Статті із продовжуваних і періодичних видань, тези доповідей та наукових конференцій

364. Вішка О. Видавнича діяльність вояків армії УНР, інтернованих в Александрові Куявському. Зб. пр. Наукового дослідницького Центру періодики. Львів, 1995. Вип. 2. С. 353-364.

365. Вішка О. Українська політична еміграція в Польщі (1920-1939 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог: РВВ Національного університету «Острозька академія», 2008. Вип. 11. С. 47-57.

366. Вішка О. Українська таборова преса вояків УНР, інтернованих в Польщі (1920-1924 рр.). Зб. пр.: мат. Третього Міжнар. Конгресу Україністів (Харків, 26-29 серпня, 1996). Історія. Харків, 1996. С. 222-227.

367. Голубнича Ю. Видавнича діяльність інтернованої Армії УНР у таборах Польщі (1920-1924 рр.). *Вісник Черкаського університету. Серія: «Історичні науки»*. Черкаси, 2016. С. 114-118.

368. Голубнича-Шленчак Ю. Potencjał źródłowy materiałów ukraińskiego czasopisma prawosławnego «Релігійно-Науковий Вістник» (Aleksandrów Kujawski-Szczyrorno, Polska) w latach 1921-1923. *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*. Lublin, 2020. № 113. S. 169-186.

369. Голубнича-Шленчак Ю. Видавництво гумористично-сатиричних журналів «Окріп» та «Будяк» у таборах інтернованої Армії УНР у Польщі (1920-1921 рр.). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні відносини*. Ужгород, 2019. № 5. С. 105-110.

370. Голубнича-Шленчак Ю. Видавнича діяльність інтернованих вояків армії УНР у таборі Вадовиці (1921-1922 рр.). *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси, 2017. Вип. 11. С. 99-104.
371. Голубнича-Шленчак Ю. Видавництво таборового часопису «Запорожець» інтернованою армією УНР у Вадовицях: зб. наук. пр.: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. «Актуальні питання, відкриття та досягнення в галузі суспільних наук» (м. Запоріжжя, 19-20 травня, 2017 р.). С. 63-65.
372. Голубнича-Шленчак Ю. Видання таборової газети «Український сурмач» вояками інтернованої Армії УНР у таборах Каліш та Щипіорно в Польщі (1922-1923 рр.): зб. наук. пр. матер. IV Міжнар. наук.-практ. конф. «Фундаментальні та прикладні дослідження: сучасні науково-практичні рішення і підходи. Міждисциплінарні перспективи» (м. Банська Бистриця-Баку-Ужгород-Кривий Ріг-Херсон, 27 червня, 2019 р.). С. 11-12.
373. Голубнича-Шленчак Ю. Видання часопису «Табір» українською військовою еміграцією в Польщі (1923-1939 рр.). *European philosophical and historical discourse*. Praha, 2019. Vo. 5. Is. 4. S. 63-70.
374. Голубнича-Шленчак Ю. «Вона освітить темряву ночі й покаже правдиві шляхи»: видання таборового часопису «Наша зоря» вояками інтернованої Армії УНР у таборах Ланцут-Стшалково-Каліш у Польщі (1921-1923 рр.): зб. наук. пр.: матеріали XXI Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. «Україна XXI століття: тенденції та перспективи розвитку (новітні виклики)» (м. Київ, 29 жовтня, 2020 р.). С. 65-68.
375. Голубнича-Шленчак Ю. Діяльність видавництв та друкарень у таборах інтернованих військ УНР в Польщі (1921-1924 рр.). *European philosophical and historical discourse*. Praha, 2019. Vo. 5. Is. 1. S. 59-69.
376. Голубнича-Шленчак Ю. Діяльність видавництва «Чорномор» у таборі Каліш у Польщі 1923 р.: зб. наук. пр.: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. «Людина, суспільство, політика, актуальні виклики сучасності» (м. Одеса, 23-24 лютого 2018 р.). С. 92-96.

377. Голубнича-Шленчак Ю. Литературные и литературно-юмористические журналы в лагерях интернированных воинов Армии УНР в Польше (1921-1923 гг.): тематическая наполненность и специфика издания. *Wschód Europy*. Lublin Vol. 5, № 2 (2019). S. 13-27.
378. Голубнича-Шленчак Ю. Особливості видання газети «Нове життя» інтернованих військ УНР у таборі Александрів Куявський в Польщі (1921-1922 рр.): зб. наук. пр.: the materials of International scientific and practical conference «Achievements and problems in the field of social sciences in the modern world» (Baku, December 14-15, 2018). S. 77-80.
379. Голубнича-Шленчак Ю. Таборовий часопис «Вісник спілки лікарських помішників на еміграції» (Щипіорно, Польща) у 1922-1923 рр.: до історії заснування та видання: зб. наук. пр.: the materials of International scientific and practical conference «Key issues of social sciences: prospects for the development of Ukraine and EU countries» (Baia Mare, June 28-29, 2019). S. 52-55.
380. Грузов М., Шудра М. Таборовий журнал «Веселка» та його літературно-публіцистичні стилі. Наук. збр.: матеріали Третього Міжнар. конгресу українців (Харків, 26-29 серпня, 1996 р.). Історія. Харків, 1996.
381. Кісіль З. Українське воєнно-історичне товариство (1920-1939). *Український історичний журнал*. Київ, 2001. № 2. С. 100-112.
382. Кужель Л. Українська книга 20-х рр. ХХ ст. в Польщі: табірні видання. *Теоретичні та організаційні проблеми формування репертуару української книги та періодики: доповіді та повідомлення Міжнародної наук. конф.* (Львів, 25-26 серпня 1995 р.). Львів, 1996. С. 82-84.
383. Кужель Л. Українські таборіві видання у Польщі (20-ті роки ХХ століття). *Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника*. Львів, 1996. Вип. 5. С. 58-69.
384. Сегеда С. Феномен української військової таборової преси в історичному контексті: зб наук. пр.: Журналістика. Лінгвістика. Дидактика. Полтава, 2010. С. 254-258.

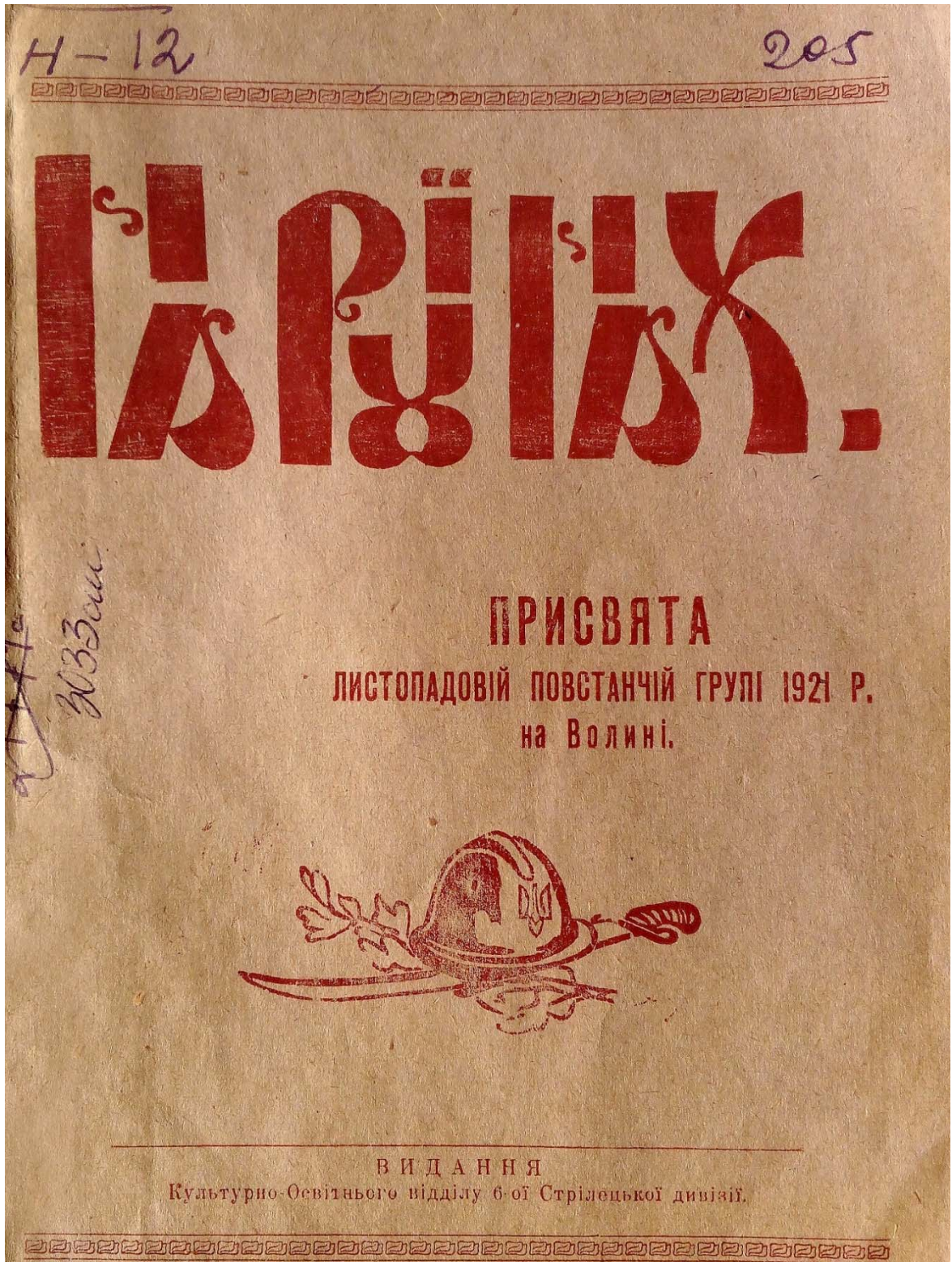
385. Срібняк І. «Всі ми живемо надією, що вернемо на Україну...» (становище інтернованих вояків-українців у таборі Александрів Куявський, Польща взимку 1920-1921 рр.). *Сумська старовина*. Суми, 2018. С. 5–18.
386. Срібняк І. «Не гнійте в бараках, творіть життя тут, на цьому маленькому місті, огороженому дротами...» повсякдення інтернованих вояків-українців у Александрові (Польща) у висвітленні таборової періодики, 1921 р. *Європейські історичні студії: науковий журнал*. Київ, 2018. № 10. С. 217-252.
387. Срібняк І. Культурно-освітня робота в таборі інтернованих військ УНР Александрів-Куявський у 1920-1921 рр. *Aleksandrów Kujawski. Obóz jeńców i internowanych 1918-1921*. Toruń, 2008. Część I (Warunki życia jeńców i internowanych oraz ukraińskiej emigracji politycznej). S. 65-76.
388. Срібняк І. Мовно-охоронна та мобілізаційна місія української періодики у таборі інтернованих вояків-українців Ланцут, Польща (травень-червень 1921 р.). *Spheres of Culture. Journal of Philological, Historical, Social and Media Communication, Political Science and Cultural Studies*. Lublin, 2018. Vol. XVII. С. 348-359.
389. Срібняк І. Науково-військовий часопис української еміграції «Табір» (1923-1939 рр.): історіографія та джерела. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія»*. Київ, 2007. № 13. С. 179-187.
390. Срібняк І. Перебування інтернованих вояків-українців у таборі Каліш, 1923 р. (за матеріалами часопису «Український Сурмач»): зб. наук. праць: Історичні джерела в українському інформаційному й освітньому просторі: верифікація та інтерпретація: монографія. Вінниця, 2018. С. 159-174.
391. Срібняк І. Проблема реконструкції видання військово-історичних часописів української еміграції (джерелознавчий аспект). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог, 2007. № 9. С. 367-373.

392. Срібняк І. Табір інтернованих військ УНР у Вадовицях, Польща: умови перебування та моральний стан вояцтва в травні-липні 1921 р. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Вип. 26. Київ, 2017. С. 126.
393. Срібняк І. Український аматорський театр у таборі інтернованих Військ УНР Стшалково, Польща, очима театральних критиків, серпень 1921-липень 1922 рр. (за матеріалами часопису «Промінь»). *Синопсис: текст, контекст, медіа*. Київ, 2020. Т. 26. № 2. С. 48-60.
394. Срібняк І. Умови перебування та культурно-освітня діяльність інтернованих вояків-українців у таборі Ланцут, Польща (січень-серпень 1921 р.) у світлі архівних документів. *Вісник Черкаського університету. Серія: «Історичні науки»*. Черкаси, 2017. № 3. С.63-72.
395. Срібняк І., Надтока Г.3-тя Залізна стрілецька дивізія Армії УНР у 1921 р.: просвітня та культурно-мистецька складова таборового повсякдення вояцтва. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. Київ, 2018. № 3. С. 108-115.
396. Фуртес О. Головні напрями досліджень Армії УНР у наукових працях української еміграції. *Військово-науковий вісник*. 2017. Вип. 27. С. 203-218;
397. Фуртес О. Військова еміграція УНР у боротьбі за державність. *Військово-науковий вісник*. 2010. Вип. 13. С. 172-187.
398. Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії. III Українська воєнно-історична наука в періоді між двома війнами (1921-1939). *Український історик*. Нью-Йорк-Мюнхен, 1971. № 3/4. С. 73-89.
399. Weretiuk O. Życie literckie emigracji petlurowskiej w Polsce międzywojennej. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. Warszawa, 1996. Z. 3. S. 282-295.
400. Wiszka E. Ukraińska prasa obozowa wydawana w Aleksandrowie Kujawskim (1920-1921). *Aleksandrów Kujawski. Obóz jeńców i internowanych 1918-1921*. Toruń, 2008. Część I (Warunki życia jeńców i internowanych oraz ukraińskiej emigracji politycznej). S.77-90.
401. Wiszka E. Działalność wydawnicza żołnierzy Armii URL internowanych w Aleksandrowie Kujawskim. *Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od*

sredniowiecza po współczesność. Studia i materiały ofiarowane prof. Stanisławowi Aleksandrowiczowi w 65 urodzin. Toruń, 1996. S.465-474.

402. Wiszka E. Prasa obozowa żołnierzy Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej internowanych w Kaliszu i Szczypiornie w latach 1920-1924. *Rocznik Kaliski.* Kalisz, 1996-1997. T.XXVI. S.153-170.

ДОДАТОК А
Збірник «На руїнах»

Джерело: Державна наукова архівна бібліотека м. Києва

ДОДАТОК Б

Логотип видавництва «Чорномор»

Kalisz, Górna 15, 5, Pologne,

Джерело: ЦДАВО України. Ф. 4005. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 148.

ДОДАТОК Б.1

Логотип видавництва «Чорномор»

Джерело: ЦДАВО України. Ф. 4005. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 16.

ДОДАТОК Б.2

Працівники видавництва «Чорномор»; в центрі (сидить) редактор видавництва і голова управи «Товариства допомоги для Української шкільної молоді в таборах інтернованих в Польщі» А.Коринівський), Каліш, 1923 р.

Джерело: Архів ОУН в УІС – Лондон, ф.30, оп.3, од.зб.17, од.обл.3

Додаток Б.3

Джерело: ЦДАВО України. Ф. 4005. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 16.

ДОДАТОК В

Газета «Нове життя» № 57. 23 червня, 1921 р. Александрів Куявський

Н-76

Олександрово, Четвер 23 червня 1921 року.

Ціна 5 марок.

Видає Культурно-Освітній відділ
Табору Ч. 6. | Адреса: Барак Ч. 8.

Нове Життя

Ч. 57. — ЧАСОПИС ТАБОРУ Ч. 6. —
ВИХОДИТЬ ДВІЧІ НА ТИЖДЕНЬ В ПОНЕДІЛОК І ЧЕТВЕР.

ПЕРЕДПЛАТА:		ЦІНА ОГолошень:	
Місячно	40 марок.	Звичайні (за слово)	5 марок.
За границю	100 "	Дрібні (за слово)	3 "
Поодиноке число	5 "	Рекламуєчі (за слово)	10 "
		Товстим друком подвійно.	

м. Олександрово,
23-го червня 1921 року.

Чи ми готові? Таке питання поставила на-
на еміграції в своїй передовиці „Українська
Трибуна“ в ч. за 19 ц. м. Це питання набірає
для нас надзвичайної ваги і кожен з нас мусів
би вхопити вказане число „Української Трибу-
ни“, щоби найти відповідь на поставлене в ньому
запитання.

Та дарма, „Укр. Трибуна“ неначе сама зля-
калась поставленого перед собою запитання і
обходить його загальниками; конкретної відповіді
дарма шукав-би в ній зацікавлений.

І готові ми і не готові. Готові, та ще чогось
бракує; і не готові, але всеж більше готові, як
це було колись. Тут же потрібно лише одної
відповіді—так, або ні.

Не будемо казати про всю нашу еміграцію,
нам можуть багато де чого закинути, багато де-
чого закрито перед нашими очима „маленьких“
з того, що вже готово у „великих“.

Але одначе, хто стежив за подіями остан-
нього часу в житті нашої еміграції, той заледви
чи подивиться на нашу готовність через ру-
жеві окуляри.

Ми приглянімось ближче до життя нашого
табору, а це останнє може і не зовсім правдиво,
але все ж кине маленьке світло і на велике.

В загальному табір наш зараз переживає
фазу різних експериментів, що ні на крок не
приближає нас до готовності на майбутнє.

Експериментам імпонує явна пасивність
цілого табору, і витворює те, чого не можна до-
пустити у нас, як у війську, коли ми готові.

Два чинники, що складають собою військово-
ву цілість—начальство і підлегли—вбиті з своєї
колеї і дивляться на своє співжиття, як на
якийсь примус, що викликають аномальні
життєві умовини.

Злочинств поодиноких одиниць ще не торк-
нулася рука правосуддя; їх лише обговорює та-
боровий загаль, і як наслідок з'являється обу-
рення та безнадійний погляд на майбутнє. Наша
чистка висить поки що в повітрі і заледви вид-
ні початки тієї праці, що малиби останню зреа-
лізувати.

Наше старшинство переживає зараз гостру
кризу і остаточно ще не рішилось ввійти в ко-
лею, що могла би його об'єднати в спільних
стремліннях і праці та поставити його на на-
лежне йому місце у війську. Старшинство наше
ще й досі не найшло того кріпкого містка, що
запевняби тверду дорогу сполучення з козац-
вом. Старшинство наше тягнеться вперед тільки
по інерції. Рішачою хвиля, яка вимагатиме від
нього конкретної відповіді на поставлене запи-
тання, застане його на тій же старій позиції.

Коли розглядатимемо справу з точки по-
гляду нашого призначення на Україні, то по-
бачимо, що і козак наш далеко ще не готовий.
Помимо бур, які перейшли над його душою ко-
зак наш все ж остався козаком давнім. Рішучий
мент застане його знов на своїм місці, він знову
буде готовий на жертви, готовий буде своїми
грудьми стати перед безмірно більшою силою
ворога,—переносити ще більші тягари, як і досі.
Але цього замало, замало стати навіть сталевю
непереможною масою тій малій горстці, яка скуп-
чилась на еміграції, коли вона опиниться на
Україні. А до завдання другого, до завдання
провідного—наш козак далеко неготовий. В ці-
лому ми можемо бути доброю військовою одини-
цею, не без праці попередньої, але ж ніяк не
зможемо відповісти своєму завданню як кадр.

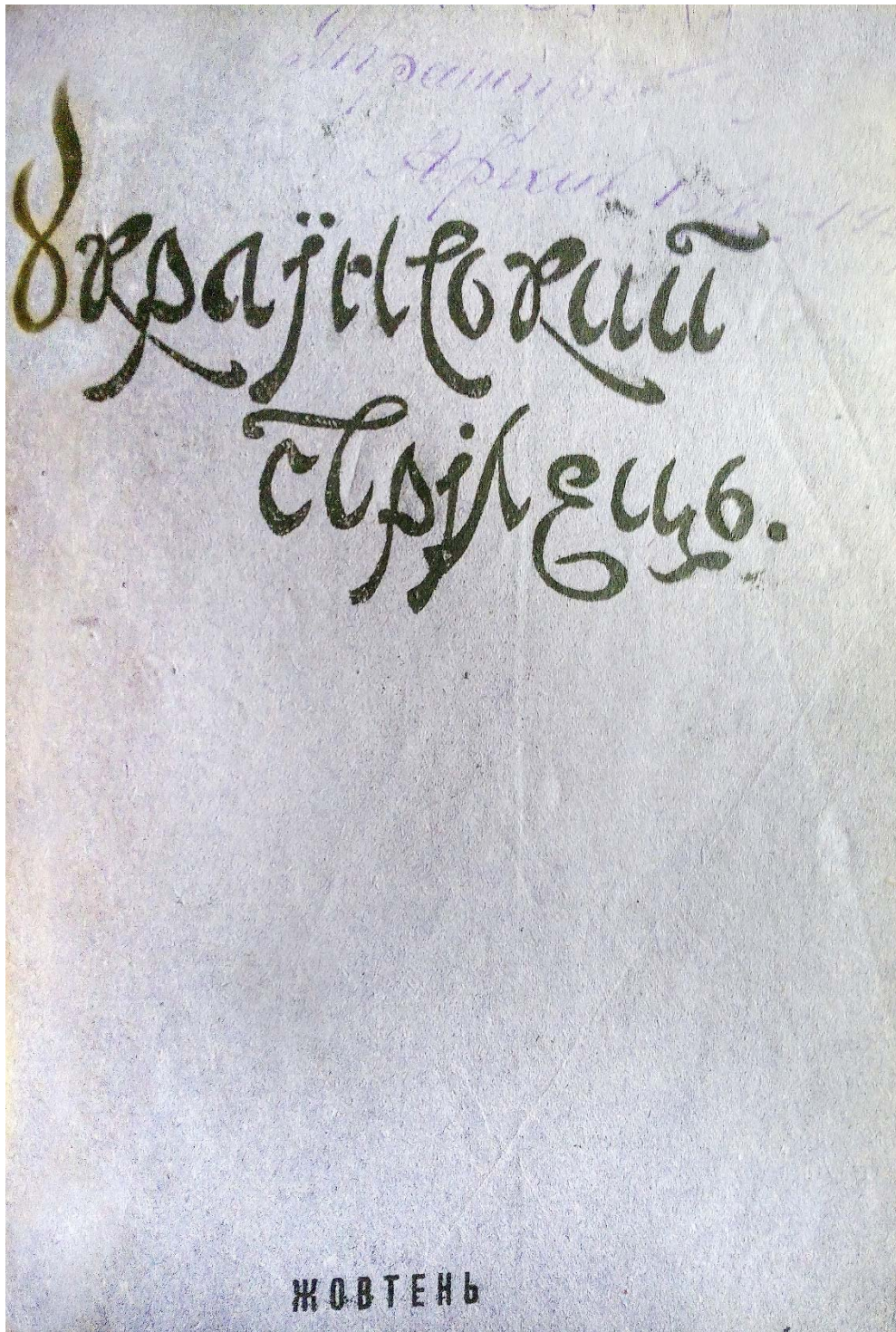
І дійсно жах огортає, коли припустимо, що
наша необроблена маса на еміграції може опи-
нитися завтра на Україні.

Маймо ж відвагу сказати собі страшну
правду. Перед нами величезне, надзвичайне зав-
дання! І до його ми не готові!.

Джерело: Державна наукова архівна бібліотека м. Києва

ДОДАТОК Г

«Український стрілець» № 3

Джерело: Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника

ДОДАТОК Д

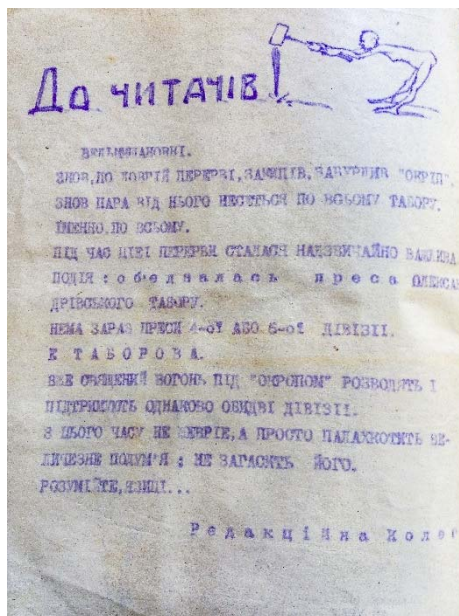
Журнал «Окріп» № 1. 14 березня. 1921 р.

Джерело: ЦДАВО України. Ф. 2373. Оп. 3. Спр. 8. Арк. 22.

Додаток Д. 1

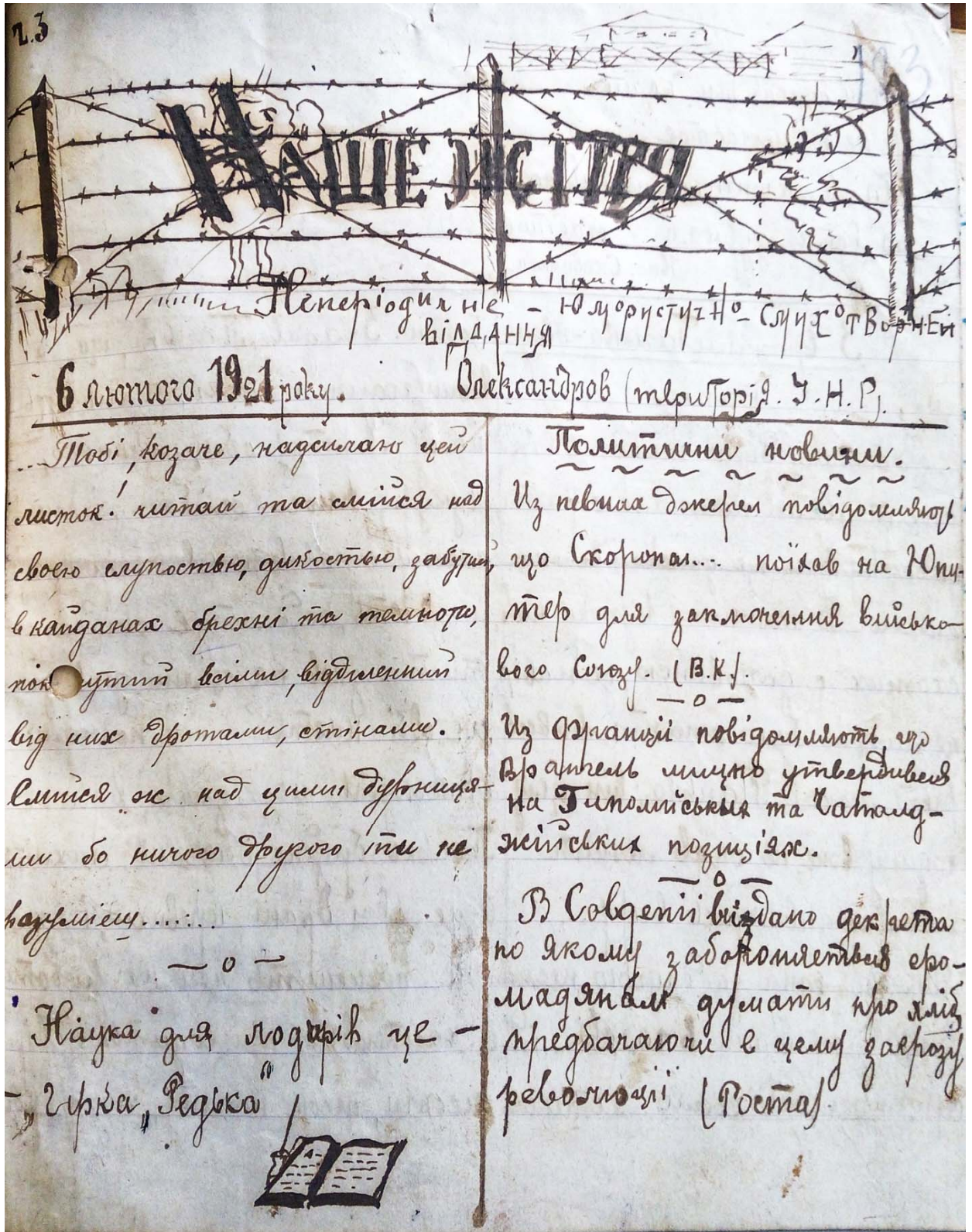
Журнал «Окріп» № 7. 22 травня. 1921 р.

Джерело: Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника

ДОДАТОК Е

Журнал «Наше життя» № 3. 6 лютого. 1921 р. Александрів Куявський

Джерело: ЦДАВО України. Ф. 2439. Оп. 1 Спр. 108. Арк. 123.

ДОДАТОК Ж

Джерело: Нове життя. Александрів Куявський. 1921. 18 серпня. № 73.

С. 4.

«Полин»

«Раз зібрались грать в льото,
Коли це вже загуло:
А подохли б оці блохи,
Не спочинуть тобі й трохи!
Все стрибають, все плигають –
Грать в льото перебивають!
От полиню б де дістати,
Щоб їх трохи розігнати!
Коли це – агов! Ага!
Я до вас оце прийшла!
До нас книжечка гукає, да і далі промовляє:
Я в полиню народилась
І до вас сюди прибилась.
Та як не жалкуєте марок,
Той дістанете пучок!
Ми ж почувши захопились та на 565 склались.
Книжці марки віддали
Та полиню добули.
І в мент блохи розігнали,
Та й спокійно вже ми грали,
Бліх вже мов би не було!
Льото до світанку аж гуло».

ДОДАТОК И

Журнал «Альманах»

Джерело: Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника

ДОДАТОК К

Журнал «Зірниця» № 1. 15 січня. 1921 р. Александрів Куявський

Джерело: Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника

ДОДАТОК К.1

Журнал «Зірниця» № 3-4. 5 лютого. 1921 р. Александрів Куявський

Джерело: ЦДАЛ України. Ф. 760. Оп. 1. Спр.43. Арк. 27.

ДОДАТОК К.2

Журнал «Зірниця» № 3-4. 5 лютого. 1921 р. Александрів Куявський.

Джерело: ЦДАЛ України. Ф. 760. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 38.

ДОДАТОК К.3

Журнал «Зірниця» № 3-4. 5 лютого. 1921 р. Александрів Куявський.

Джерело: ЦДАЛ України. Ф. 760. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 44 зв.

ДОДАТОК Л
 «Запорожець» № 1, грудень, 1920 р., Пикуличі

Джерело: Львівської національної наукової бібліотеки України
 ім. В. Стефаника

ДОДАТОК Л.1
Журнал «Запорожець» № 3. Березень. 1921 р.

Джерело: ЦДАВО України. Ф.3525. Оп. 1. Спр. 6а. Арк. 25.

ДОДАТОК М

Газета «Запорожська думка» № 22. 27 липня. 1921 р. Вадовиці.

РІК I. ВАДОВИЦЯ, СЕРЕДА 27 ЛИПНЯ 1921 РОКУ. Ч. 22.

Запорожська ДУМКА

ЧАСОПИС КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОГО ВІДДІЛУ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЖСЬКОГО
Виходить раз на тиждень, в середу. Адреса: Таб. Вадовиця, ч. 2.

ПЕРЕДПЛАТА:		ЦІНА ОГОЛОШЕНЬ:	
Місячно	35 мр.	Звичайні за слово	5 мр.
За кордоном	80 "	Дрібні	3 "
Поодинокі числа	6 "	Рекламуючі	10 "

Дісципліна та єдність--перш за все!

Вадовиці, 28 липня.

Сторінки преси і паноу української і російсько-савініквської й польської приносять чутки про поширення антибольшевицького руху на теренах так званої „Совдеції.“ Поруч з цим упевнено висловлюється міркування про скору ліквідацію того шахрайства, що іменується ніби-то владою III інтернаціоналу, чи якоесь там інакше.

Тепер, як ніколи, особливо помічаються симптоми скорого кінця пануванню большевиків, але в життя взагалі „його величність“—випадок керує всім. Тому й нам, інтернованим воюкам, треба бути на пототові до належної зустрічі тої долі, яка може спігкати нашу рідну, обшарпану Вітчизну.

Наша таборова преса не один раз підіймала зрозумілу тривогу з приводу того, що час інтерпування не використовується так, як того вимагають від нас наші змагання та завдання. Годі й казати про—це...

Коли вірити пресовим інформаціям, то—в недалекому часі нам доведеться розпочати бойові життя. Нам прийде́тсья випробувати, може в останнє, міць, упертість і стрілецьку загартованість козацької лави та гнучкість кінних ешелонів Запорожців. Нашим гарматам доведеться виявити свою здібність, підтримуючи проривно—штурмовий рух царичі піхоти й князівни—кінноті. Отже спішно прискорюймо підготовчу роботу до цієї зустрічі... Але не забуваймо, що нас можуть зустрінути в цьому році несподівані події—1919 р.

Не забуваймо, що й загальна-політична кон'юнктура цього року, за деякими замінами, нагадує собою 1919 р.: якись „Семьонів“ в Сибіру, якась концентрація „врангелівців“ в Дарданелах, якись монархично-російські з'їзди в Райхенгалю і т. ин.

Отже несподіванок та випадків, напевно, буде чимало.

Гадаємо, що уряд наш предбачає їх і належним робом готується. Готуємося як і ми; не захоплюємося спеціфічно—примітивними спо-

собами боротьби з большевиками, а будьмо готові зустрінути належним робом всяку грехохольорову „обще-понятну“ силу, яка спробує демонструвати визволення „Юга Росії“, „Новоросії“, „Малоросії“, „Юго-Западного Края“ і т. н. землі, які кривлею жертв нашого народу записані одним великим, святим історичним словом—Україна.

Не захоплюймося сенсаціям, бо вони суть ніщо інше, як дурман, що приголомшує ясний розум.

Будьмо готові, розбивши большевиків, також легко зліквідувати на Україні всяку ворожу силу, що намагатиметься стати нам на перешкоді й закувати нашу державу в якісь „автономні“ чи „федеративні“ норми.

Хай же гучним сигналом вріжуться в наші вуха слова:—готуємося до бойових подій з Росією в її „повному“ велико-державному відношенні.

Вісти з світу.

КОМУНІСТИЧНИЙ ЛЕМЕНТ.

ПАРИЖ 23.7. Паризькі комуністичні часописи „Юманіте“ та „Інтернаціональ“ від тижня розпочали великий галас з приводу військових приготувань Франції, Польши та Румунії проти Росії. Як повідомляють комуністичні часописи, ці три держави утворили формальний союз проти Совіцької Росії. Ще дня відходять транспорти зброї та амуніції. „Юманіте“ що дня уміщує подробиці таємних приготувань, які ніби то dokonує Франція, що на погляд комуністичного часопису послідовно готується до війни.

ПРИЧИНИ МОБІЛІЗАЦІЇ В СОВДЕННІ.

КОПЕНГАГЕН. 23.7. Московські „Ізвестія“ підтвержують відомості, що Росія оголосила мобілізацію 7-ми річників, для забезпечення себе від нових військових приготувань, які робить сусідні буржуазні держави. Зазначена газета

*Джерело: Львівської національної наукової бібліотеки України
ім. В. Стефаніка*

ДОДАТОК Н

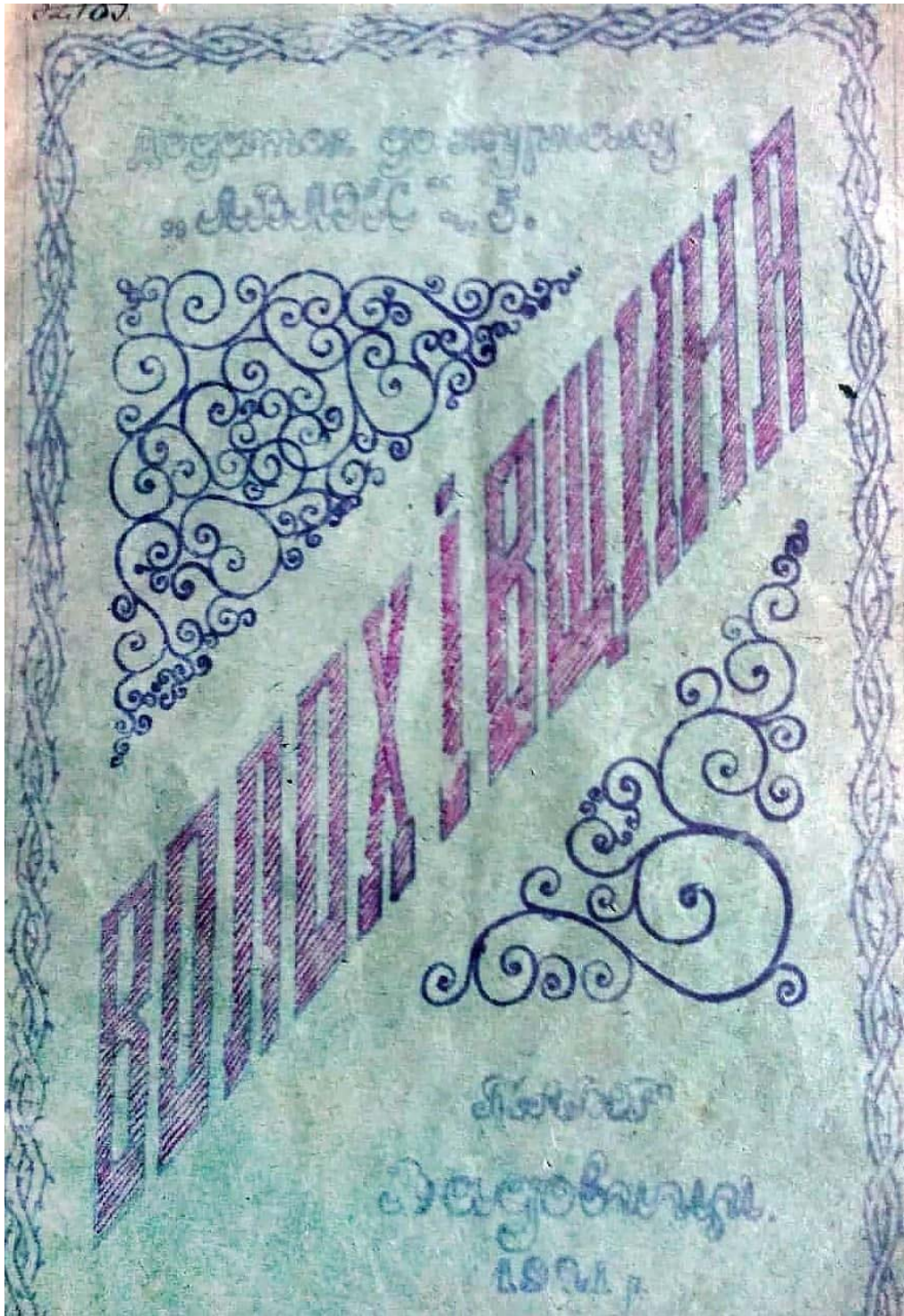
Журнал «Аванс» № 5. 1921 р. Вадовиці

*Джерело: Львівської національної наукової бібліотеки України
ім. В. Стефаника*

ДОДАТОК Н. 1

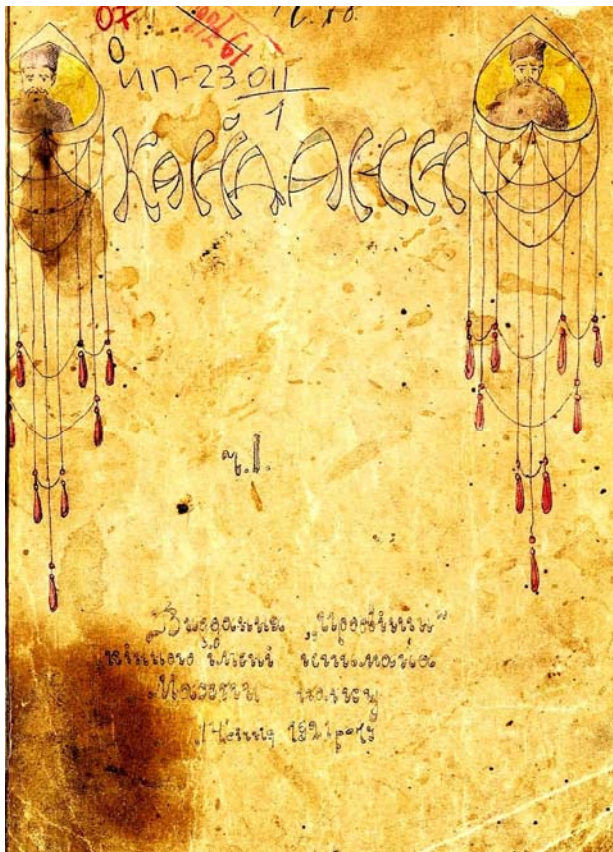
«Волоховщина» 1921 р. Вадовиці.

*Джерело: Львівської національної наукової бібліотеки України
ім. В. Стефаника*

ДОДАТОК П

Журнал «Кайдани» 14 січня. 1921 р.

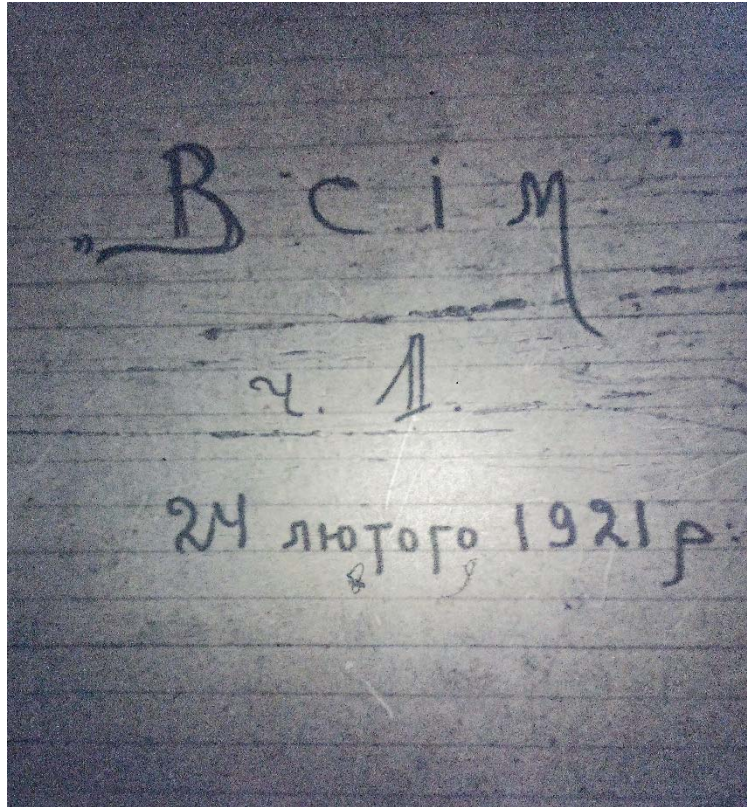
ДОДАТОК П.1

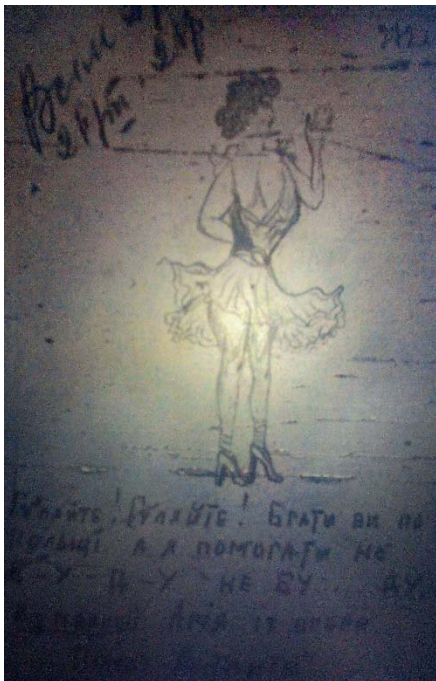
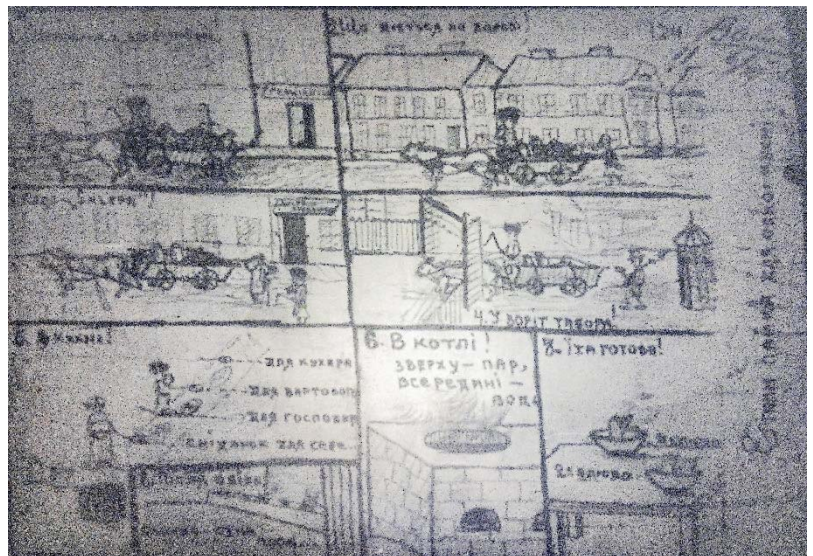
*Джерело: Львівської національної наукової бібліотеки України ім.
В. Стефаника*

ДОДАТОК Р

«Всім» № 1. 24 лютого. 1921 р. Піотрків Трибунальський

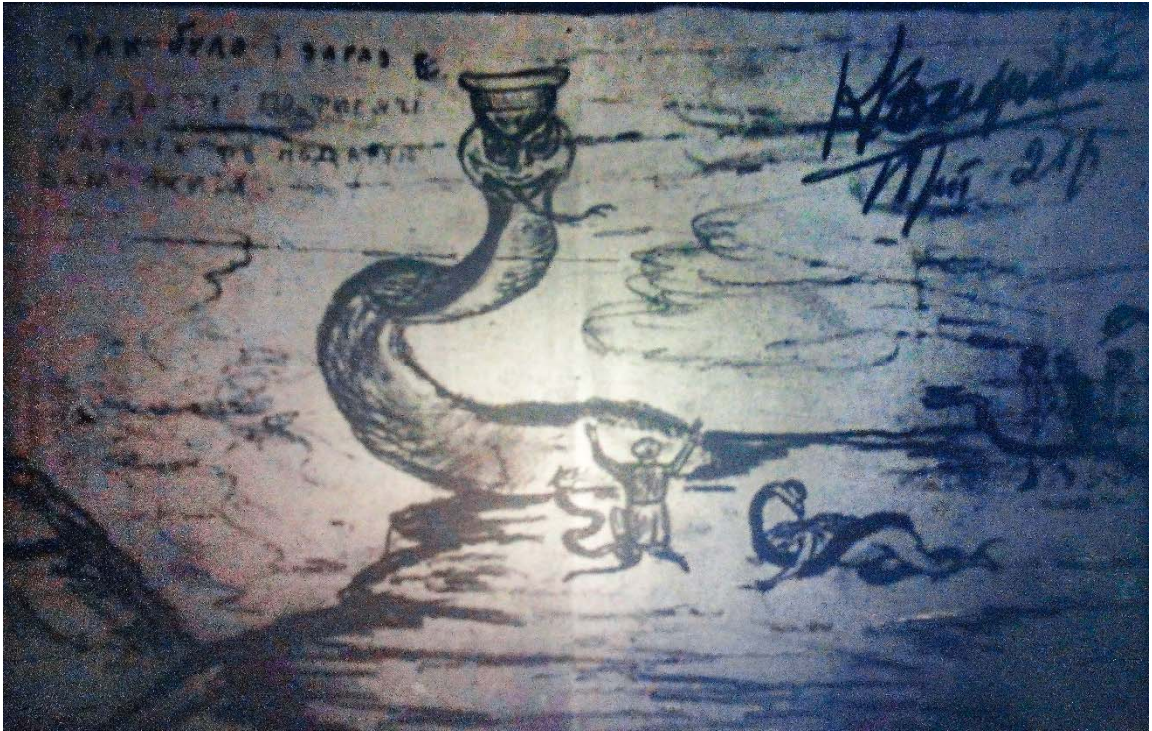

Джерело: ЦДАЛ України. Ф 309. Оп. 1. Спр. 2643. Арк. 1.

ДОДАТОК Р.1
Арк. 272.ДОДАТОК Р.2
Арк. 134.

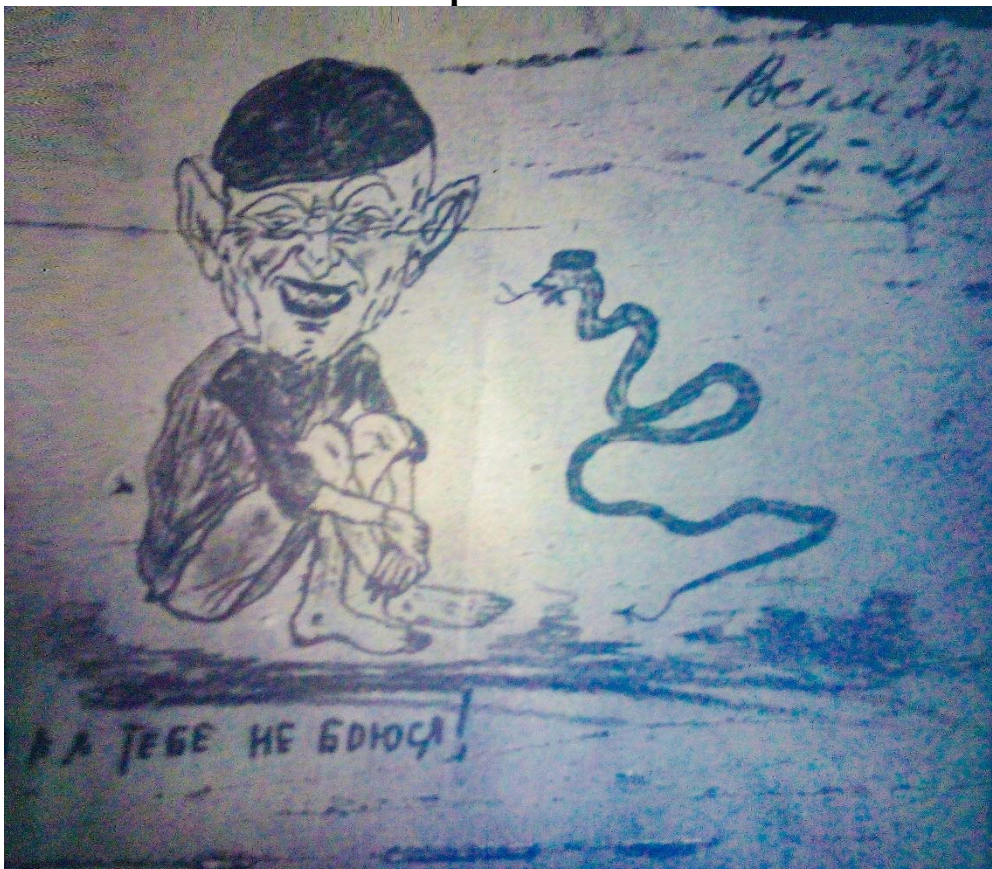
ДОДАТОК Р.3

Арк. 237.

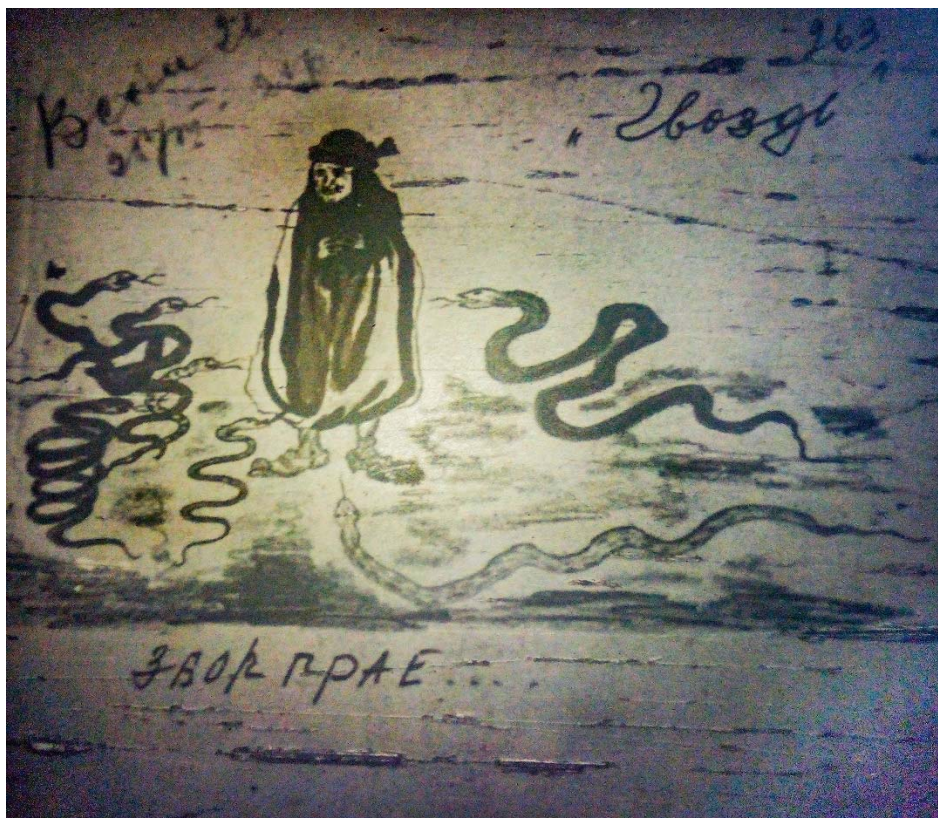

ДОДАТОК Р.4

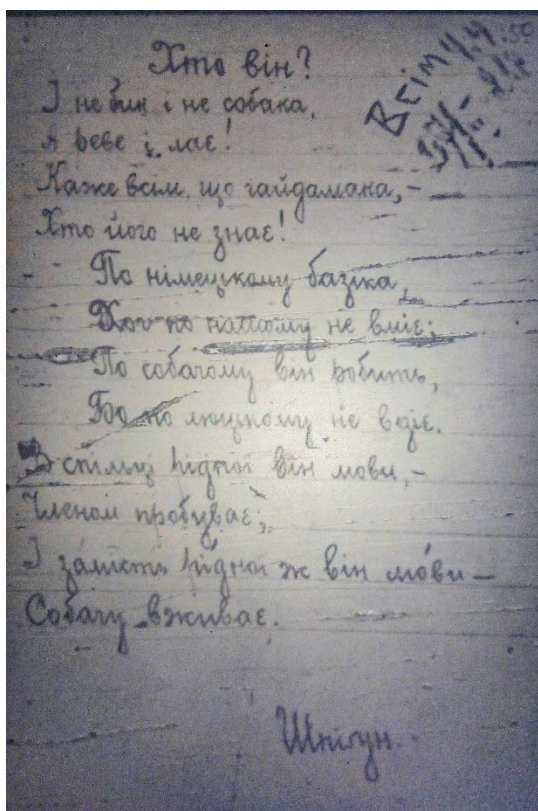
Арк. 283.

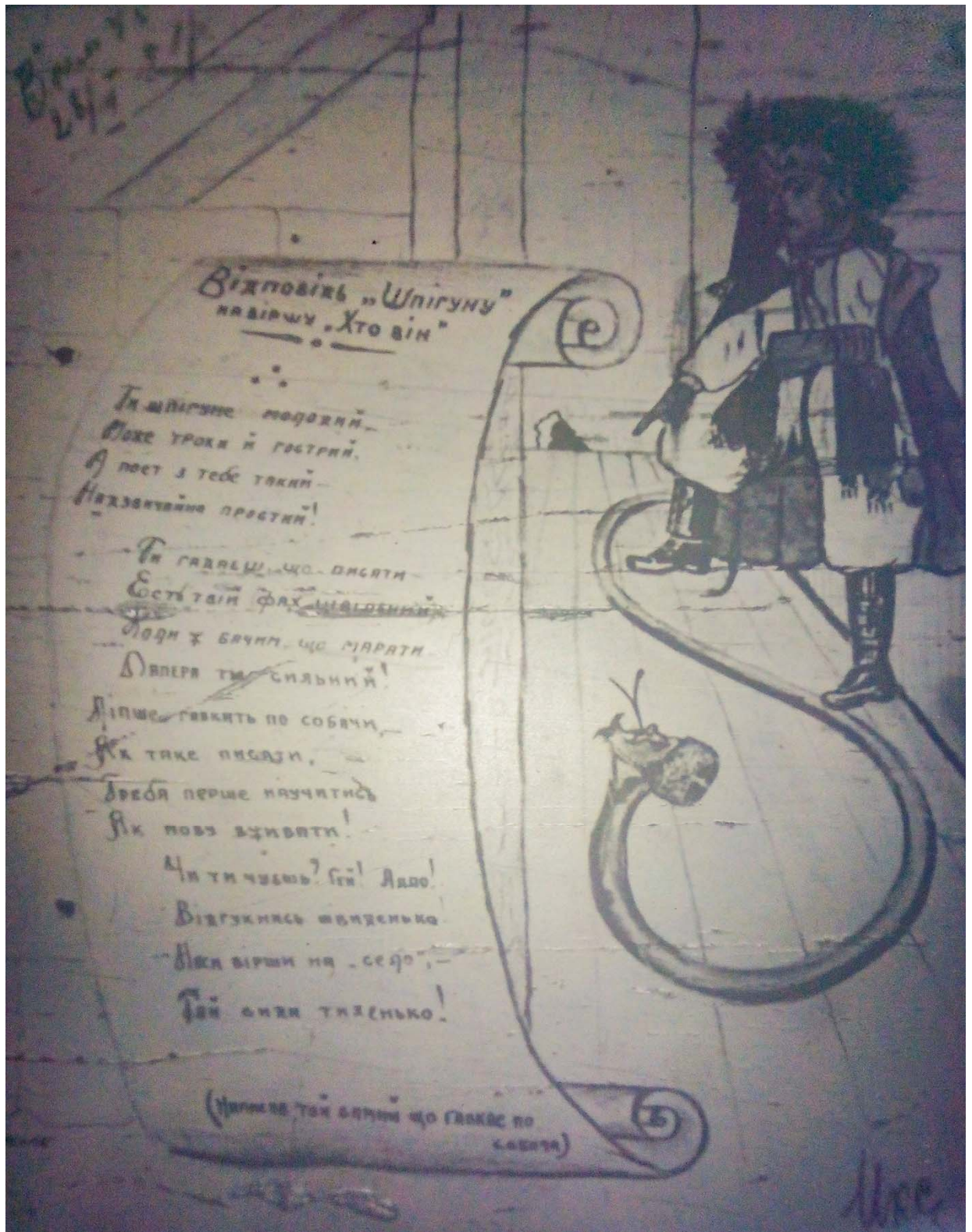
ДОДАТОК Р.5
Арк. 263

ДОДАТОК Р.6
Арк. 50.

ДОДАТОК Р. 7
Арк. 74.

ДОДАТОК С

«На хвилях життя» № 1. 1 березня. 1921 р.

Джерело: Львівської національної наукової бібліотеки України
ім. В. Стефаника

ДОДАТОК С.1
«На хвилях життя» № 2. 15 березня. 1921 р.

Джерело: Львівської національної наукової бібліотеки України
ім. В. Стефаника

ДОДАТОК С.2
Портрет М. Омеляновича-Павленка

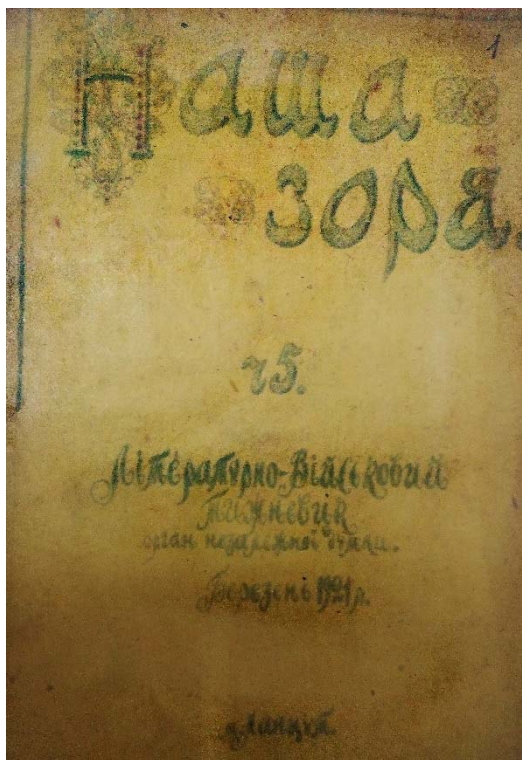

ДОДАТОК С.3
Портрет Т.Г. Шевченка

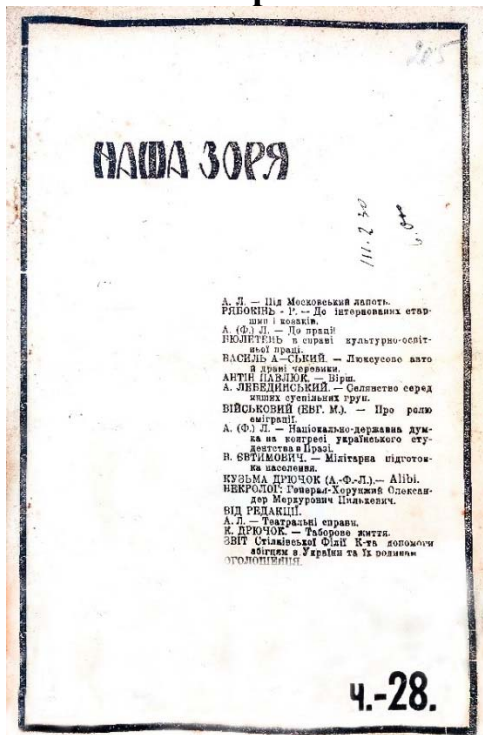
*Джерело: Львівської національної наукової бібліотеки України ім.
 В. Стефаника*

ДОДАТОК Т
Журнал «Наша зоря» № 5

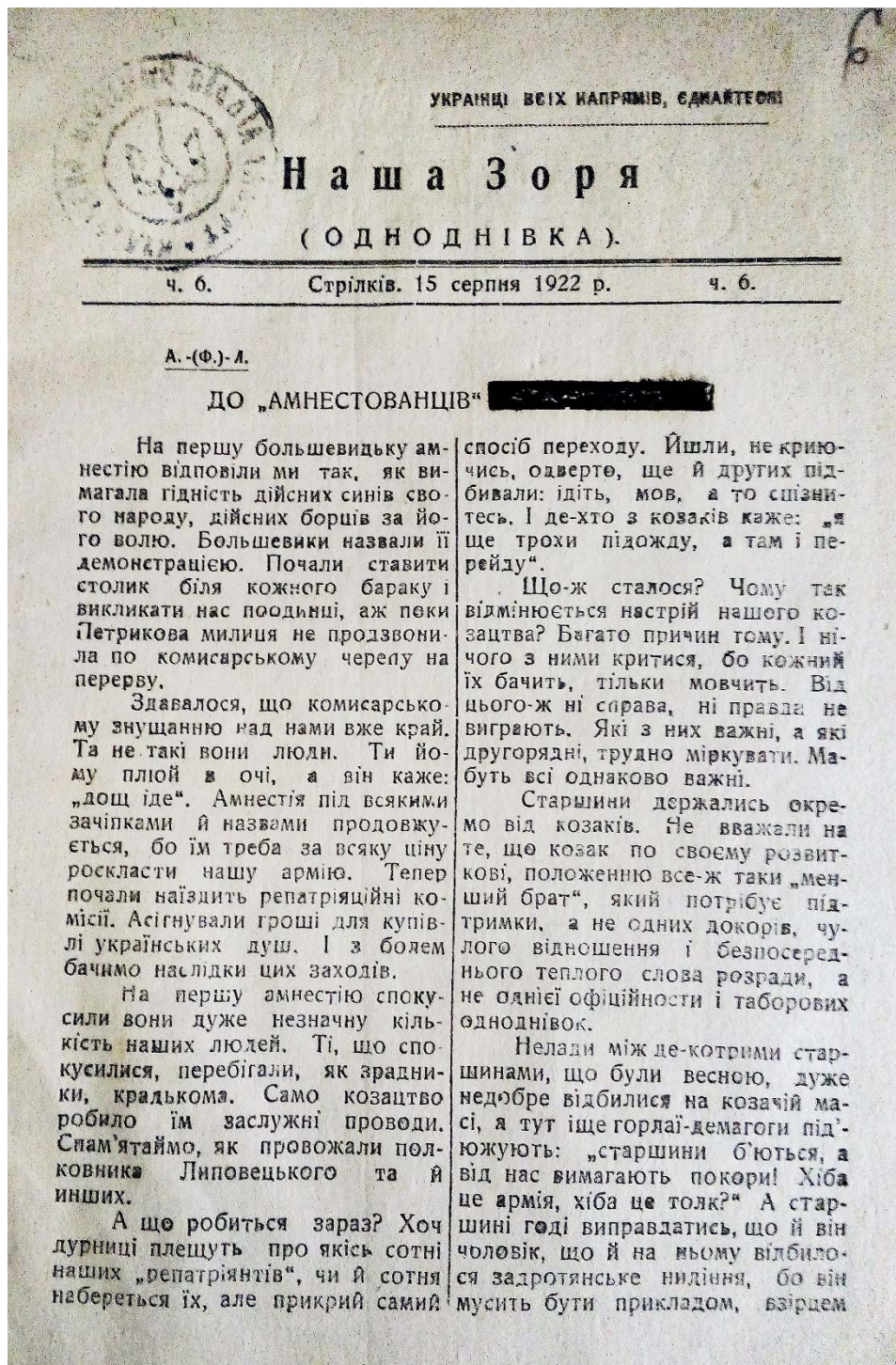
Джерело: Державна наукова архівна бібліотека м. Києва

ДОДАТОК Т.1
«Наша зоря» № 28

Джерело: Державна наукова архівна бібліотека м. Києва

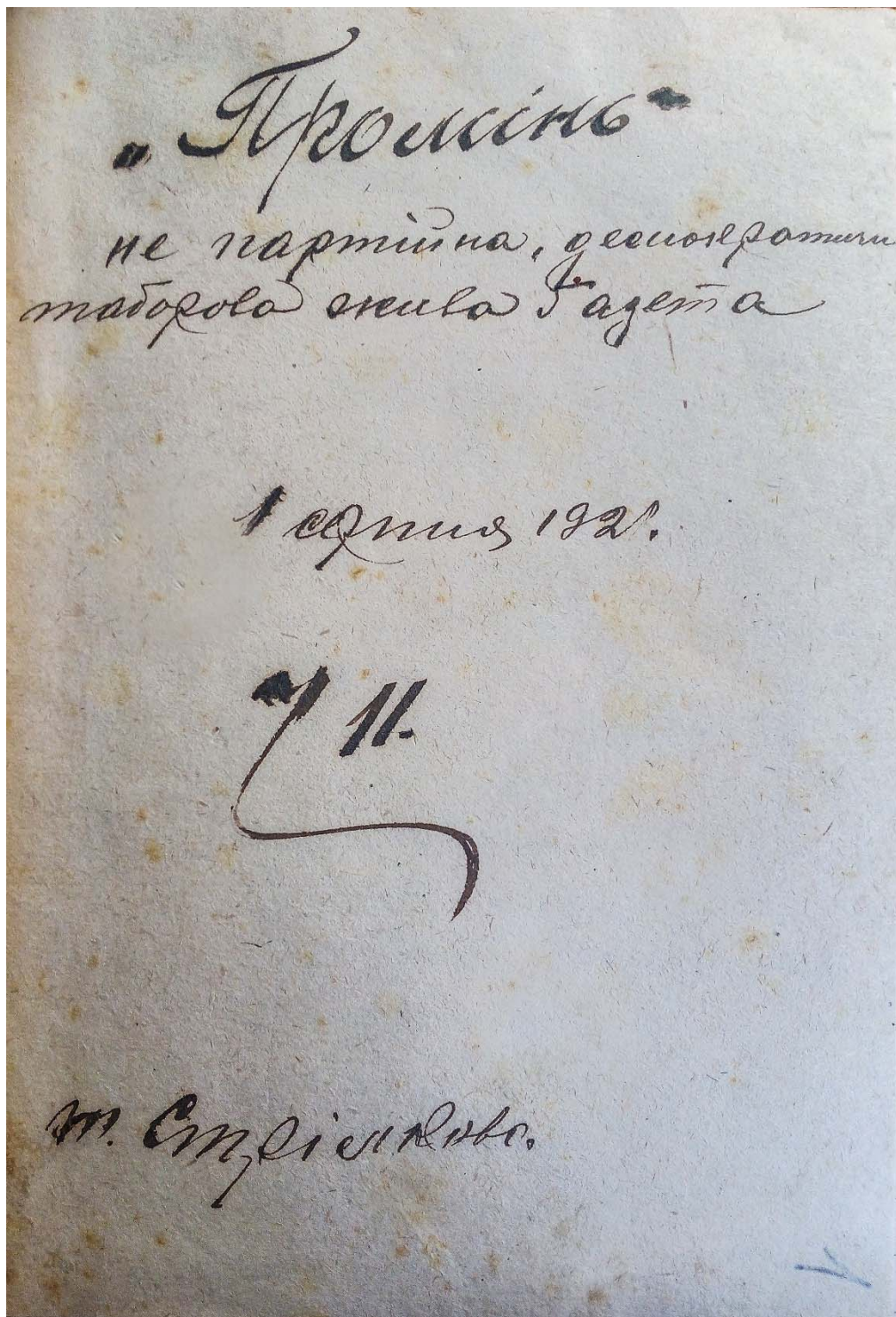
ДОДАТОК Т.2
«Наша зоря» одноднівка. 15 серпня. 1922 р. Стшалково

Джерело: Львівської національної наукової бібліотеки України ім.
В. Стефаника

ДОДАТОК Т.3

«Промінь» № 11. 1 серпня. 1922 р. Стшалково

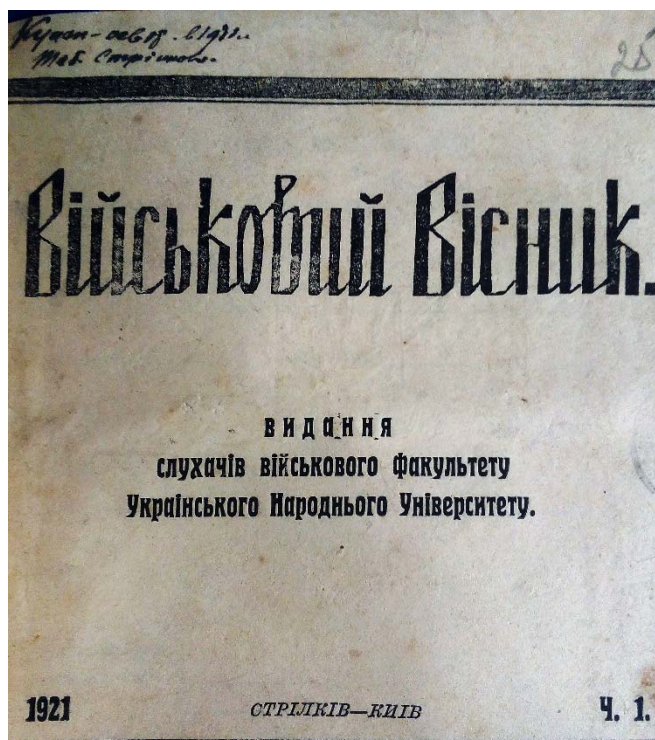
Джерело: ЦДАВО України. Ф. 3524. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 1.

ДОДАТОК Т.4
Журнал «Будяк» № 2, 16 квітня 1921 р., Ланцут

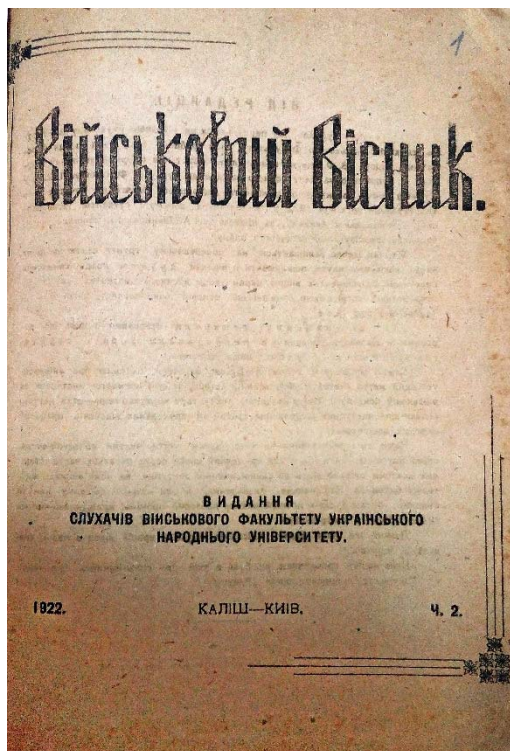
Джерело: Львівської національної наукової бібліотеки України ім.
В. Стефаника

ДОДАТОК У
Журнал «Військовий вісник» № 1. 1921 р. Стшалково.

Джерело: ЦДАВО України. Ф. 2439. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 25.

ДОДАТОК У.1
Журнал «Військовий вісник» № 2. 1922 р. Каліш

Джерело: ЦДАЗУ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 1.

ДОДАТОК У.2

Журнал «Спортсмен» № 4/5. Серпень. 1922 р. Стшалково.

*Джерело: Львівської національної наукової бібліотеки України ім.
В. Стефаника*

ДОДАТОК У.3

«Метелик». Одноднівка. 20 березня. 1922 р. Стшалково.

„МЕТЕЛИК“

таборового Культ.-Освіт. Відділу.

Стрілків, дня 20 березня 1922 року.

КОЗАКИ

Боротьба, яку ми вели невпинно з Москалями за власну державність, приволила нас нарешті перед переважаючою силою ворога покинути рідну землю та опинитись за дротами. Але й тут, на чужині, жевріє в наших серцях любов до батьківщини, до своїх рідних, які там, по тім боці Збруча, стогнуть у безпросвітку та большевицькому ярмі, а надія на успіх наших слухних домагань не покидає нас ні на хвилию. Надія на визволення держить нас, держить до того слушного менту і коли ми, як переможці, зможемо вернути в рідний край.

Але й тут вороги силкуються обезсилити нас і, використовуючи наше невідрадне становище, хочуть вирвати нам із серця ці ідеали, за які ми поклали стільки кровавих жертв.

І тепер, коли незабаром має зібратись Генуєнська конференція, на якій теж виступлять і наші представники з домаганням визнання самостійности України, саме тепер беруться большевики на хитрощі. Вони знають, що голос наших представників багацько заважить у нашій справі, тому намагаються розбити нашу силу й єдність. Облесливі слова, амнеція, великі обіцянки—це способи, якими намагаються перетягнути нас на свій бік. Але їхня ціль нам аж надто добре відома! Хочуть доказати перед світом, що нема ніяких самостійників, та що весь український нарід хоче жити у федеративній злуці з Московщиною. Це їхня мета.

Чи можна повірити в їх обіцянку!

Тисячі-тисячі невинних жертв найкраще доказують, чого можемо сподіватись від них. І ті слабодухи, які покинули нас та пішли поклонитись катам, пропали там безслідно. Їх не розстріляли, бо большевики бодай перед світом скасували чрезвичайку, та за те отрутою позбуваються тих, які очікували їхнього помилування.

Та ми зі свого боку запевняємо, що даремний їх труд. Не на те ми стільки боролися, не на те й тепер терпимо голод і нужду далеко на чужині, щоб схилити свою вільну козацьку голову та попасти вдруге під московський нагай.

Вільна, самостійна, незалежна Соборна Україна—це наш перший й останній покляк. Не третій інтернаціонал, а пісня

„Ще не вмерла Україна“

буде найкращою відповіддю червоним катам.

НАЧАЛЬНИК КУЛЬТ.-ОСВІТ. ВІДДІЛУ.

Джерело: ЦДАВО України. Ф. 3525. Оп. 1. Спр. 6а. Арк. 2.

ДОДАТОК У.4

(Друкарня 6-ї Січової стрілецької дивізії в таборі для інтернованих у Щипіорно (Польща). Справа наліво: начальник культ-освітнього відділу дивізії і табору, сотник М. Битинський, завідувач друкарні І. Липовецький, редактор і коректор «Українського сурмача», сотник О. Костюченко (сидить). 1923 р.)

Джерело: Героїка. URL: http://geroika.org.ua/u-polskomu-poloni/6-sich_dyv-2/

ДОДАТОК Ф

Газета «Український сурмач» № 56. 5 липня. 1923 р. Щипіорно.

ЩИПІОРНО. Четвер 5 Липня 1923 року.

УКРАЇНСЬКИЙ СУРМАЧ

ВИХОДИТЬ ЩО ТИЖДЕНЬ
У ШИПІОРНО

Адреса: Polska (Pologne)
Skalmierzów-Szczepiorny,
Область інтернаціональн. № 6
Редкація: Укр. Сурмач

ЦІНА ПЕРИОДИКАТА:
Місячно з пересилкою 6000 м. п.
Місячно на місцях Чеськ. Кор. в.
Франків 6

ЦІНА ОГОЛОШЕНЬ:
Звичайні (за слово) 200 м. п.
Прізви (за слово) 200 м. п.
Рекламі (за слово) 500 м. п.

ЦІНА окремого ПЕРИОДИКА
1000 м. п.

ЧАСОПИС УКРАЇНСЬКИХ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ ОРГАНІЗАЦІЙ в ТАБОРАХ.

В неділю, 8 липня, в третю річницю лідарської смерті Генерал-Хоруґажого.

ЄВГЕНА ВАСИЛЬОВИЧА МЕНШКОВСЬКОГО.

одирадено буде в таборних церквах Каліша і Щипіорно Службу Богу і навахиду за упокій його душі

Щипіорно

Нарешті скінчився англо-російський конфлікт.

Ми вже віддана знаємо погляд Російського Совнаркома на міжнародні акти і, цілком можливо, що найдуться товариші з Р. К. П. для яких і цей договір буде «шматком паперу», бо ж для революційного сумління «міродавним» є лише «реальное» сягнення шевіє сіл.

Отже мусимо розчарувати, власне, цим разом «товарищів з Р. К. П.», як раз для даного разу документ цей далеко не є шматком паперу і хто-хто, а п. Броштан-Троцький це добре знає.

Що комуністичній (розумій: протаявдійській) агітації Росії в Індії пришов кінець, — і Совнарком і Комінтерн чудесно відчувують. Беззастережно вони цю агітацію мусіли вже тепер фактично припинити, бо ж і Совнарком і Комінтерн після всіх тих, м'яко кажучи, «уступок», а в дійсності — плазування перед п. Вальфуром, яких вони в особі п. Красіна зазнали за час «переговорів», — добре знають, що Англія в Англію, що обдурити її трудно, а головне, що вона шуктувати не любить.

Таким чином розгубивши всі свої «крапльові» козирі, виявившись «во праже» перед м'єстатичною постановою англійського уряду — «до отказа», «наплазувавшись» перед капіталістичною Англією «владсть» — гордий комуністичний уряд «робоче крєстьянської» Росії одержав за це до смішного, до жалю мало. Він одержав запевнення, що мовляв Англія... не буде допомагати рижного роду «інтервенціям».

Адже для дитини ясно, що ця пуста, давно обридла, давно перестаріла фраза пущена більшевиками виключно для того, щоб заховати свою незмінну волне тіле ан повчів жеи, що ця нікого більше не вражюча фраза про «інтервенцію» — вставлена ними в договір лише так би мовити — «для мєселі», бо ж жадного реального змісту під нею

не криється, окрім хіба, цілковитої мізерности цілковитого боєсилля Совнаркома.

Нині, аджеється, навагалі мало в Європі людей, яких можна було б піддурити пим словом — «інтервенція».

І можна цілковито заперити членів торгового дому «Совнарком, Комінтерн і К. Ф.», що жадної «інтервенції» в районі їхньої експлуатації ніхто в Європі і з боку Європи — робити не думає.

«Інтервенція» — буде, але не з того боку, з якого це Совнарком хтів би. «Інтервенція» зріє давним давно, «Інтервенція» вже, навіть, є, але ця «Інтервенція» — не зовнішня, а внутрішня, не з боку, а з середини, з самої товпи дійсно робітничо-селянських мас буржуазної Росії, найперше ж і найголовніше з товпи Українського Народу.

Така й тільки така «Інтервенція» чекає сучасних господарів Росії.

Ця «Інтервенція» буде сгашною, нешадною в непереможною, а головне — натуральною, а не штучною. Ця «Інтервенція» памам з Совнаркома не подолати і це дані з Совнаркома чудесно знають. І даремно вони намагаться з пульверизатора надіятивних «реформ» заскокої вогонь майбутньої пожежі. Даремно вводиться «націоналізація» частин червоної армії, даремно іменується придставник Української «Сов Рєспубліки» у Відні.

Ці реформи для «простого народу» Цими «реформами» не сягнути «успокоєнія».

Отже, немає чого знову реставрувати й підмалювати пугало для горобців — «інтервенція» і лякати ним Європу, даремно.

Джерело: ЦДАГО України. Ф. 269. Оп. 3. Спр. 19. Арк. 1.

Додаток Ф.1
«Український сурмач» №50. 29 квітня 1923 р. С. 1
М. Оверкович «Сурмач»

Я станув твердою ногою на межі
Між рідною й ворожею юрбою;
В запалі вірної козацької душі.
Гремлю сурмою бойовою.

Гляжу вперед: страшний ворожий лад
До нас простяг скривавлені лабети,
Погляну з тугою пекучою назад:
З рук братських випали багнети...

І граю я до зморених бойців
Тремтять напружені груди.
І чую – дзвон гнівливий ланцюгів
Собі у відгук снів мій будить.

Згучить моя натхненна сурма,
Потоптаних склика до бою,
І прокидається сліпа юрба німа,
Напомацки хапає зброю.

Коли звернув сурму я до катів,
Інакше починаю грати –
Переливаю в згук свій безоглядний гнів,
Погрозу помсти і відплати.

І з диким скреготом, з піною на устах
Тремтячий ворог лад хитає,
По зблідлому обличчю блудить страх
Рука непевно меч стискає...

Так до кінця сурмити я буду!
Зміцнілий у кровавім гарті,
Стоятиму аж поки не впаду
На цій відповідальній варті.

Та тішусь тим: другий такий Сурмач
Прийде на труп мій, стане наді мною –
Мій біль пекучий, гнів і плач
Знов світу передасть сурмою,

Покличе знов рідних борців
На вражі лави й перепони –
На табор жорстоких ворогів
Посипле громи і прокльони.

ДОДАТОК Ф.2

«Вісник спілки лікарських помішників» № 1, жовтень 1921 р., Щипіорно

*Джерело: Львівської національної наукової бібліотеки України
ім. В. Стефаника*

Додаток Ф.3
 «Релігійно-Науковий Вістник» № 1. 15 вересня. 1921 р. Александрів

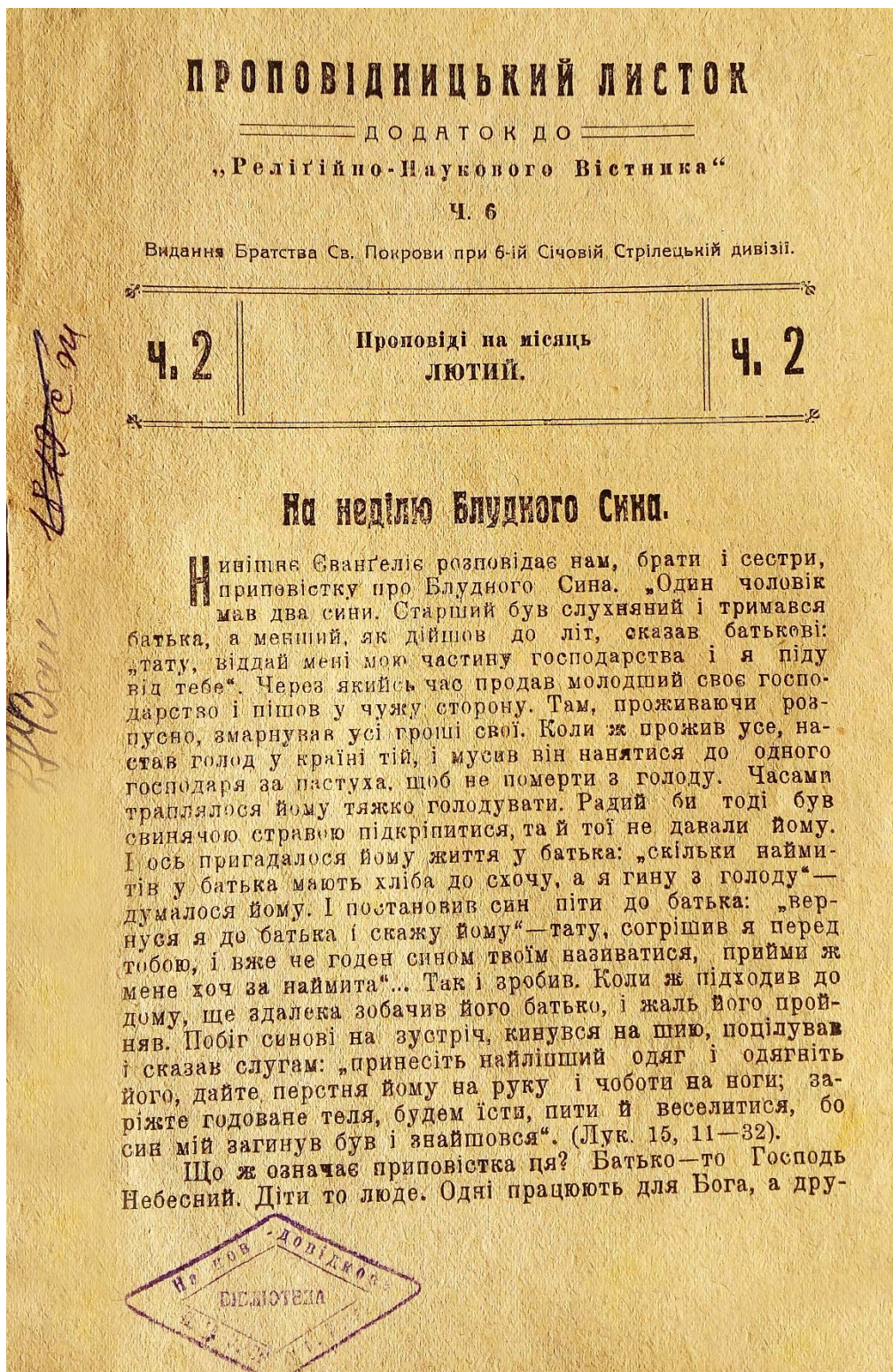

Куявський.

*Джерело: Львівської національної наукової бібліотеки України
 ім. В. Стефаника*

Додаток Ф. 4.

«Проповідницький листок» № 2. Лютий. 1923 р. Щипіорно

Джерело: Державна наукова архівна бібліотека м. Києва

Додаток Х

Газета «Залізний стрілець». № 32. 1 травня. 1921 р. Каліш.

газета 3-ї Залізної Стрілецької Дивізії (м. Каліш табор інтернованих 4.10)

У нас маємо Вруці - усіх Вірша Козацька маємо

РЕДАКЦІЯ «ЗАЛІЗНОГО СТІРІЛЦЯ» ВІТАЄ ПАНОВИКА П. П. ЧИТАЧІВ С БІЛЬШИМ ОБ'ЄМОМ БЕЛІКОДАРА І МАЄ

СВОІ НАМКАРАІ ПОБАЖАННЯ.

Тільки один ти, український лицарю,
 під своїм важким тігарем, майже прити-
 снутий до землі - не бачиш всієї краси,
 не бачиш западної радості, лікувальної...
 Підіймись. Зривай садові кущеряно
 головою - і хай в твоїх нігтях рече -
 дей сьогодні голосно поклика: "Христос
 воскрес." Та так, щоб могучим дупом
 докопався до нашої Батьківщини, на-
 відлиг в нашу хату і принісся давно
 ждану відомку нашим кресням про наше
 Іскуплення.

Христос Воскрес. Але до того він
 тяжко страждав - і тільки смертю пере-
 нів смерть...

Хай цей світлий день нагадає і нам
 - що близький кінець і настане стра-
 дання, страждання нашої Батьківщини і що
 недалеким часом настане воскресіння.
 Христос Воскрес.

БЕЛІКОДІЯ МОЛИТВА ЧОБИГА І НЕВОЛІ.

"Зиму я воскресну радю емо,
 джесь каказавка мога...
 Так, малий Боже, ти силюва
 кождь роковий умреш.
 і зоблюсь воє...
 і мерши смерті - смерті поирва,
 і в часе іко-вогом стое
 і жетя помершии зрочувя.

На третій день вісходив у ад
 і духом д'явола убив,
 Адому в він вернув рай:
 паб'яччак грішників зрочувя.

Шрости я і нам, беліжжя Боже,
 Прости наш і всі гріхи,
 омиждь до нас у ад неволі
 і кайдани тяжкі разрочувя.

Щогай духом убивши в ад,
 в серцях нашіх україн
 Бєлїжжя востанєм зрочувя
 в цей день великий воскресє.
 Ісх.

В БЕЛІКОДІЯХ МІТ.

І брат брата воівоє
 Іванко заветне містошко М. над
 дніпром. Віді алати потонили в не-
 лані садки паводі роковий-уничтож
 ілїана та виженя алазилася в прїем-
 нїме то лїтим паром по нївані в ід
 озамежно дїрїшкє стїну до стїма
 дїлїпа. Остерий дїдука і тїрїкєтє-
 тоїкємо мїс стїлї хєлї до стїнєго
 моря, відкопєючи в нїх вєсєно чєсто
 небо успішно зрїжєчи. Дєвоко стїлї...
 Ні гомїну мї шєдєсту. Тїлїко дї не
 дєорєкє вєс і зємєтїкє, нєчє єдїкє
 дшєсь, то рєсєдїє тєлї Сєдєтє мїт.
 потємєнєй в єнєво прїєцє до тїрї-
 єма, шєд не спїлї, чєнєлєчє нєрєчє
 дєвоко дїлє нєсєрє цє нєвєлїжжєтє

Христос страждав, Христос воскрес!
 Але це дивне із чудес:
 Цей світ наповнить шестю смертя-
 ми. Потрібні муки і смерть!

Вісхо. Природа - тарби, спів,
 Маєж чихові, огнесів.....
 І дєво-родить вир вятїлї
 Аш смертї забуттє...

Пєходє... рєвнї... болї... мука...
 Тєлєр нєволї... жєх рєспїкї
 І смертє... Мї я вірїмо-на нїх
 Воскрєснутї спїв і смїх...

Прїїмає велике Свєтє-Бєдїжєнє,
 єдєво сїм згорєє тєбє при єдїлї
 єдєво думї, до цє вєлїкє урєчїє
 єдєво вєлї вєдєнєної дїлє тєбє лїцє-
 єдєво вїдїкє рїжїкє нїчєго не гєворї-
 єдєво жєчєм... Чєму цє тєлї. Дїлє чєго тє-
 єдєво єдєвоїкєм... Дєкїм мїнорїїлї нєст-
 єдєвоєчє в цєй дєнє дєнє Хрїстєво-
 єдєвоєдєкїкє вєс нє євїтї єнєлєє, я
 єдєвоє євїлї вїглєд-нїбї пїд вїглє-

Джерело: Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника

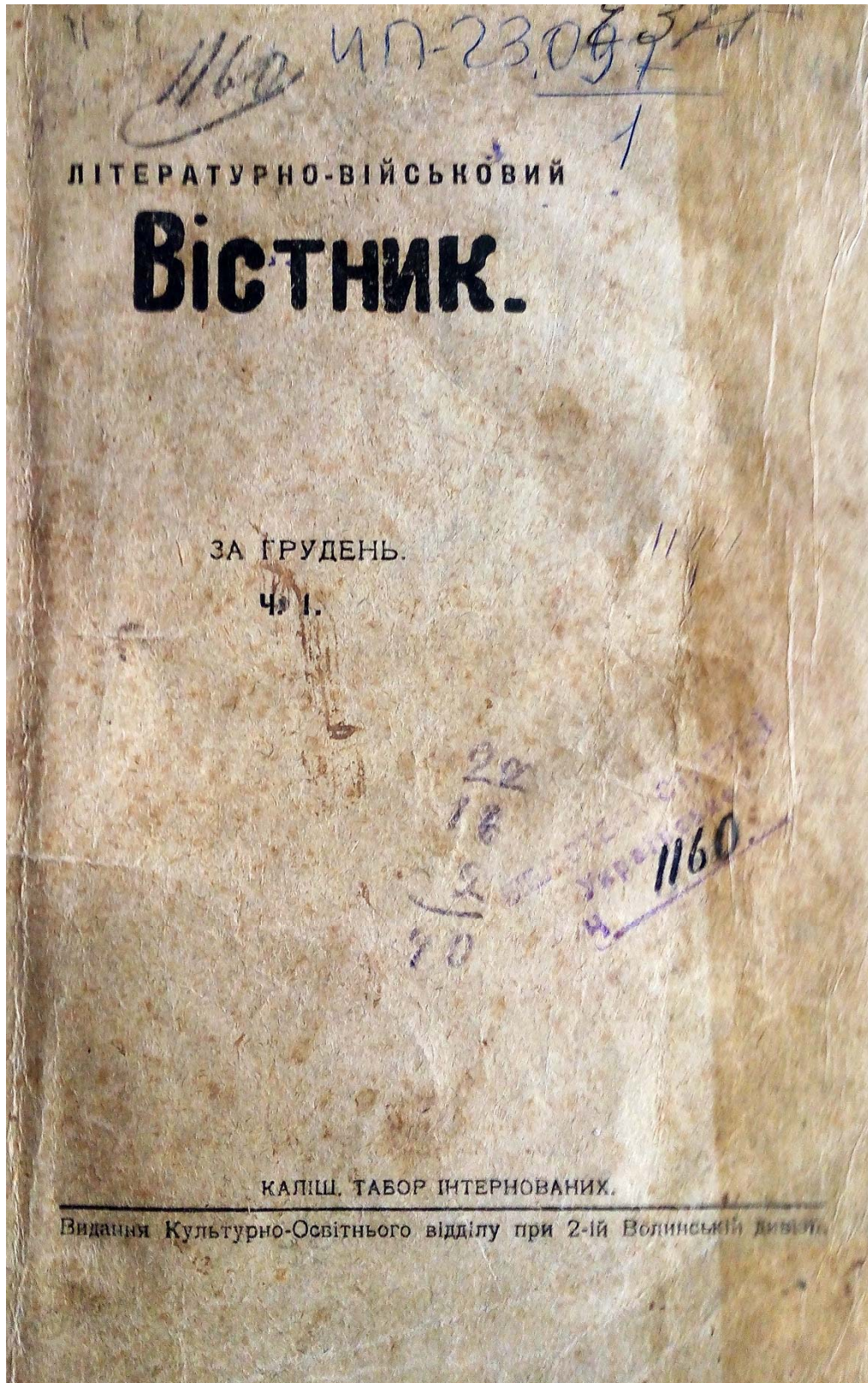
ДОДАТОК Х.1
Журнал «Сич» № 2. 12 лютого. 1921 р. Каліш.

Джерело: ЦДАВО України. Ф. 3525. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 12.

ДОДАТОК X.2

Журнал «Літературно-Військовий Вістник» № 1. Грудень. Каліш.

*Джерело: Львівської національної наукової бібліотеки України
ім. В. Стефаника*

ДОДАТОК Х.3

Журнал «Джерело» № 1. 28 березня. 1921 р. Каліш.

Джерело: ЦДАВО України. Ф. 3525. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 40.

ДОДАТОК Х.4

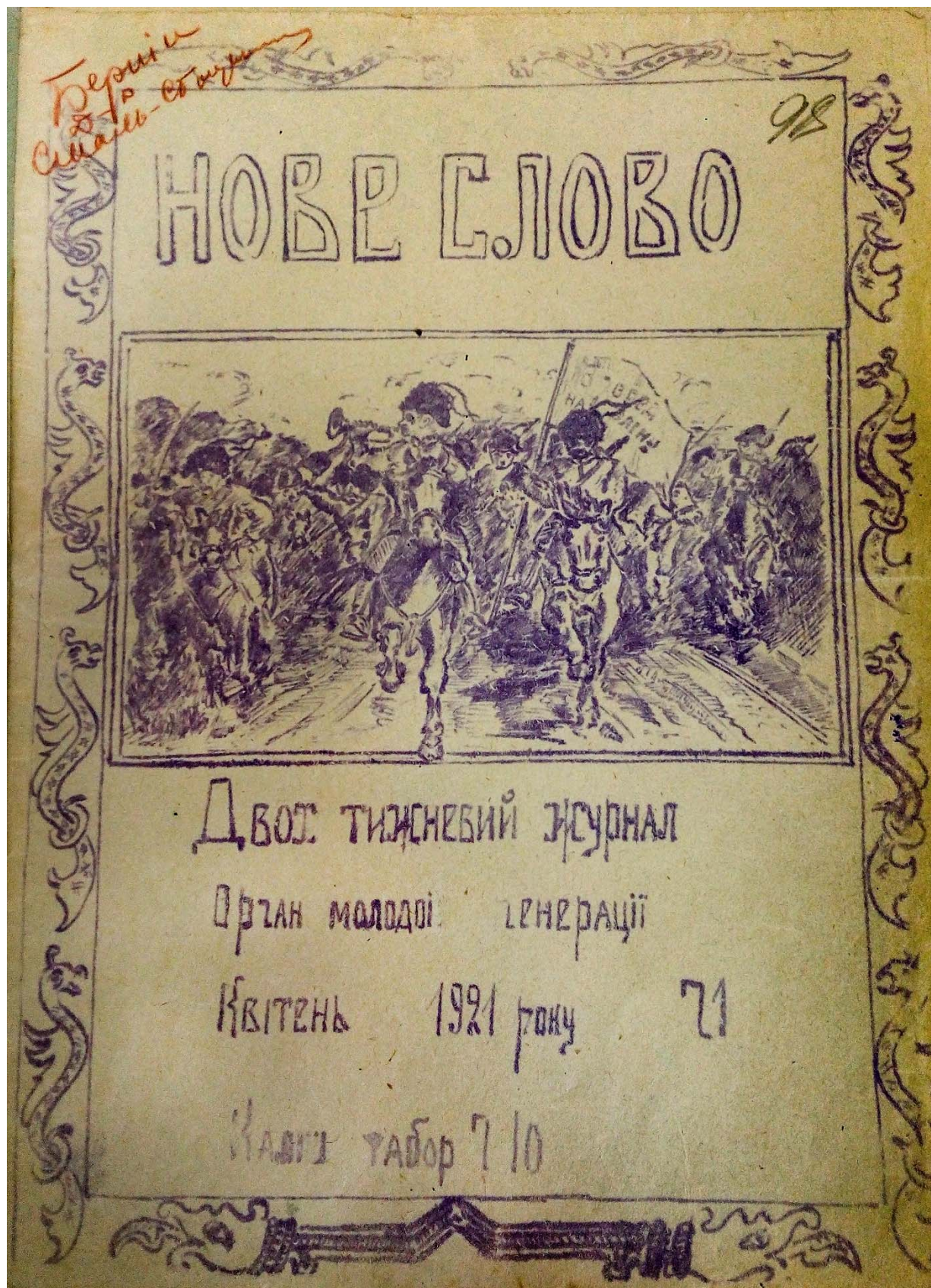
Журнал «За дротом» № 1. 14 березня. 1921 р. Каліш.

Джерело: ЦДАВО України. Ф. 3525. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 29.

ДОДАТОК Х.5

Журнал «Нове слово». Квітень. 1921 р. Каліш

Джерело: ЦДАВО України. Ф. 2373. Оп. 3. Спр. 8. Арк. 98.

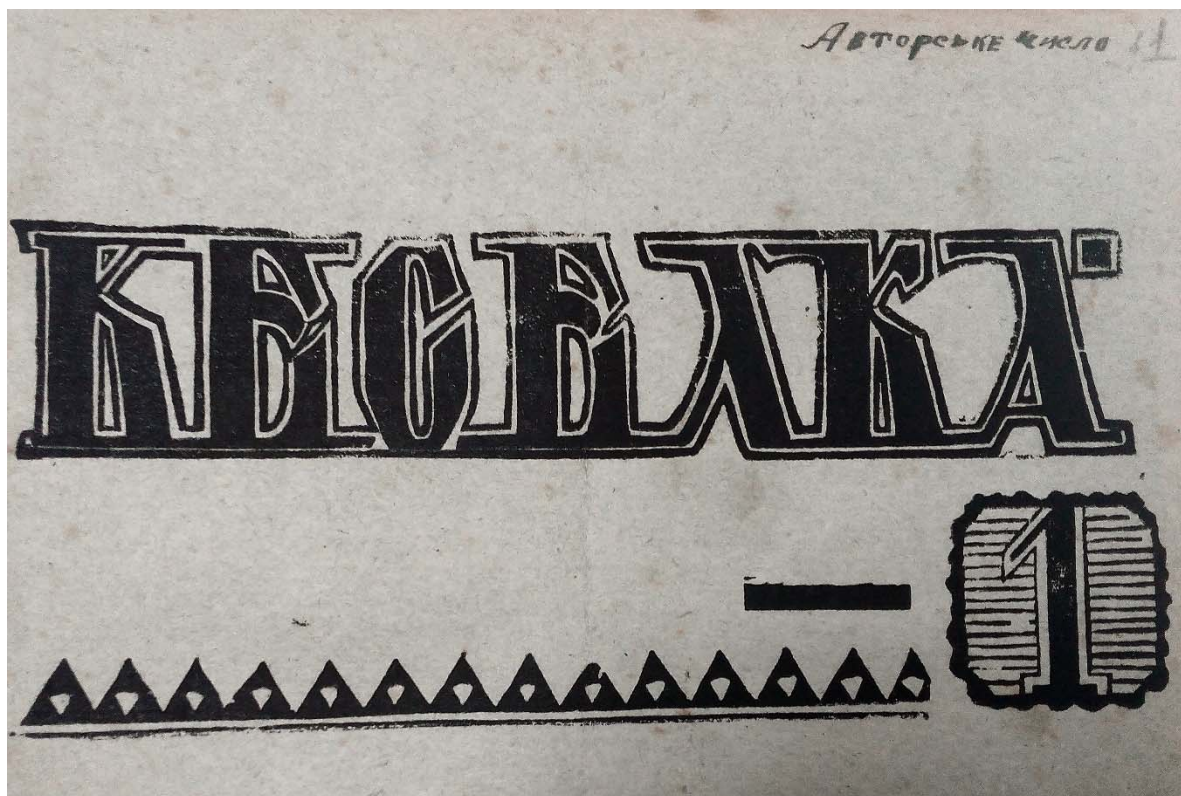
ДОДАТОК Х.6

Журнал «Вістник 3-го інженерного куріня»

*Джерело: Львівської національної наукової бібліотеки України
ім. В. Стефаника*

ДОДАТОК Ц
«Веселка» № 1. Каліш.

Джерело: ЦДАЗУ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 65. Арк. 1.

Додаток Ц.1
П. Омельченко «Три старших лицаря над яром зупинились» («Веселка» № 3.
Липень.1921 р. С. 3.)

П. ОМЕЛЬЧЕНКО.

Три старших лицарі над яром зупинились.

Джерело: Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

ДОДАТОК Ц.2

П. Омельченко «Туга». («Веселка» № 3. Липень.1921 р. С. 3.)

Присвячую Аметистовій Пані.

П. ОМЕЛЬЧЕНКО.

Туга.

Джерело: Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

ДОДАТОК Ц.3

П. Омельченко «Панна з трояндами». («Веселка» № 6-7-8. 1922 р. С. 13).

П. Омельченко.

„Панна з трояндами“.

Джерело: ЦДАЗУ. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 65.

ДОДАТОК Ц.4

В. Дядинок «Каменярі». («Веселка» № 4-5-6. Квітень-травень-червень.
1923 р. Каліш. С. 17.)

Джерело: Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

ДОДАТОК Ц.5

А. Жуків «Над ставком» («Веселка» № 3. Липень. 1922 р. Каліш. С. 7).

Джерело: Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

ДОДАТОК Ш

«Табор» № 1. 1923 р.

Джерело: Державна наукова архівна бібліотека м. Києв

ДОДАТОК ІІІ

Співробітники таборових редакційних колегій

№		Роки життя	Освіта	Таборова видавнича діяльність
1.	Маланюк Євген Філімонович <i>Сотник Армії УНР</i>	1 лютого 1897 р. (с. Новоархангельськ, Єлізаветградський повіт, Херсонська губернія, Російська імперія) – 16 лютого 1968 р. (передмістя Нью-Йорка, США).	<ul style="list-style-type: none"> • Закінчив з відзнакою Єлізаветградське земське реальне училище (1906 – 1914 рр.). • Навчався у Першому Київському Костянтинівському військовому училищі (1915 – січень 1916 рр.). • Закінчив школу прапорщиків у Києві (1916 р.). 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Співредактор журналу «Веселка». ✓ Дописував у таборі часописи «Наша зоря», «Український сурмач», «Запорожська думка». ✓ Редактор журналу «На хвилях життя» та стіннівки «Всім».
2.	Коршнівський Антоній (Антін) Леонтійович <i>Сотник Армії УНР</i> <i>Псевдоніми і криптоніми:</i> ✓ <i>А.К</i> ✓ <i>А. Кор.-ський</i> ✓ <i>Корш</i> ✓ <i>О. Карманюк</i> ✓ <i>Олекса Карманюк</i>	18 вересня 1887 р. (с. Яблунька, Київська губернія, Російська імперія) – 17 лютого 1945 р. (м. Сан-Паулу, Бразилія).	<ul style="list-style-type: none"> • Домашня освіта. • З 16 років займався парфумерно-перукарською справою. • У 1920 р. займав посаду співредактора газети «Українське слово»; • З 1920 -1921 рр. – співробітник часопису «Син України». • У 1921 р. виконував обов'язки начальника культурно-освітнього відділу І-ої Запорозької стрілецької дивізії. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Співредактор журналу «Веселка». ✓ Редактор часопису «Чорномор» та перших двох номерів «Бюллетеня товариства допомоги шкільній молоді на інтернації в Польщі». ✓ Редактор видавництва «Чорномор». ✓ Дописував у таборі часописи «Запорожська думка», «Залізний стрілець», «Наша зоря», «Спортсмен», «Релігійно-науковий вістник», «Тернистий шлях», «Український сурмач», «Український інвалід», «Вісник Спілки лікарських помішників на еміграції».
3.	Дараган Юрій Юрійович <i>Сотник Армії УНР</i>	16 березня 1894 р. (м. Єлізаветград, Херсонська губернія, Російська імперія) – 17 березня 1926 р. (м. Плешов, Чехословаччина).	<ul style="list-style-type: none"> • Навчався у Тираспільській реальній школі, але не закінчив навчання через початок першої світової війни. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Співредактор журналу «Веселка».
4.	Загривний Максим	20 лютого 1893 р. (снт. Козел, Чернігівська	<ul style="list-style-type: none"> • Домашня освіта. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Співредактор журналу «Веселка».

	<i>Сотник Армії УНР</i> <i>Псевдонім:</i> ✓ <i>Грива</i>	губернія) – 19 червня 1931 р. (м. Прага, Чехословаччина).		
5.	Чирський Микола Антонович <i>Хорунжий Армії УНР</i>	18 лютого 1902 р. (м. Кам'янець-Подільський, Подільська губернія, Російська імперія) – 26 лютого 1942 р. (Камянець-Подільський, УРСР).	<ul style="list-style-type: none"> • Навчався у Кам'янець-Подільській чоловічій гімназії, але не закінчив її. 	✓ Дописував у часописи «Веселка», «Залізний стрілець», «Український сурмач».
6.	Білон Петро Павлович <i>Капелан Армії УНР</i>	4 січня 1879 р. (м. Васильків, Київська губернія, Російська імперія) – 7 серпня 1959 р. (м. Піттсбург, США).	<ul style="list-style-type: none"> • Домашнє навчання. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Очолював видавництво Св. Покрови 6-ої Січової стрілецької дивізії у таборах Александрів Куявський та Щипіорно (1921 – 1923 рр.). ✓ Один із засновників таборового релігійного видавництва «До світла» у таборі щипіорно. ✓ Засновник релігійного часопису «Релігійно-науковий вісник».
7.	Куш Віктор Максимович <i>Генерал-хорунжий Армії УНР</i>	10 листопада 1878 р. (м. Олександрівськ, Катеринославська губернія, Російська імперія) – 21 листопада 1942 р. (м. Варшава, Польща).	<ul style="list-style-type: none"> • Закінчив Олександрівське міське училище. • У 1904 р. закінчив Одеське піхотне юнкерське училище. • У 1912 р. закінчив Імператорську Миколаївську військову академію за 1-м розрядом. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Автор низки статей у журналі «Військовий вісник», «На хвилях життя», «Літературно-військовий вісник». ✓ Головний редактор часопису «Табір».
8.	Липовецький Іван Прохорович <i>Сотник Армії УНР</i> <i>Псевдонім:</i> ✓ <i>Хухлій,</i> <i>Хухлій-</i> <i>Липовецький</i>	24 березня 1897 р. (м. Рівне, Волинська губернія, Російська імперія) – 30 грудня 1975 р. (м. Торонто, Канада).	<ul style="list-style-type: none"> • Закінчив Комерційне училище. • Навчався у Київському комерційному інституті. • У 1917 р. закінчив 4-ту Київську школу прапорщиків. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ З кінця 1919 був членом редколегії часопису «Український Стрілець». ✓ Редактор часопису «Зіриниця». ✓ Завідувач друкарні 6-ої Січової стрілецької дивізії.

9.	Битинський Микола Оверкович <i>Сотник Армії УНР</i> <i>Псевдонім:</i> Микола Оверкович	24 листопада 1893 р. (м. Літин, Подільської губернії, Російська імперія) – 24 грудня 1972 р. (м. Торонто, Канада).	<ul style="list-style-type: none"> • Закінчив Кам'янець-Подільську художньо-промислову школу. • Закінчив педагогічні курси. • Навчався у школі прапорщиків в Оранієнбаумі. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Дописував у часописи «Нове життя», «Український стрілець», «Зірниця», «Релігійно-науковий вістник», «Український сурмач», «Веселка». ✓ Один із авторів збірника «На руїнах».
10.	Гладкий Гриць <i>Сотник Армії УНР</i>	19 січня 1893 р. (с. Чернихівці, Збаразького повіту, Австро-Угорська імперія) – 16 вересня 1936 р. (м. Львів, Польська Республіка).	<ul style="list-style-type: none"> • Закінчив українську гімназію в Тернополі. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Засновник та співредактор дивізійної газети «Нове життя». У лютому 1921 року випустив спецвипуск газети, присвячений історії 6-ї Стрілецької дивізії. ✓ У 1922 році під його редакцією вийшов збірник «На руїнах». ✓ Публікувався у журналі «Зірниця».
11.	Семен Левченко <i>Сотник Армії УНР</i>	30 квітня 1896 р. (м. Київ, Російська імперія) – 3 лютого 1991 р. (м. Дербі, Велика Британія).	<ul style="list-style-type: none"> • У 1917 р. закінчив Одеське військово-училище. • 6 серпня 1918 р. закінчив навчання в інструкторській школі старшин. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Один із редакторів газети «Промінь» ✓ Дописував до часописів «Наша зоря», «Веселка» «Український сурмач», «Літературно-науковий вістник».
12.	Олександр Костянтинович Варавин <i>Хорунжий Армії УНР</i> <i>Псевдоніми:</i> ✓ Аполлоній Подолист ✓ А. Листопад ✓ А. Подолист	8 вересня 1899 р. (с. Боголюбівка, Катеринославська губернія, Російська імперія). У 1932 р. повернувся в Україну, де був репресований. Дані про дату і місце смерті відсутні.	<ul style="list-style-type: none"> • У 1918 р. закінчив Катеринославську духовну семінарію (4 класи). • У вересні 1919 році вступив до Кам'янець-Подільської спільної військової школи на гарматний відділ. • 28 липня 1921 р. закінчив Спільну юнацьку школу (м. Каліш). • Впродовж 1922-1927 р. навчався в Українській Господарській академії у Подєбрадах. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Один із редакторів часопису «Веселка». Дописував до газет «Залізний стрілець», «Український сурмач», журналів «Літературно-військовий вістник», «Наша зоря».

ДОДАТОК Ю

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікація у виданні, включена до переліку

наукових фахових видань України з присвоєнням категорії «Б»:

1. Голубнича Ю. Видавнича діяльність інтернованої Армії УНР у таборах Польщі (1920-1924 рр.). Вісник Черкаського університету. Серія: «Історичні науки». Черкаси, 2016. С. 114-118.

Публікації в періодичних наукових виданнях інших держав,

які входять до Організації економічного співробітництва та розвитку

та/або Європейського Союзу:

2. Голубнича-Шленчак Ю. Діяльність видавництв та друкарень у таборах інтернованих військ УНР в Польщі (1921-1924 рр.). European philosophical and historical discourse. Praha. Czech Republic. 2019. Vo. 5. Is. 1. P. 59-69. ISSN 2533-4816.
3. Голубнича-Шленчак Ю. Видання часопису «Табір» українською військовою еміграцією в Польщі (1923-1939 рр.). European philosophical and historical discourse. Praha. Czech Republic. 2019. Vo. 5. Is. 4. P. 63-70. ISSN 2533-4816.
4. Голубничая-Шленчак Ю. Литературные и литературно-юмористические журналы в лагерях интернированных воинов Армии УНР в Польше (1921-1923 гг.): тематическая наполненность и специфика издания. Wschód Europy. Lublin. Poland. Vol. 5, № 2 (2019). P. 13-27. ISSN 2450-4866.
5. Holubnych-Shlenschak Y. Potencjał źródłowy materiałów ukraińskiego czasopisma prawosławnego «Релігійно-Науковий Вістник» (Aleksandrów Kujawski-Szczypiorno, Polska) w latach 1921-1923. Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne. Lublin, Poland. 2020. № 113. P. 169-186. ISSN 0518-3766.

Публікації, у яких додатково відображено результати дослідження:

6. Голубнича-Шленчак Ю. Видавництво таборового часопису «Запорожець» інтернованою армією УНР у Вадовицях: зб. наук. пр.: матеріали Всеукр. наук.-

практ. конф. «Актуальні питання, відкриття та досягнення в галузі суспільних наук» (м. Запоріжжя, 19-20 травня, 2017 р.). С. 63-65.

7. Голубнича-Шленчак Ю. Видавнича діяльність інтернованої армії УНР у таборі Александрів-Куявський у Польщі 1921 р.: зб. наук. пр.: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Історичні, соціологічні, політичні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень» (м. Херсон, 22-23 вересня 2017 р.). С. 9-13.

8. Голубнича-Шленчак Ю. Преса інтернованих вояків-українців у таборі Ланцут у Польщі (1921-1922 рр.): зб. наук. пр.: the materials of International scientific-practical conference «Forming of modern educational environment: benefits, risks, implementation mechanisms» (м. Тбілісі, 29 вересня, 2017 р.). С. 131-133.

9. Голубнича-Шленчак Ю. Видавнича діяльність інтернованих вояків армії УНР у таборі Вадовиці (1921-1922 рр.). Гуржіївські історичні читання. Черкаси, 2017. Вип. 11. С. 99-104.

10. Голубнича-Шленчак Ю. Діяльність видавництва «Чорномор» у таборі Каліш у Польщі 1923 р.: зб. наук. пр.: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. «Людина, суспільство, політика, актуальні виклики сучасності» (м. Одеса, 23-24 лютого 2018 р.). С. 92-96.

11. Голубнича-Шленчак Ю. «В єднанні наша сила і усвідомлення нашої перемоги...»: особливості та умови видання часопису «Промінь» у таборах Ланцут-Стшалково (1921-1922 рр.): зб. наук. пр.: Драгоманівські історичні студії. Київ: Нац. пед. у-т ім. М. Драгоманова, 2018. № 4 (8). С. 181-187.

12. Голубнича-Шленчак Ю. Особливості видання газети «Нове життя» інтернованих військ УНР у таборі Александрів Куявський в Польщі (1921-1922 рр.): зб. наук. пр.: the materials of International scientific and practical conference «Achievements and problems in the field of social sciences in the modern world» (Baku, December 14-15, 2018). S. 77-80.

13. Голубнича-Шленчак Ю. Таборовий часопис «Вісник спілки лікарських помішників на еміграції» (Щипіорно, Польща) у 1922-1923 рр.: до історії заснування та видання: зб. наук. пр.: the materials of International scientific and

practical conference «Key issues of social sciences: prospects for the development of Ukraine and EU countries» (Baia Mare, June 28-29, 2019). S. 52-55.

14. Голубнича-Шленчак Ю. Видання таборової газети «Український сурмач» вояками інтернованої Армії УНР у таборах Каліш та Щипіорно в Польщі (1922-1923 рр.): зб. наук. пр. матер. IV Міжнар. наук.-практ. конф. «Фундаментальні та прикладні дослідження: сучасні науково-практичні рішення і підходи. Міждисциплінарні перспективи» (м. Банська Бистриця-Баку-Ужгород-Кривий Ріг-Херсон, 27 червня, 2019 р.). С. 11-12.

15. Голубнича-Шленчак Ю. Видавництво гумористично-сатиричних журналів «Окріп» та «Будяк» у таборах інтернованої Армії УНР у Польщі (1920-1921 рр.). Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні відносини. Ужгород, 2019. № 5. С. 105-110.

16. Голубнича-Шленчак Ю. «Вона освітить темряву ночі й покаже правдиві шляхи»: видання таборового часопису «Наша зоря» вояками інтернованої Армії УНР у таборах Ланцут-Стшалково-Каліш у Польщі (1921-1923 рр.): зб. наук. пр.: матеріали XXI Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. «Україна XXI століття: тенденції та перспективи розвитку (новітні виклики)» (м. Київ, 29 жовтня, 2020 р.). С. 65-68.